

ТОВ «ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«МЕТІНВЕСТ ПОЛІТЕХНІКА»

**ОСОБА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
У СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ:**

конспекти лекцій

Запоріжжя 2025

УДК 316.334.5:316.42 (072)
072

Рекомендовано Науково-методичною
радою ТОВ «ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«МЕТІНВЕСТ ПОЛІТЕХНІКА»
(протокол № 8 від 27.06.2025 р.)

Укладач:

Фомін А.В., кандидат історичних наук, доцент.

072   Особа і громадянське суспільство у сучасних дискурсах : конспекти лекцій. Навчально-методичне видання для студентів ОКР «бакалавр» всіх спеціальностей університету, самостійне електронне мережеве видання / укладач: А. В. Фомін. Запоріжжя : ТОВ «ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «МЕТІНВЕСТ ПОЛІТЕХНІКА», 2025. 185 с.

У методичних рекомендаціях наведено завдання та структуру курсу, конспекти лекцій і рекомендації щодо їх вивчення, список рекомендованої літератури з дисципліни «Особа і громадянське суспільство у сучасних дискурсах».

УДК 316.334.5:316.42 (072)

© ТОВ «ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МЕТІНВЕСТ ПОЛІТЕХНІКА», 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН	5
ЛЕКЦІЯ 1. Вступ до навчальної дисципліни «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах»	10
ЛЕКЦІЯ 2. Людина та суспільство. Влада	19
ЛЕКЦІЯ 3. Історія держави та громадянського суспільства. Демократія	39
ЛЕКЦІЯ 4. Політичні партії. Еліти. Лідерство. Вибори. Референдум	56
ЛЕКЦІЯ 5. Історичний досвід формування соціальної держави	73
ЛЕКЦІЯ 6. Історична демографія та історико-гендерні дослідження. Досвід боротьби з дискримінацією	88
ЛЕКЦІЯ 7. Культура, етика, мораль в історичному контексті	105
ЛЕКЦІЯ 8. Емоційний інтелект. Конфліктогенність та конфлікти у соціальному та історичному вимірах	149
ЛЕКЦІЯ 9. Реалполітік та історичний дискурс	164
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	181

ВСТУП

Актуальність та завдання курсу.

Навчальна дисципліна «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах» є навчальною дисципліною гуманітарного профілю, інтегральним курсом про людину та суспільство, що пояснює повсякдення, політичні, культурні процеси, які відбуваються в українському суспільстві крізь призму вітчизняного та світового історичного досвіду, набутоків соціально-історичної антропології, сучасного дискурсу щодо основних явищ суспільного життя країни, особи та громадянина у політичних, культурних, технологічних, професійних проявах, аналізує досягнення провідних країн світу у цих сферах, що дозволяє осягнути перспективи розвитку процесів, які відбуваються у житті країни, у міжлюдських стосунках, міжнародних відносинах, економічному, політичному, технологічному та інших видах розвитку. Дисципліна також спрямована на розкриття механізмів демократії, формування та функціонування громадянського суспільства, співвідносин громадянина та держави, особи та влади, особи та суспільства, місця особистості у політичних, культурних, гендерних, виробничих процесах, розкриває питання культури, співвідносин культури, етики, моралі, соціального та біологічного.

Курс побудований на синергії наукових знань з історії, соціології, економіки, етнографії, політології з загальним історико-соціально антропологічним методологічним підходом.

Курс «Особа і громадянське суспільство у сучасних дискурсах» є обов'язковим для здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей університету.

Для студента кожної з спеціальностей, крім розвитку знань про соціальну взаємодію, розвиток демократії та громадянського суспільства, соціальної держави, історію міжнародних відносин, навчальна дисципліна вкрай важлива з огляду на формування загальноуніверситетського кола спілкування та корпоративної атмосфери, а також Soft skills, які надзвичайно важливі для особистого та кар'єрного зростання: вміння презентувати та виступати публічно, вміння переконувати, вміння розповідати та активно слухати, працювати в команді, критично мислити та інших, а також розвитку емоційного інтелекту.

Призначення та зміст методичних рекомендацій.

Навчально-методичне видання призначено для оптимізації здобувачам вищої освіти доступу до інформації з навчальної дисципліни, враховуючи її кросдисциплінарність та інтегруючі якості. Конспекти лекцій розташовані у виданні за тематичною структурою. Кожна тема, у свою чергу, розбита на питання, які оптимально змістовно висвітлюються. До кожної теми подаються питання для самоперевірки та закріплення знань, базова література. Також подана рекомендована література до вивчення навчальної дисципліни в цілому.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ лекції	Тема лекції	План лекції
Змістовний модуль I. Людина, суспільство, держава		
Тема 1.	Вступ до навчальної дисципліни «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах».	1. Визначення мети навчального курсу «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах». 2. Соціально-історична антропология як науковий напрям сучасних досліджень суспільства. 3. Культура: поняття, категорії, види, функції та роль. Людина. Біологічна істота. 4. Процес соціалізації. Людина як соціальна тварина.
Тема 2.	Людина та суспільство. Влада.	1. Людина, індивід, індивідуальність, особа. Соціальний статус. Соціальні ролі. Статусний та рольовий набір. Людина як соціальний актор. Соціальна стратифікація. Соціальні ліфти. 2. Суспільні комахи. Соціальна поведінка приматів. Спільне та відмінне з людськими спільнотами. 3. Типи людських суспільств. Східні та західні суспільства. Суспільство та держава. Аграрне, індустріальне, постіндустріальне суспільство: ознаки та характерні риси. Характерні історичні особливості українського суспільства. 4. Історія ментальностей. 5. Людина у структурах повсякдення. Історія повсякдення. 6. Влада. Людина, влада та держава. Влада як соціальний, психологічний, історичний та політичний феномен. Типи влади.

№ лекції	Тема лекції	План лекції
		7. Джерела влади. Ресурси влади. Влада у спільнотах тварин. Влада та суспільство. Влада і держава.
Тема 3.	Історія держави та громадянського суспільства. Демократія.	<p>1. Поняття держава. Держава і суспільство.</p> <p>2. Теорії виникнення держави. Ознаки держави. Функції держави.</p> <p>3. Правова держава: історичний розвиток та ознаки. Історичне та філософське становлення поняття «права людини». Права та свободи людини і держава. Різність підходів до прав людини у різних цивілізаціях (із точки зору визнання окремих прав і свобод такими, і з точки зору підходів до реалізації).</p> <p>4. Сутність демократії. Історичні форми демократії та її еволюція. Розвиток демократії у країнах Заходу та Україні. Основні принципи демократії. Умови становлення демократії.</p> <p>5. Громадянське суспільство. Історичне становлення громадянського суспільства у Європі, зокрема в Україні. Функціонування громадянського суспільства. Громадянське суспільство та держава. Громадянське суспільство та демократія.</p>
Тема 4.	Політичні партії. Еліти. Лідерство. Вибори. Референдум.	<p>1. Поняття «політична партія». Історична сутність політичних партій. Суспільна роль партій. Партійні системи. Демократія та політичні партії.</p> <p>2. Поняття «еліта». Теорія еліт. Функціонування еліт. Циркуляція еліт. Рекрутування еліт.</p> <p>3. Поняття «лідерство». Політичне лідерство: ознаки, теорії, концепції, класифікація, механізм</p>

№ лекції	Тема лекції	План лекції
		<p>рекрутування. Лідерство в історичному контексті.</p> <p>4. Вибори. Принципи виборчого права. Виборчі системи. Історичний досвід України у застосуванні виборчих систем. Етапи виборчого процесу.</p> <p>5. Референдум як інститут безпосередньої демократії: переваги та недоліки. Історичний досвід України та світу.</p>
Змістовний модуль II. Індивідуальне та соціальне		
Тема 5.	Історичний досвід формування соціальної держави.	<p>1. Історичне формування соціальної держави та поняття «соціальна держава». Основні положення і принципи соціальної держави.</p> <p>2. Соціальна держава та соціальна політика. Функції соціальної держави. Соціальний капітал. Соціальна держава та лібертаріанство.</p> <p>3. Історичні моделі соціальної держави. Принципові відмінності соціалістичної та соціальної держави. Сучасні виклики моделям соціальної держави.</p> <p>4. Соціальна відповідальність суспільства, держави, бізнесу, індивіда.</p> <p>5. Захист прав людини та професійних прав. Професійні спільноти та професійні спілки.</p> <p>6. Україна як соціальна держава.</p>
Тема 6.	Історична демографія та історико-гендерні дослідження. Досвід боротьби з дискримінацією.	<p>1. Співвідношення індивід та соціум з точки зору сучасної соціально-історичної антропології.</p> <p>2. Дискримінація: поняття та різновиди. Основні дискурси розгляду індивідуального і соціального буття людини (індивід, член групи або родини, людина</p>

№ лекції	Тема лекції	План лекції
		економічна, проблеми толерантності та дискримінації). 3. Ксенофобія. 4. Раса. 5. Гендер. Харасмент. 6. Релігія. 7. Ейджизм. 8. Антисемітизм. 9. Мовна дискримінація. 10. Дискримінація людей з обмеженими можливостями. Інклюзія. 11. Мобінг. Булінг.
Тема 7.	Культура, етика, мораль в історичному контексті	1. Поняття мораль. Етика. Мораль, етика та культура в історичному контексті. Співвідношення понять у сучасному світі. 2. Етичність особистої та професійної поведінки. 3. Масова культура та популярна культура. 4. Культурне розмаїття. Мультикультуралізм. 5. Культура кенселінгу. 6. Масові соціальні явища (на прикладі BLM) та управління ними. 7. «Соціальний рейтинг» та соціальний кредит.
Тема 8.	Емоційний інтелект. Конфліктогенність та конфлікти у соціальному та історичному вимірах.	1. Емоційний інтелект: сутність поняття та значення. 2. Конфлікт: поняття, сутність та ознаки. Теорії конфліктів. 3. Аналіз конфлікту: класифікація типів, структурні елементи та рівні конфлікту. 4. Динаміка конфлікту. Процес розвитку конфлікту (стадії). 5. Стратегії поведінки в конфлікті та моделі конфліктів. 6. Вирішення та вихід з конфліктів.
Тема 9.	Реалполітік та історичний дискурс.	1. Сутність поняття «реалполітік». 2. Історичне формування принципів «задоволення» та «реалізму». Макіавеллі. Отто фон

№ лекції	Тема лекції	План лекції
		<p>Бісмарк. Моргентау. Бжезінський. Кіссінджер та його історична роль.</p> <p>3. Історія політичного реалізму у міжнародних відносинах. Практика міжнародних відносин та співвідношення «реальної» та «ідеальної» політики.</p> <p>4. Проблеми «реалполітік» у сучасному світі та в Україні: в аспектах геополітики, суспільних відносин, групових відносин.</p> <p>5. Реал та ідеал політік в історії зовнішньої і внутрішньої політики України.</p> <p>6.Ефективність держави.</p>

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ І. ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА

ЛЕКЦІЯ 1.

ВСТУП ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ОСОБА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ»

План лекції:

1. Визначення мети навчального курсу «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах».
2. Соціально-історична антропологія як науковий напрям сучасних досліджень суспільства.
3. Культура: поняття, категорії, види, функції та роль.
4. Людина як біологічна істота.
5. Процес соціалізації. Людина як «соціальна тварина».

Основні поняття теми: антропологія, біхевіоризм, біологічна істота, громадянське суспільство, дискурс, еволюція, етнос, ідентичність, індивід, індивідуальність, інститути, контркультура, культура, легітимність, людина, мікроісторія, моральність, національна культура, норма, особа, поведінка, природний відбір, ресоціалізація, роль, соціалізація, соціальна стратифікація, соціальні верстви, соціальна група, соціальні зв'язки, соціальна тварина, субкультура, суспільство, цінності, Soft skills.

1. Визначення мети навчального курсу «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах»

Навчальна дисципліна «Особа та громадянське суспільство у сучасних дискурсах» є навчальною дисципліною гуманітарного профілю, інтегральним курсом про людину та суспільство, що пояснює повсякдення, політичні, культурні процеси, які відбуваються в українському суспільстві крізь призму вітчизняного та світового історичного досвіду, набутоків соціально-історичної антропології, сучасного дискурсу щодо основних явищ суспільного життя країни, особи та громадянина у політичних, культурних, технологічних, професійних проявах, аналізує досягнення провідних країн світу у цих сферах, що дозволяє осягнути перспективи розвитку процесів, які відбуваються у житті країни, у міжлюдських стосунках, міжнародних відносинах, економічному, політичному, технологічному та інших видах розвитку. Дисципліна також спрямована на розкриття механізмів демократії, формування та функціонування громадянського суспільства, співвідносин громадянина та держави, особи та влади, особи та суспільства, місця особистості у політичних, культурних,

гендерних, виробничих процесах, розкриває питання культури, співвідносин культури, етики, моралі, соціального та біологічного;

Курс побудований на синергії наукових знань з історії, соціології, економіки, етнографії, політології з загальним історико-соціально антропологічним методологічним підходом.

Курс «Особа і громадянське суспільство у сучасних дискурсах» є обов'язковим для здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей університету.

Для студента кожної з спеціальностей, крім розвитку знань про соціальну взаємодію, розвиток демократії та громадянського суспільства, соціальної держави, історію міжнародних відносин, навчальна дисципліна вкрай важлива з огляду на формування загальноуніверситетського кола спілкування та корпоративної атмосфери, а також Soft skills, які надзвичайно важливі для особистого та кар'єрного зростання: вміння презентувати та виступати публічно, вміння переконувати, вміння розповідати та активно слухати, працювати в команді, критично мислити та інших, а також розвитку емоційного інтелекту.

2. Соціально-історична антропологія як науковий напрям сучасних досліджень суспільства

Соціально-історична антропологія – це міждисциплінарний науковий напрям, який вивчає взаємозв'язок між соціальними структурами, культурними практиками та історичними процесами. Вона поєднує методи й підходи історії, антропології, соціології, культурології, економіки та інших гуманітарних та соціальних наук для глибокого аналізу змін у суспільствах, способу життя людини та суспільства.

Основні поняття та завдання

Соціально-історична антропологія прагне зрозуміти, як історичні події та процеси формували соціальні структури, ідентичність, уявлення про владу, гендер, економіку та культуру. Основне завдання – вивчення «малих історій» і локальних контекстів у рамках глобальних процесів, що дозволяє глибше осмислити роль окремих культур, спільнот та навіть родин та людей в історичному розвитку.

Цей напрям приділяє особливу увагу:

- Щоденному життю людей у різні історичні періоди.
- Символам і ритуалам як інструментам соціальної інтеграції.
- Мікроісторії. Дослідження конкретних осіб, сімей чи спільнот для аналізу ширших історичних явищ.

Соціально-історична антропологія, в якості окремого наукового напрямку, остаточно сформувалася в середині ХХ століття в результаті кризи класичної історичної науки, яка зосереджувалася переважно на політичній історії. Вплив французької школи «Анналів» став вирішальним для розвитку цього підходу. Відомі історики Марк Блок,

Люсьєн Февр та Фернан Бродель закликали до вивчення «повсякденної історії», соціальних та економічних структур.

На розвиток дисципліни також вплинули ідеї соціальної антропології Броніслава Маліновського та Клода Леві-Строса. Їхні роботи сприяли включенню в дослідження культурних аспектів та символічних структур.

Соціально-історична антропологія використовує такі методи, які в цілому можна згрупувати наступним чином:

Польові дослідження – спостереження за сучасними спільнотами, які зберегли традиційні структури.

Аналіз письмових і візуальних джерел – літописи, листи, хроніки, мистецтво.

Інтерпретація матеріальної культури та вивчення археологічних пам'яток, артефактів.

Усна історія – збір свідчень очевидців подій.

Основні напрями досліджень характеризуються загалом так:

Ідентичність і пам'ять. Вивчається роль колективної пам'яті у формуванні соціальних груп.

Роль релігії та ритуалів. Аналізуються релігійні практики як чинники соціальної організації.

Гендерні студії. Дослідження історичних змін у гендерних ролях та відносинах.

Економіка і повсякденне життя. Розглядається вплив економічних змін на життя окремих спільнот.

Соціально-історична антропологія розширила розуміння соціально-історичних процесів, дозволяючи побачити їх крізь призму реального, повсякденного життя людей, взаємодії ціннісних структур, культури, економіки, релігії, світоглядної системи в цілому. Цей підхід став важливим для аналізу колоніалізму, глобалізації, соціальних трансформацій і конфліктів, сприяючи формуванню нових теоретичних рамок у гуманітарних науках.

3. Культура: поняття, категорії, види, функції та роль. Людина. Біологічна істота

Загалом термін культура належить до одного з найбільш важковизначальних навіть у сучасній науці, він пройшов тисячорічну еволюцію. В цілому «Культура» – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії, а також процес їхнього творення, відтворення, збереження й передачі. Сам термін походить від латинського «cultura», що первісно означало «обробіток» (Катон), згодом – «виховання» (Цицерон).

Культура охоплює всі аспекти життя людей: мову, мистецтво, релігію, науку, звичаї, техніку, соціальні інститути. Вона є

фундаментальною характеристикою будь-якого суспільства і визначає його унікальність.

Основними категоріями культури є:

- Матеріальна культура – результати матеріальної діяльності людини (техніка, будівлі, інструменти).
- Духовна культура – нематеріальні цінності та ідеї (мова, знання, релігія, мистецтво, мораль).
- Субкультура – культура окремих соціальних груп (молодіжна, професійна, регіональна).
- Контркультура – система цінностей, що протистоїть домінуючим у суспільстві (наприклад, анархізм, хіпі).

Види культури

Культура поділяється на кілька видів залежно від критеріїв:

За формою вираження:

- Матеріальна – об'єкти, що мають фізичну форму.
- Духовна – ідеї, традиції, мова, наука.
- Соціальна – культура соціальної взаємодії, спілкування

За масштабом:

- Національна – культура окремої нації чи етносу.
- Світова – загальнолюдські цінності та досягнення.

За сферою діяльності:

- Художня (мистецтво).
- Інтелектуальна (наука, освіта).
- Соціальна (мораль, право, політика).

За способом передачі:

- Елітарна – створена інтелектуальною елітою, вимагає спеціальної підготовки для розуміння.
- Масова – доступна широкому загалу (кіно, популярна музика).
- Народна – традиційна культура, створена народом (казки, пісні).

Функції культури. Культура виконує важливі функції, що забезпечують існування суспільства:

- Пізнавальна функція – культура накопичує знання про світ, які передаються наступним поколінням.
- Комунікативна функція – завдяки культурі люди обмінюються інформацією через мову, символи, мистецтво.
- Регулятивна функція – норми культури регулюють поведінку людей у суспільстві.
- Ідентифікаційна функція – культура допомагає визначити приналежність людини до певної спільноти.
- Інтеграційна функція – культура об'єднує суспільство через спільні цінності та традиції.

- Аксіологічна функція – культура формує систему цінностей, які впливають на вибір і дії людей.

- Креативна функція – культура стимулює розвиток творчих здібностей та інновацій.

Роль культури в житті суспільства в цілому полягає у наступному.

- Формування особистості: через культуру людина засвоює знання, норми, моральні принципи, які визначають її світогляд.

- Збереження спадщини: культура зберігає і передає історичний досвід і досягнення попередніх поколінь.

- Розвиток суспільства: інновації в культурі, науці та мистецтві сприяють прогресу.

- Підтримка соціального порядку: культура забезпечує єдність і гармонію в суспільстві через спільні традиції та моральні принципи.

Культура є ключовим фактором, що визначає характер суспільства, його розвиток і місце в історії. Вона сприяє взаєморозумінню між народами, формує цінності й створює умови для гармонійного співіснування.

4. Людина як біологічна істота

Людина є біосоціальною істотою, яка поєднує біологічну природу та соціальні риси. Вона є частиною живої природи, належить до царства тварин, класу ссавців, ряду приматів, але водночас виділяється розвиненою свідомістю, мовою, культурою та здатністю до творчої діяльності.

Як біологічна істота, людина є продуктом еволюції, підкоряється законам природи і має такі особливості:

У кожної людини є ДНК, яка визначає фізіологічні, морфологічні та певною мірою поведінкові характеристики.

Людина визначається так званою «гомінідною тріадою», до якої входять:

1. Прямоходіння.

2. Розвинений мозок із великою розвинутою корою та «неокортекс».

3. Протиставлений великий палець руки, що дозволяє виконувати точні рухи.

До вищезначеної тріади додають також:

- редуковані ікла;

- складну будову органів чуття, які забезпечують високу чутливість;

- а також розвинуту другу сигнальну систему, мову, яка частково обумовлена також вищеназваними фізіолого-морфологічними особливостями, адже інші примати, на відміну від папуг, не можуть відтворити людську мову саме через особливості фізіології.

Не дивлячись на те, що наявність неокортекса наразі не вважається обов'язковою ознакою розвинутого інтелекту у тваринному світі, та те, що така ознака притаманна, наприклад, дельфінам, це вважається однією з визначальних видових ознак сучасного типу людини.

Примати утворюють соціальні групи з ієрархією та взаємодією.

Саме завдяки процесам соціалізації людина почала жити у великих спільнотах, що сприяло обміну досвідом і культурі. Як один з приматів, людина створена соціальною твариною, із здатністю до розвитку спілкування та емпатії, пам'яті, соціалізації, відтворення та передачі досвіду.

Хоча людина має біологічне походження, її розвиток і поведінка значною мірою визначаються соціальними факторами:

- Людина здатна до абстрактного мислення, аналізу, планування дій.
- На відміну від тварин, людська мова має складну граматичну структуру, що дозволяє передавати складну інформацію.
- Культура. Людина зберігає знання та досвід, передає їх через освіту, традиції.
- Людина керується етичними нормами, здатна до співчуття, самопожертви.
- Людина створює мистецтво, науку, техніку, які не мають безпосереднього практичного значення для виживання.
- Людина здатна аналізувати свої дії, думки, усвідомлювати своє місце у світі.

Отже, людина (*Homo Sapiens*), як біологічна істота, є частиною природи і належить до світу тварин, ряду приматів. Проте її еволюційний розвиток, зокрема формування свідомості, мови та культури, зробив її унікальною істотою, здатною творити, мислити й змінювати світ навколо. Людина поєднує біологічні та соціальні аспекти, що робить її особливим явищем у природі.

5. Процес соціалізації. Людина як «соціальна тварина»

Соціалізація – процес засвоєння людиною соціальних норм, цінностей, знань, ролей і моделей поведінки, які є необхідними для життя в суспільстві. Вона є основою інтеграції індивіда у соціальну систему та його адаптації до умов соціального середовища.

Особливості соціалізації:

- Соціалізація триває протягом усього життя, охоплюючи різні етапи людського розвитку.
- Вона відбувається через взаємодію з іншими людьми, групами та інституціями.

- Соціалізація поєднує засвоєння суспільних норм та формування унікальної особистості.

Механізми соціалізації:

- Навчання – засвоєння знань і навичок через формальну та неформальну освіту.
- Імітація - наслідування поведінки інших людей.
- Інтеріоризація – усвідомлене прийняття соціальних норм і цінностей.
- Соціальний контроль – формування поведінки через заохочення чи покарання.

Соціалізація проходить через кілька етапів, які відповідають віковим і соціальним змінам у житті людини:

Первинна соціалізація відбувається в дитинстві, коли дитина засвоює базові норми та цінності. Основними її агентами виступають: сім'я, батьки, найближче оточення. Засвоюються мова, емоційні реакції, перші соціальні ролі.

Вторинна соціалізація починається в підлітковому віці та триває протягом всього життя.

Основні агенти: школа, друзі, професійне середовище, ЗМІ, віртуальне середовище та гаджети, штучний інтелект. Людина адаптується до нових соціальних груп і ролей, соціальних умов та технологічних новацій.

Ресоціалізація – процес повторного засвоєння або зміни соціальних норм і цінностей. Відбувається в умовах суттєвої міни життєвих обставин (наприклад, міграція, зміна професії, перебування в тюрмі).

Десоціалізація – втрата соціальних навичок та норм через тривалий відрив від суспільства або зміну соціального середовища.

Роль та значення соціалізації полягає у наступному:

1. Формування особистості. Соціалізація сприяє розвитку унікальних рис людини, її світогляду та характеру.
2. Забезпечення соціальної інтеграції. Людина стає частиною суспільства, розуміє свою роль і функції.
3. Передача культури. Через соціалізацію нові покоління засвоюють знання, традиції, цінності попередніх.
4. Адаптація до змін. Соціалізація допомагає людині пристосовуватися до нових умов життя.

Отже, соціалізація – це ключовий процес, який забезпечує адаптацію людини до умов життя у суспільстві, формує її як особистість і член спільноти. Вона є безперервною і багатогранною, включаючи навчання, засвоєння норм, ролей і цінностей на різних етапах життя. Ресоціалізація, як її складова, дає змогу людині адаптуватися до нових обставин і умов, залишаючись активним членом суспільства.

Аристотель визначив людину як «zoon politikon», тобто як істоту, яка за своєю природою живе у спільноті. Цей погляд відображає дві основні характеристики людини: її соціальну та політичну природу.

Політична соціалізація полягає у:

- Формуванні політичних переконань, ідеалів та цінностей.
- Усвідомленні прав та обов'язків громадянина.
- Засвоєнні норм участі в політичному житті (голосування, волонтерство, активізм).

Соціалізація відіграє вирішальну роль у створенні громадянського суспільства, оскільки забезпечує:

- Інтеграцію індивіда у політичну систему. Людина стає частиною суспільства, розуміє свої права, обов'язки та можливості впливу.
- Формування демократичних цінностей. Соціалізація сприяє засвоєнню принципів рівності, свободи та толерантності.
- Підтримку політичного порядку. Людина розуміє важливість законів і соціальних норм, що регулюють політичне життя.

Таким чином, людина за своєю природою є соціальною та політичною істотою. Процес соціалізації забезпечує її інтеграцію в соціум, формування громадянської позиції та активну участь у суспільному житті. Політична діяльність, у свою чергу, є невід'ємною складовою існування людини, яка прагне до встановлення порядку, справедливості та гармонії в суспільстві.

Пропонована література до теми:

1. Борисова О.В. Соціальна антропологія: підручник для закладів вищої освіти. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2021. 416 с.
2. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
3. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
4. Кравець А.Ю. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.
5. Зінкевич Р. Д. Історія державності та культури України: навч. посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2020. 240 с.
6. Поправко О.В. Антропологія: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
7. Сучасна культурологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К.В. Кислюк, В.А. Суковата, З.І. Алфьорова, О.В. Титар, Г.П. Ковальова; за заг. ред. К.В. Кислюка. Київ: Кондор, 2016. 294 с.
8. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2020. 210 с.

9. Essays in Social Anthropology. Concept Publishing Company Pvt Ltd, 2009. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2102444>

10. Anthropology of Cultural Transformation. Taylor and Francis, 2024. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2522932>

Питання для самоперевірки:

1. Яку роль відіграє соціально-історична антропологія у розумінні розвитку суспільства?

2. Які основні функції культури виявляються у формуванні особистості?

3. Чим людина відрізняється від інших біологічних істот?

4. Як поняття, запроваджене Аристотелем, «соціальна тварина» розкриває природу людини?

5. Що таке соціалізація та які її ключові етапи?

6. У чому полягає різниця між поняттями «індивід», «особа» та «індивідуальність»?

7. Які соціальні інститути впливають на формування особистості?

8. Яку роль відіграють цінності та норми в підтриманні соціального порядку?

9. Що таке субкультура і як вона співвідноситься з національною культурою?

10. Як процес ресоціалізації впливає на поведінку людини?

11. Яким чином етнічна ідентичність формує національну культуру?

12. Чому розвиток soft skills є важливим для реалізації особистості в умовах сучасного суспільства?

ЛЕКЦІЯ 2. ЛЮДИНА ТА СУСПІЛЬСТВО. ВЛАДА

План лекції:

1. Людина, індивід, індивідуальність, особа. Соціальний статус. Соціальні ролі. Статусний та рольовий набір. Людина як соціальний актор. Соціальна стратифікація. Соціальні ліфти.
2. Суспільні комахи. Соціальна поведінка приматів. Спільне та відмінне з людськими спільнотами.
3. Типи людських суспільств. Східні та західні суспільства. Суспільство та держава. Аграрне, індустріальне, постіндустріальне суспільство: ознаки та характерні риси. Характерні історичні особливості українського суспільства.
4. Історія ментальностей.
5. Людина у структурах повсякдення. Історія повсякдення.
6. Влада. Людина, влада та держава. Влада як соціальний, психологічний, історичний та політичний феномен. Типи влади.
7. Джерела влади. Ресурси влади. Влада у спільнотах тварин. Влада та суспільство. Влада і держава.

Основні поняття теми: аграрне суспільство, віче, влада, держава, дискурс, індивід, індивідуальність, індустріальне суспільство, історія ментальностей, історія повсякдення, людина, ментальність, народні збори, особа, постіндустріальне суспільство, парламент, ресурси влади, соціальна поведінка, соціальні статуси, соціальна стратифікація, соціальні ліфти, соціальні ролі, соціальний актор, соціальний статус, спільнота, статусний та рольовий набір, суспільні комахи, суспільство, східні суспільства, східні й західні суспільства, типи влади, типи суспільств.

1. Людина, індивід, індивідуальність, особа. Соціальний статус. Соціальні ролі. Статусний та рольовий набір. Людина як соціальний актор. Соціальна стратифікація. Соціальні ліфти

У попередній темі ми висвітлили те, що людина є біосоціальною істотою, яка поєднує в собі біологічну природу та соціальну сутність.

Біологічні риси: анатомія, фізіологія, інстинкти.

Соціальні риси: мова, культура, мораль, мислення, свідомість.

Людина є представником виду *Homo sapiens* і належить до світу природи, але її поведінка значною мірою зумовлена соціальними факторами.

Індивід – це окремий представник людського роду, носій загальних для всіх людей біологічних і психологічних рис.

Індивід є основою соціалізації, через нього відбувається взаємодія між природною, фізіологічною складовою та суспільством. Поняття

«індивід» підкреслює біологічну рівність усіх людей і їх приналежність до виду *Homo sapiens*.

Індивідуальність – це сукупність унікальних рис, які відрізняють одну людину від іншої.

Визначають наступні складові індивідуальності:

- Фізіологічні особливості: зовнішність, здоров'я, темперамент.
- Психологічні риси: характер, здібності, світогляд, емоційність.
- Соціальні характеристики: стиль спілкування, уподобання, культурні інтереси.

Індивідуальність формується під впливом спадковості, середовища та власної активності людини.

Інститутами розвитку є сім'я, школа, культура, соціальне середовище.

Особа – це соціально і психологічно зріла людина, яка усвідомлює себе, має світогляд, займає певне місце в суспільстві та виконує соціальні ролі.

Характеристики особи є наступними.

- Свідомість і самосвідомість: особа розуміє себе як суб'єкта дій, має цілі, мотиви, цінності.
- Соціальні ролі: виконує певні функції у суспільстві (професійні, сімейні, громадські).
- Моральна відповідальність: особа керується етичними нормами та відповідає за свої дії перед суспільством.

Формування особи відбувається у процесі соціалізації, про яку йшлося вище.

- Первинна соціалізація: у дитинстві засвоюються базові норми, мова, моделі поведінки.
- Вторинна соціалізація: у дорослому віці відбувається інтеграція до нових соціальних груп (професійних, політичних).
- Самореалізація: особа прагне розкрити свій потенціал і досягти гармонії з суспільством.

Взаємозв'язок понять можна окреслити таким чином:

- Людина є загальним поняттям, яке визначає приналежність до виду *Homo sapiens*.
- Індивід акцентує увагу на біологічних і видових характеристиках людини.
- Індивідуальність підкреслює унікальні особливості конкретної людини.
- Особа характеризує соціальну сутність людини, її активну участь у житті суспільства.

Отже, Людина, індивід, індивідуальність та особа – це взаємопов'язані поняття, які розкривають різні аспекти існування людини як біологічної та соціальної істоти. Індивід відображає природну

основу, індивідуальність – унікальність, а особа – соціальну роль та відповідальність. Разом ці поняття формують цілісне уявлення особу, як елемент спільноти, суспільну та політичну тварину.

Соціальний статус – це позиція, яку займає індивід у соціальній структурі суспільства в процесі соціального розвитку. Він визначає місце людини серед інших членів суспільства і пов'язаний із певними правами, обов'язками та очікуваннями.

Класифікація соціальних статусів:

- Природжені статуси – визначаються факторами, що не залежать від індивіда (такі, як стать, національність, раса, місце народження).

- Набутий статус – досягається завдяки зусиллям, особистій діяльності та вибору (професія, освіта, соціальний успіх).

- Приписаний статус – надається суспільством автоматично, незалежно від бажання індивіда (член сім'ї, громадянин).

Компоненти соціального статусу:

Престиж – оцінка суспільством важливості певного статусу.

Статусні символи – зовнішні атрибути, що свідчать про статус (одяг, автомобіль, звання).

Статусна інконсистентність – ситуація, коли індивід має різні статуси, які не відповідають одне одному (наприклад, професор із низьким рівнем доходу).

Основний і другорядний статуси:

- Основний статус – найважливіший для самовизначення особистості (у різних контекстах може змінюватися).

- Другорядні статуси – менш значущі, але все одно впливають на поведінку індивіда.

Соціальна роль – це модель поведінки, яка очікується від людини, що займає певний соціальний статус. Вона визначає, як індивід має діяти в конкретній ситуації відповідно до суспільних норм.

Характеристики соціальних ролей:

- Очікуваність – кожна роль включає набір очікувань (рольові очікування).

- Виконуваність – ступінь відповідності реальної поведінки індивіда рольовим очікуванням.

- Рольова гнучкість – здатність адаптувати рольову поведінку залежно від ситуації.

Типи соціальних ролей:

- Формальні ролі – чітко визначені правилами чи законами (професійні ролі, посадові обов'язки).

- Неформальні ролі – виникають у повсякденній взаємодії (роль лідера, друга, опікуна).

Рольовий конфлікт:

- Внутрішньоролева суперечність – виникає, коли від однієї ролі очікується несумісна поведінка.

- Міжрольовий конфлікт – коли різні ролі одного індивіда суперечать одна одній (наприклад, робота і сім'я).

Статусний набір – це сукупність усіх статусів, які займає індивід у суспільстві. Наприклад, одна людина може бути студентом, сином, громадянином та спортсменом одночасно.

Рольовий набір – це сукупність усіх ролей, які впливають із певного статусу. Наприклад, статус викладача передбачає ролі лектора, науковця, наставника, адміністратора.

Динаміка статусно-рольових наборів:

- Різні статуси й ролі можуть змінюватися залежно від життєвих обставин, віку чи соціальних змін.

- Статусний набір може розширюватися чи звужуватися в процесі соціалізації.

Концепція «людини як соціального актора» базується на ідеї, що кожна людина виконує свої ролі відповідно до соціальних очікувань, подібно до актора, що виконує роль у театрі. Соціологічні підходи:

Ервін Гоффман: «Людська взаємодія подібна до театральної постановки».

Індивід постійно «грає» перед іншими людьми, намагаючись створити позитивне враження (теорія драматургії). Соціальна сцена – місце, де люди демонструють свої ролі ("фронтальний етап"), а також є закулісся, де вони розслабляються і не дотримуються суворих норм.

Теорія символічного інтеракціонізму: рольові очікування формуються в процесі взаємодії людей. Людина стає "актором" лише у взаємодії з іншими людьми.

Рольова ідентичність – це внутрішнє сприйняття індивідом своєї ролі та її значущості в житті. Людина може мати кілька рольових ідентичностей, залежно від ситуації.

Автентичність у виконанні ролей:

Справжність виконання ролей – це баланс між очікуваннями суспільства і внутрішніми переконаннями індивіда.

Соціалізація допомагає індивіду засвоїти статуси й ролі через родину, школу, групи однолітків, медіа.

Рольові моделі (батьки, вчителі, лідери) сприяють засвоєнню рольової поведінки.

Адаптація до нових ролей визначається як перехід до нових соціальних статусів (наприклад, одруження, отримання роботи) вимагає адаптації до нових рольових очікувань.

Процес адаптації може супроводжуватися стресом, рольовими конфліктами чи кризами ідентичності.

Інституційні ролі – організації (школи, лікарні, підприємства) структурують рольову поведінку через регламентацію обов'язків і норм.

Поняття соціальних статусів і ролей є ключовими для розуміння соціальної поведінки людини. Статус визначає місце індивіда в суспільстві, а роль задає модель його поведінки в межах цього статусу. Людина постійно виконує набір ролей, адаптуючись до умов соціального середовища. Концепція соціального актора наголошує на важливості інтеракції й контексту в формуванні соціальної ідентичності. Успішне виконання соціальних ролей вимагає розуміння суспільних норм, гнучкості та здатності до саморефлексії.

Соціальна стратифікація – це система поділу суспільства на групи (страти), які мають різний доступ до ресурсів, влади, престижу та інших благ.

Загальна класифікація.

- Економічна: доходи, майно, рівень добробуту.
- Політична: рівень впливу на прийняття рішень.
- Культурна: освіта, доступ до знань.
- Соціальна: ступінь визнання і престижу.
- Виділяють наступні форми стратифікації.
- Касти: замкнута система, де перехід між стратами майже неможливий.
- Класи: відкрита система, заснована на економічних відмінностях.
- Становий поділ: залежність від прав і привілеїв, що регулюються законом.

Соціальні ліфти – це механізми, які дозволяють людині піднятися або опуститися у соціальній ієрархії.

Основні соціальні ліфти:

- Освіта – один із найефективніших способів підвищення статусу.
- Кар'єра - професійні досягнення сприяють соціальній мобільності.
- Шлюб – соціальний статус може змінюватися через створення родини з партнером іншого статусу.
- Політична активність – участь у політичних рухах або обійманні посад.
- Творчість і спорт – особливі досягнення у культурі, мистецтві чи спорті.
- Міграція – переїзд у регіони чи країни з кращими можливостями.

Отже, досягти позитивних змін у соціальному становищі можна завдяки наступним змінам:

- Розвитку особистих якостей: самоосвіта, розвиток комунікаційних навичок, упевненість у собі.
- Підвищення освітнього рівня: отримання якісної освіти, підвищення ступеня освіти, проходження тренінгів і курсів.

- Розбудові кар'єри: підвищення активності у професійній сфері, освоєння нових технологій, робота над репутацією, зміна роботи на більш високооплачувану та/або з більш високою посадою.
- Розширенню соціальних зв'язків: формування кола знайомств, в тому числі професійних – нетворкінг, участь у професійних і громадських спільнотах.
- Гнучкості: адаптації до змін у суспільстві, освоєння нових навичок, розвиток soft skills.
- Виявленню особистої ініціативи та лідерства: вміння брати відповідальність, пропонувати нові ідеї.

Рольовий набір – це сукупність ролей, які відповідають певному статусу.

Таким чином, соціальні ролі, статуси, стратифікація та соціальні ліфти є ключовими елементами соціального життя. Людина як соціальний актор виконує свої ролі у складному контексті соціальних взаємодій і може змінювати своє становище через освіту, кар'єру, зв'язки та особисту ініціативу.

2. Суспільні комахи. Соціальна поведінка приматів. Спільне та відмінне з людськими спільнотами

Для розуміння сутності людських спільнот також важливе розуміння інших видів соціальної взаємодії у природніх умовах життя колективних істот. Суспільні комахи (мурахи, бджоли, терміти) – це види, які формують складні соціальні структури, де індивіди співпрацюють для виживання колонії.

Основні ознаки суспільних комах.

Розподіл праці – члени колонії виконують спеціалізовані функції (робітники, солдати, матки).

Колективний захист – захист гнізда, координація дій проти ворогів.

Турбота про потомство – всі індивіди дбають про потомство, навіть якщо вони не є біологічними батьками.

Спільне проживання – постійні колонії з ієрархічною структурою.

Можна навести наступні приклади соціальної організації:

Мурахи. Поділ на касти: матки, самці, робітники, солдати. Використання хімічної комунікації (феромони) для координації.

Бджоли. Матка відповідає за розмноження. Робочі бджоли здійснюють пошук їжі, охороняють вулик, дбають про личинки. Танці бджіл як засіб передачі інформації про джерела їжі.

Терміти. Чітка структура: королева, король, робітники, солдати. Будівництво складних споруд (термітників).

Складною є соціальна поведінка інших приматів. Примати (маври, лемури, горили, шимпанзе) демонструють високий рівень соціальної взаємодії, яка включає комунікацію, ієрархію, співпрацю та розв'язання конфліктів.

Основні характеристики соціальної поведінки приматів є наступними.

- Ієрархія: у багатьох видів існує доміантна структура (альфа-самець або альфа-самка). Ієрархія регулює доступ до ресурсів і партнерів.

- Групова співпраця: взаємодопомога в пошуку їжі, захист від хижаків, колективний догляд за дитинчатами.

- Комунікація: звукові сигнали, міміка, жести, контакт через дотики. Передача інформації про загрози, їжу або соціальні відносини.

- Конфлікти та їх вирішення: конфлікти розв'язуються через демонстрацію сили або ритуальні жести. Примирення через догляд за шерстю чи інші соціальні взаємодії.

Приклади соціальної організації приматів можна навести наступні.

- Шимпанзе. Живуть групами 20–50 особин. Координація під час полювання, співпраця для досягнення цілей. Високий рівень інтелекту та здатність до навчання.

- Горили. Сімейні групи на чолі з доміантним самцем (альфа). Висока турбота про потомство та захист групи.

- Лемури. Матриархальні групи, де домінують самки.

Спільне та відмінне з людськими спільнотами.

Спільне:

- Розподіл функцій. Як у суспільних комах і приматів, у людських спільнотах також існує розподіл праці та функцій (економічна діяльність, політичне керівництво).

- Комунікація. Усі три групи активно використовують засоби передачі інформації (сигнальна система, жести, сигнали).

- Спільне проживання. Як комахи формують колонії, а примати – групи, люди об'єднуються у спільноти для співпраці.

- Захист. Усі системи включають механізми колективного захисту (наприклад, армії у людей, охоронці у приматів, солдати у мурах).

Відмінне:

- Інтелект та творчість. У людей значно вищий рівень абстрактного мислення, творчості, здатності до створення культури та технологій.

- Гнучкість ролей. Люди можуть змінювати статуси та соціальні ролі, тоді як у комах вони визначені генетично.

- Еволюція соціальних структур. У людей соціальні структури постійно змінюються (демократія, монархія), тоді як у комах вони сталі.

- Мораль та етика. Люди розвивають складні системи моралі, права та етики, які регулюють поведінку.

Соціальна організація суспільних комах, приматів і людей демонструє як спільні риси, так і суттєві відмінності. Комахи втілюють ефективні генетично запрограмовані моделі кооперації, примати –

емоційно-залежні та ієрархічні структури, а люди – найскладніші адаптивні суспільства, засновані на інтелекті, культурі та моральних принципах.

3. Типи людських суспільств. Східні та західні суспільства. Суспільство та держава. Аграрне, індустріальне, постіндустріальне суспільство: ознаки та характерні риси. Характерні історичні особливості українського суспільства

Типологія людських суспільств базується на їхніх соціально-економічних, культурних і політичних характеристиках.

Основні типи суспільств:

- Первісне суспільство. Рівень економіки: мисливство та збирання. Характерні риси: відсутність приватної власності, рівність у розподілі ресурсів, родова структура.
- Аграрне (традиційне). Рівень економіки: землеробство та скотарство. Особливості: домінування сільського господарства, низький рівень технічного розвитку, соціальна нерівність.
- Індустріальне. Рівень економіки: переважаюче промислове виробництво. Характеристика: розвиток фабрик і заводів, урбанізація, поява робітничого класу.
- Постіндустріальне. Економічний рівень: переважаючі інформаційні технології та сфера послуг у структурі економіки. Риси: автоматизація, зростання значення знань та інновацій, глобалізація.

Виокремлюють також східні та західні суспільства.

Східні суспільства орієнтовані на традиції, колективізм, духовність. Економіка характеризується як історично аграрна, за Марксом «азійський спосіб виробництва», проте здатна до швидкої модернізації (наприклад, Сінгапур, Південна Корея, Японія). Політика: історично деспотія, авторитаризм, централізована влада з еволюцією до демократії у процесі вестернізації. Культура: духовність, домінування релігії, повага до старших.

Західні суспільства орієнтовані на індивідуалізм, права людини, раціональність. Економіка характеризується як конкурентна, заснована на недоторканості приватної власності, згодом з розвиненою індустрією та постіндустріальними галузями. У політиці рисами є поява та розвиток демократії та громадянського суспільства, плюралізму, еволюція політичного ладу до широкої республіки, свобода слова. Культура характеризується релігійною конкурентністю та багатоманітністю, раціональність, наукові досягнення, прагнення до самореалізації.

Суспільство – це сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, нормами, інститутами, що має самоорганізовану структуру та внутрішню динаміку.

Також виокремлюють аграрне, індустріальне, постіндустріальне суспільства.

Аграрне суспільство характеризується домінуванням сільського господарства, переважно сільським способом життя, відносно низьким рівнем технологій (не без виключень). Соціальна структура є ієрархічною та являє собою чітко розмежовану систему соціальних верств, каст, розділених на загал на панівну еліту (землевласники) та залежних селяни. Політика характеризується як панування абсолютизму, монархій у різних виглядах.

Індустріальне суспільство характеризується переходом до промислового виробництва, фабрик, міграцією до міст (урбанізацією), появою масового ринку. Соціальна структура представлена основними соціальними верствами: робітничий клас, селяни, буржуазія. При цьому роль спадкових соціальних статусів невпинно знижується. Епоха соціальних революцій. У політиці відбувається перехід до широкої демократії, поширення ідей лібералізму, технологічного прогресу, індустріальної революції. Відбувається стрімкий науковий та технологічний розвиток.

Постіндустріальне суспільство характеризується економікою, заснованою на знаннях, інформаційних технологіях, інноваціях, переважанні сфери віртуальних продуктів та надання послуг, високим рівнем автоматизації та діджиталізацією всіх сфер. Соціальна структура представлена владарюючою елітою, середнім класом, групами, що потребують соціального забезпечення, зростанням значення креативного та освіченого класу, науки та інформаційних технологій (творців ПО). Політика характеризується широкою демократією зі значними загрозами встановлення цифрової диктатури, системи соціального рейтингу, глобалізацією, зростанням популізму.

Українське суспільство формувалося під впливом складної історичної долі, яка позначилася численними викликами, боротьбою за незалежність і самовизначення.

Основні етапи історичного розвитку:

- Київська Русь та Королівство Русь (IX–XIV ст.):
- Литовсько-Польський період (та Козацька доба (XIV – XVII ст.):
- Гетьманщина (1648–1764)
- Російська та Австро-Угорська імперії (XVIII–XIX ст.):
- Період національних зрушень, боротьби за незалежність (1917–1921)
- Встановлення радянської влади (1921 – 1991 рр.).
- Період незалежності (з 1991 р.)

Голодомори, політичні репресії, Друга світова війна – ці події залишили глибокий травматичний слід у свідомості українців.

Українське суспільство – це унікальний соціальний організм, який поєднує в собі багатозарову історію, культурну самобутність,

прагнення до свободи та європейської інтеграції. Його розвиток відбувається у складних умовах соціальних, економічних і політичних викликів. Проте здатність до адаптації, солідарність і прагнення до самовдосконалення є запорукою майбутнього успіху України на світовій арені.

Таким чином, людські суспільства еволюціонували від простих структур до складних систем із різним рівнем технологічного, культурного та соціального розвитку. Східні та західні моделі мають свої унікальні риси, які вплинули на типологію держав і суспільств. Аграрні, індустриальні й постіндустріальні етапи характеризують прогрес людства. Українське суспільство має багатий історичний шлях із власними унікальними особливостями, що формують його сучасну ідентичність.

4. Історія ментальностей

Історія ментальностей – це галузь історичної науки, яка досліджує колективні уявлення, вірування, емоції, світогляд і мислення людей у різні історичні епохи. Цей напрямок виник у ХХ столітті під впливом розвитку соціальної історії, психології та антропології.

Основні періоди розвитку:

- 1930–1950-ті роки: Фокус на культурних і духовних аспектах історії.
- 1960–1980-ті роки: Розширення досліджень на масову свідомість і поведінкові патерни.
- Сучасність: Інтеграція з іншими науками – антропологією, соціологією, економікою, когнітивною психологією.

Історія ментальностей (від французького *histoire des mentalités*) є напрямом історичних досліджень, що фокусується на вивченні колективних уявлень, емоцій, вірувань, цінностей та способів мислення людей певних епох. Цей підхід, як вже зазначалося, виник у рамках французької історіографічної школи «Анналів» у ХХ столітті, особливо завдяки роботам Люсьєна Февра, Марка Блока, Жака Ле Гоффа та інших.

Основні питання і проблематика історії ментальностей.

Ментальність – це колективний спосіб сприйняття світу, який відображає соціокультурні умови, вірування, традиції та ідеологічні структури певного суспільства чи соціальної групи. Головною проблемою є визначення меж цього поняття:

Як ментальність впливає на поведінку та світогляд індивідів?

Наскільки ментальність є свідомою чи несвідомою?

Яким чином вона змінюється в часі та під впливом історичних подій?

Співвідношення ментальності та матеріальної культури:

Як матеріальні умови життя (економіка, технології, соціальна структура) впливають на формування ментальності?

Чи можна розглядати зміну ментальності як автономний процес, незалежний від соціально-економічних факторів?

Яким чином культура, символи й ритуали відображають колективні уявлення про реальність?

Зміна ментальностей у часі:

Як відбувається трансформація колективної свідомості через революції, війни, зміни влади чи технологічні інновації?

Чи можна відстежити поступовість змін ментальностей, чи ці зміни є ривковими?

Чому деякі аспекти ментальності виявляються стійкими до змін (наприклад, релігійні уявлення, стереотипи)?

Ментальність і влада:

Як ментальність стає інструментом для маніпулювання масами через ідеологію, пропаганду, освіту?

Чи здатна влада штучно змінювати ментальність суспільства, і якщо так, то якими засобами?

Ментальність і індивід:

Як колективна ментальність співвідноситься з індивідуальним досвідом та свідомістю?

Чи є людина вільною від впливу колективної свідомості в своїх думках і діях?

Як індивідуальна творчість (філософія, література, мистецтво) може змінювати ментальність епохи?

Методологічні виклики історії ментальностей

Джерелознавство.

Історія ментальностей базується на інтерпретації широкого спектра джерел: художньої літератури, релігійних текстів, народних пісень, судових протоколів, архітектури тощо. Проблема полягає в тому, що ці джерела часто відображають лише фрагменти колективної свідомості.

Як уникнути проєкції сучасних уявлень на минулі епохи?

Чи можна довіряти джерелам, створеним переважно елітами, у дослідженні ментальності «звичайних людей»?

Інтердисциплінарність.

Історія ментальностей вимагає залучення методів і теорій з антропології, соціології, психології, економіки, культурології та філософії.

Як досягти балансу між історичним контекстом і універсальними моделями людської поведінки?

Чи можна вважати результати досліджень ментальностей об'єктивними, якщо вони ґрунтуються на інтерпретації?

Проблема реконструкції минулого

Як зрозуміти емоції, страхи, вірування людей минулих епох, якщо вони принципово відрізняються від сучасних?

Наскільки можна довіряти текстам, які відображають суб'єктивні оцінки авторів?

Філософський вимір історії ментальностей.

Часовість і ментальність.

Філософія історії, починаючи з Гегеля, розглядала розвиток свідомості як прогресивний процес. Водночас історія ментальностей демонструє циклічність і непередбачуваність змін у колективній свідомості.

Чи є ментальність свідченням «духу епохи» (zeitgeist)?

Як поєднати ідею прогресу із спостереженням про повторюваність певних форм мислення?

Ментальність і буття: Ідеї Мартина Гайдеггера та Жана-Поля Сартра акцентували увагу на унікальності людського буття та його прив'язці до історичної ситуації. Ментальність можна розглядати як спосіб «вкорінення» людини у світі.

Як впливає історичний досвід на спосіб існування людини?

Чи є ментальність результатом свободи вибору, чи вона нав'язується зовнішніми умовами?

Етика і ментальність:

Чи можна оцінювати ментальність минулих епох з етичної точки зору, притаманної сучасності?

Як уникнути моралізаторства в історичних дослідженнях?

Як співвідноситься моральний розвиток суспільства з його ментальними змінами?

Історія ментальностей у сучасному світі.

Історія ментальностей залишається актуальною для аналізу сучасного суспільства, особливо в умовах глобалізації, культурних конфліктів та інформаційної революції. Вивчення змін у мисленні допомагає краще зрозуміти соціальні процеси, ідентичність і перспективи розвитку людства.

Фундаментальна проблематика історії ментальностей полягає в осмисленні колективної свідомості як багатовимірного феномену, що залежить від контексту часу, соціальних умов та філософських засад. Вона дозволяє розширити розуміння історії, звертаючись до глибинних основ людської поведінки й мислення.

Історія ментальностей є важливим напрямком соціально-гуманітарних досліджень, який дозволяє зрозуміти внутрішній світ людей минулого, їхні уявлення та цінності. Вона сприяє глибшому розумінню змін у суспільстві та допомагає проаналізувати витoki сучасних ментальних моделей.

5. Людина у структурах повсякдення. Історія повсякдення

Історія повсякдення (або мікроісторія) - це напрям історичної науки, який досліджує звичайне, повсякденне життя людей у різні епохи. Цей підхід акцентує увагу на деталях побуту, міжособистісних відносинах, ритуалах, традиціях, а також на способах взаємодії людей із соціальними структурами та культурними нормами. Концептуально розглядається як складова Історичної антропології, поряд із Історією ментальностей.

Основні аспекти історії повсякдення:

- Антропоцентризм – увага зосереджена на людині як центральному об'єкті дослідження.
- Міждисциплінарність – використовуються методи соціології, антропології, економіки, культурології, етнографії.
- Локальність і конкретика – аналізуються малі спільноти або окремі індивіди.
- Часова плинність – вивчаються як постійні, так і змінні аспекти повсякденного життя.

Історія повсякдення є важливою для розуміння соціальних структур, адже вона розкриває, як великі історичні події та процеси впливали на звичайних людей.

Розглянемо основні риси повсякденного життя в історичні епохи:

Античність. Повсякденне життя античної людини оберталось навколо релігійних обрядів, сільського господарства та ремесел. У великих містах (Афіни, Рим) розвивалися громадські блага: терми, театри, форуми. Відмінності в повсякденні чоловіків і жінок: чоловіки займалися політикою, війною, жінки – домогосподарством і вихованням дітей.

Середньовіччя. Повсякдення базувалося на аграрному циклі. Релігія була основним регулятором часу (молитви, свята, пости). Основна частина населення – селяни, які працювали на землях феодалів. Епоха також супроводжувалася масовими пандеміями, внаслідок яких Європа втратила до половини населення. У містах розвивалися ремесла, торгівля, виникали цехи. Розмаїття ритуалів і традицій, таких як середньовічні свята чи ярмарки.

Новий час. Зростання міст і урбанізація змінюють структури повсякдення. Поширення годинників і календарів. Розвиток книгодрукування – початок інформаційної революції, доступ до знань стає ширшим, що в свою чергу тягнуло за собою революції релігійні та політичні. Побут еліти набуває вишуканості: нові меблі, посуд, предмети мистецтва. Розвиток нових форм дозвілля: театр, клуби, кав'ярні. Промислова революція. Науково-технічна та транспортна революція. Розвиток залізниць та метро, повіртоплавання, радіо та телефонії, енергетики.

Новітній час. Індустріалізація та механізація праці призводять до змін у структурі повсякденного життя. Електрика, транспорт, масові медіа радикально змінюють звичайні практики. Водночас сприяють новим революціям та появі тоталітаризму. У ХХ столітті домінують тенденції глобалізації та уніфікації повсякденного життя. Світ переживає перманентну науково-технічну революцію, що стимулювалася двома світовими війнами та «холодною війною». Повсякдення людини стрімко змінюється завдяки технологіям, розвитку медицини, перманентній сексуальній революції, тенденціям моди, появі носимих гаджетів.

Ключові теми та питання історії повсякдення:

- Праця і відпочинок: Як люди працювали та проводили дозвілля в різні епохи?
- Зміна структури робочого дня від середньовічного сільського до індустріального.
- Розвиток культури відпочинку: від традиційних народних гулянь до паті та сучасного туризму.
- Побут: Як змінювалися житло, харчування, одяг?
- Еволюція житлових приміщень — від дерев'яних хат до багатоповерхівок.
- Зміна харчових звичок: від натурального господарства до масового споживання.
- Сім'я та гендерні ролі: Яка була роль сім'ї у повсякденному житті?
- Традиційні моделі сім'ї в селянському суспільстві.
- Поява нуклеарної сім'ї у ХХ столітті.
- Гендерні відносини: права жінок у патріархальному суспільстві та їх зміни в модерні епохи.
- Технології та повсякденність: Як технічний прогрес впливав на повсякденне життя?
- Впровадження друкарського верстата, залізниці, електрики, Інтернету.
- Зміна сприйняття часу і простору в умовах глобалізації.
- Релігія та ритуали: Як релігійні вірування та обряди формували повсякденність?
- Календар свят і постів.
- Релігійні обряди як частина життєвого циклу (хрещення, вінчання, поховання).

Дослідження історії повсякдення робить можливим зрозуміння як жили, працювали, думали, вірили і відчували звичайні люди у різні часи. Це дає змогу побачити історію не лише крізь призму великих подій, але й через мікроподії, які створюють загальну картину людського розвитку до сьогодні. Саме через повсякденне життя ми можемо краще зрозуміти зв'язок між минулим і сучасністю.

6. Влада. Людина, влада та держава. Влада як соціальний, психологічний, історичний та політичний феномен. Типи влади

Влада – це здатність однієї сторони впливати на поведінку, рішення, думки або дії іншої сторони. Вона є важливим елементом соціального устрою і пронизує всі сфери людського життя: політичну, економічну, культурну, психологічну.

Основні характеристики влади:

Суб'єкт і об'єкт. Влада завжди передбачає суб'єкта (той, хто впливає) і об'єкта (той, на кого впливають).

Відносність. Влада залежить від конкретної ситуації, ресурсів і контексту.

Інструментальність. Влада використовує різноманітні засоби: примус, переконання, авторитет, маніпуляцію тощо.

Соціальна влада – це здатність одних груп чи індивідів нав'язувати свою волю іншим у межах суспільства. Вона виникає з нерівності ресурсів, статусів, ролей.

Основні аспекти соціальної влади:

- Ресурси влади: багатство, знання, інформація, соціальні зв'язки.

- Ієрархія: соціальна структура передбачає наявність домінуючих і підлеглих.

- Інститути: влада закріплена через соціальні інститути – сім'ю, релігію, державу.

Влада як психологічний феномен.

З психологічної точки зору влада – це здатність впливати на інших через комунікацію, емоції та переконання.

Основні аспекти психологічної влади:

- Харизма. Особисті якості лідера, які викликають довіру й підкорення.

- Маніпуляція. Використання психологічних прийомів для контролю.

- Підкорення. Механізм прийняття об'єктом ролі підлеглого через страх, звичку або повагу.

- Авторитет. Визнання впливовості суб'єкта влади іншими.

Влада як історичний феномен

Політична влада – це здатність держави, партій чи лідерів приймати рішення, які впливають на суспільство в цілому.

Складові політичної влади:

- Легітимність. Визнання влади з боку населення.

- Суверенітет. Незалежність влади в межах держави.

- Монополія на примус. Використання сили, закону для підтримки порядку.

Рівні політичної влади:

Глобальний. Влада міжнародних організацій (ООН, ЄС).
Національний. Влада державних органів.
Локальний. Місцеве самоврядування.
Типи влади.
Згідно з природою впливу:
Примусова. Базується на силі та страху (армія, поліція).
Економічна. Ґрунтується на контролі ресурсів (підприємства, фінансові установи).
Інформаційна. Вплив через знання й засоби масової інформації.
Згідно з джерелами:
Традиційна. Базується на звичаях і традиціях (монархія).
Раціонально-правова. Влада закріплена через закони (демократія).
Харизматична. Побудована на особистих якостях лідера (революційні лідери).
Згідно з формою здійснення:
Демократична. Влада обирається народом і працює в його інтересах.
Авторитарна. Зосередження влади в руках однієї особи або групи.
Тоталітарна. Абсолютний контроль над усіма сферами життя.
Людина, влада і держава
Людина як суб'єкт влади:
Люди формують і реалізують владу через інституції, закони, ідеології. Активна участь громадян є основою демократії.
Держава як інструмент влади:
Держава концентрує в собі політичну владу, забезпечуючи порядок, безпеку та реалізацію суспільних інтересів.
Взаємодія влади і людини:
Політична участь. Вибори, протести, громадські рухи.
Підкорення. Виконання законів, дотримання норм.
Опір. Революції, страйки, дисидентський рух.
Влада є складним і багатогранним явищем, що поєднує соціальні, психологічні, історичні та політичні аспекти. Її форми та механізми змінюються з плином часу, але влада залишається ключовим елементом суспільного життя. Аналіз влади допомагає зрозуміти взаємини між людьми, державами та соціальними структурами.

7. Джерела влади. Ресурси влади. Влада у спільнотах тварин. Влада та суспільство. Влада і держава.

Джерела влади – це основи, на яких будується здатність суб'єкта впливати на інших. Вони є фундаментальними для розуміння механізмів влади в різних сферах суспільного життя.

Основні джерела влади:

- Економічні: Контроль над матеріальними ресурсами (земля, капітал, виробничі засоби). Фінансові ресурси, які дозволяють впливати на інших через економічну залежність.
- Політичні: Доступ до інституцій влади (парламент, уряд, суди). Можливість формувати закони, які регулюють життя суспільства.
- Соціальні: Авторитет і репутація в суспільстві. Вплив через соціальні зв'язки, мережі контактів.
- Культурні: Вплив через ідеологію, релігію, освіту. Контроль над інформацією та масовою свідомістю.
- Примусові: Монополія на застосування сили (армія, поліція). Використання страху як методу впливу.

Ресурси влади

Ресурси влади – це конкретні засоби, які суб'єкт влади використовує для реалізації свого впливу. Вони можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними.

Типи ресурсів влади:

- Матеріальні ресурси: гроші, земля, нерухомість, технології. Контроль над виробництвом і розподілом товарів.
- Інформаційні ресурси: доступ до знань і інформації. Використання засобів масової інформації для формування громадської думки.
- Соціальні ресурси: соціальний капітал: зв'язки, підтримка, колективні дії.
- Лідерство та харизма.
- Символічні ресурси: ідеї, цінності, традиції, символи, які об'єднують спільноти.
- Примусові ресурси: здатність забезпечувати виконання своїх вимог через силу або погрози.
- Правові та адміністративні інструменти.

Влада у спільнотах тварин.

Влада як соціальне явище існує не лише серед людей, а й у спільнотах тварин. Вона проявляється у боротьбі за домінування, доступ до ресурсів або формування ієрархій.

Особливості влади у тварин:

Ієрархія: багато видів тварин формують чітку ієрархічну структуру (наприклад, вовки, леви, примати). Домінантні особини отримують пріоритет у їжі, розмноженні, території.

Механізми домінування:

- Фізична сила: найсильніші особини мають перевагу.
- Соціальна співпраця: у деяких видів (примати, дельфіни) лідери проявляють альтруїзм і піклування про групу.
- Комунікація: влада виражається через невербальні сигнали: пози, жести, звуки. У птахів і комах – через ритуальні танці або пісні.

- Ролі в групі: лідери виконують захисну або організаційну функцію.

Підлеглі особини приймають роль залежності для виживання.

Влада та суспільство.

Влада у суспільстві є фундаментальним механізмом, який забезпечує порядок, організацію та розвиток. Вона регулює відносини між людьми, групами та інституціями.

Роль влади у суспільстві.

Соціальний порядок: влада встановлює правила та норми, які забезпечують стабільність.

Регулювання конфліктів: застосування влади дозволяє вирішувати суперечності між різними групами.

Забезпечення ресурсів: влада контролює розподіл матеріальних і нематеріальних ресурсів.

Типи взаємодії влади та суспільства:

Партнерство. Демократичні моделі влади передбачають участь громадян у прийнятті рішень.

Контроль. Авторитарні моделі зосереджують владу в руках обмеженого кола осіб.

Опір. Громадянські рухи, протести – реакція суспільства на зловживання владою.

Влада і держава

Держава – це головний інститут політичної влади, який організовує життя суспільства на визначеній території через закони, інституції та примус.

Функції держави:

- Законодавча. Розробка та впровадження правових норм.
- Адміністративна. Організація і управління суспільними процесами.

- Судова. Контроль за виконанням законів та розв'язання конфліктів.

- Оборонна. Захист території та громадян від зовнішніх загроз.

- Економічна. Регулювання економічних процесів і розподіл ресурсів.

Типи державної влади:

Демократична: народ є джерелом влади, основний принцип – виборність.

Авторитарна: влада зосереджена в руках однієї особи або групи, обмежена участь громадян.

Тоталітарна: повний контроль держави над усіма аспектами життя.

Взаємозв'язок влади і держави.

Держава є основним інструментом реалізації влади.

Влада формує інститути, які забезпечують функціонування держави.

Ефективність влади залежить від легітимності державних органів.

Джерела і ресурси влади визначають її можливості та вплив у суспільстві. Влада проявляється не лише серед людей, але й у природі, формуючи структури домінування і підлеглості. У суспільстві вона забезпечує порядок, регулює відносини та організовує діяльність через державні інститути. Влада і держава нерозривно пов'язані, разом створюючи основу для існування та розвитку суспільства.

Пропонована література до теми:

1. Алексеев В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навчальний посібник. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.

2. Антропология трансформаций: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / За ред. Гримич Марина. Київ: Дуліби, 2018. 184 с.

3. Борисова О.В. Соціальна антропология: підручник для закладів вищої освіти. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2021. 416 с.

4. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.

5. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.

6. Ігнатенко Ірина. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 224 с.

7. Кравець А.Ю. Політична антропология. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.

8. Леві-Строс К. Структурна антропология. Пер. з французької Зоя Борисюк. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.

9. Зінкевич Р. Д. Історія державності та культури України: навч. посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2020. 240 с.

10. Народна культура українців: Життєвий цикл людини. У 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. Том 2. Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. Київ: Дуліби, 2010. 568 с.

11. Народна культура українців: життєвий цикл людини : Історико-етнологічне дослідження: У 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. Київ: Дуліби, 2012. 480 с.

12. Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 2. Субкультури. Повсякдення. Етнографія науки. Упоряд.: Марина Гримич, Олена Соболева. За наук. ред.: Марини Гримич. Київ: Дуліби, 2017. 336 с.

13. Поправко О.В. Антропология: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.

-
14. Сучасна культурологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К.В. Кислюк, В.А. Суковата, З.І. Алфьорова, О.В. Титар, Г.П. Ковальова; за заг. ред. К.В. Кислюка. Київ: Кондор, 2016. 294 с.
  15. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2020. 210 с.
  16. Сузнель де А. Символіка людського тіла: Пер. з фр. Київ: Знання-Прес, 2003. 566 с.
  17. Українська культура ХХ-ХХІ: соціоантропологічний аспект. Упоряд.: Марина Гримич. Київ: Дуліби, 2015. 236 с.
  18. Юрій М.Ф. Політична антропологія: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2008. 408 с.
  19. Essays in Social Anthropology. Concept Publishing Company Pvt Ltd, 2009. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2102444>
  20. Anthropology of Cultural Transformation. Taylor and Francis, 2024. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2522932>

Питання для самоперевірки:

1. Як соціальні статуси та соціальні ролі впливають на поведінку людини в суспільстві?
2. Які функції виконують статусний і рольовий набір у формуванні соціальних зв'язків?
3. Що таке соціальна стратифікація, і які соціальні ліфти існують у сучасному суспільстві?
4. Які паралелі та відмінності можна провести між поведінкою суспільних комах і соціальними стратегіями людини?
5. Чому дослідження соціальної поведінки приматів важливі для розуміння людських спільнот?
6. Як можна класифікувати типи людських суспільств? Які ключові ознаки аграрного, індустріального та постіндустріального етапів розвитку?
7. У чому полягають основні відмінності між східними та західними типами суспільства?
8. Як ментальність впливає на формування соціальної поведінки спільноти?
9. Що досліджує історія повсякдення і яку роль вона відіграє у формуванні соціально-історичної ідентичності?
10. Які ресурси влади найефективніші у сучасних умовах: сила, знання, харизма, власність, інформація?
11. Чим влада у тваринних спільнотах відрізняється від владних структур у людському суспільстві?

ЛЕКЦІЯ 3.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. ДЕМОКРАТІЯ

План лекції:

1. Поняття держава. Держава і суспільство.
2. Теорії виникнення держави. Ознаки держави. Функції держави.
3. Правова держава: історичний розвиток та ознаки. Історичне та філософське становлення поняття «права людини». Права та свободи людини і держава. Різність підходів до прав людини у різних цивілізаціях (із точки зору визнання окремих прав і свобод такими, і з точки зору підходів до реалізації).
4. Сутність демократії. Історичні форми демократії та її еволюція. Розвиток демократії у країнах Заходу та Україні. Основні принципи демократії. Умови становлення демократії.
5. Громадянське суспільство. Історичне становлення громадянського суспільства у Європі, зокрема в Україні. Функціонування громадянського суспільства. Громадянське суспільство та держава. Громадянське суспільство та демократія.

Основні поняття теми: анархія, верховенство права, віче, громадянське суспільство, демократія, демократія представницька, держава, державна влада, дисидентство, законотворчість, інститути влади, історія державності, легітимність, лібералізм, магдебурзьке право, монархія, народні збори, парламент, партіципація, плебісцит, політична культура, правова держава, права людини, республіка, свобода, сейм Речі Посполитої, соціальний контракт, суверенітет, суспільство, станова демократія, теорії походження держави.

1. Поняття держава. Держава і суспільство

Держава – це політична організація суспільства, яка здійснює управління, забезпечує порядок, захист і розвиток через систему спеціалізованих інституцій. Держава є основним інструментом реалізації влади на певній території та формування правових і соціальних норм.

Ознаки держави:

- Територія – держава здійснює владу в межах чітко визначених географічних кордонів.
- Населення – постійне проживання громадян, які підпорядковуються законам держави.
- Суверенітет – незалежність державної влади як всередині країни, так і в зовнішніх відносинах.

- Публічна влада – органи, що здійснюють управління (уряд, парламент, судова система).
  - Нормативно-правова система – система правових норм, яка регулює життя суспільства.
  - Монополія на примус – використання сили для забезпечення порядку (армія, поліція).
- Основні функції держави.
- Внутрішні функції:
- Правова – регулювання суспільних відносин через закони.
  - Економічна – управління ресурсами, підтримка економічного розвитку.
  - Соціальна – забезпечення добробуту громадян (освіта, охорона здоров'я).
  - Культурна – підтримка і розвиток національної культури, освіти, науки.
- Зовнішні функції:
- Дипломатична – встановлення і підтримка міжнародних відносин.
  - Оборонна – захист території від зовнішніх загроз.
  - Економічна інтеграція – участь у світових ринках і міжнародних організаціях.
- Типи держав.
- За формою правління:
- Монархія – влада зосереджена в руках однієї особи (короля, імператора), як правило спадкова. Буває абсолютна і конституційна.
  - Республіка – влада обирається народом через виборчий процес. Історично була також належна певним соціальним верствам (патриціям, шляхті, дворянству, козацтву), Основні різновиди наразі – президентська, парламентська, змішана.
- За формою державного устрою.
- Унітарна держава – єдина централізована система (Польща, Франція).
  - Федерація – об'єднання кількох автономних одиниць (США, Німеччина).
  - Конфедерація – союз незалежних держав з обмеженою спільною владою.
- За політичним режимом.
- Демократія – народ є джерелом влади, гарантуються права і свободи громадян.
  - Авторитаризм – зосередження влади в руках однієї особи або групи, обмеження політичних свобод.
  - Тоталітаризм – повний контроль держави над усіма аспектами життя.

Держава і суспільство.

Держава та суспільство – це взаємозалежні явища, які спільно формують структуру і порядок життя людей. Держава виконує роль організатора, регулятора та захисника суспільства.

Суспільство:

Це сукупність людей, які взаємодіють у межах спільних соціальних, економічних, культурних і політичних зв'язків.

Суспільство існує як самостійна система, яка може функціонувати поза державою (наприклад, первісні племена).

Взаємовідносини держави і суспільства.

Роль держави в суспільстві:

- Забезпечення законності та правопорядку.
- Підтримка економічного розвитку.
- Захист прав і свобод громадян.

Вплив суспільства на державу:

- Через вибори та участь у політичному житті.
- Громадянські ініціативи та рухи.
- Контроль за діяльністю влади через незалежні медіа, суди.

Конфлікти між державою і суспільством:

- Зловживання владою (корупція, авторитаризм).
- Обмеження прав громадян.
- Соціальна несправедливість і нерівність.
- Держава як інститут суспільства

Держава є центральним інститутом суспільства, який виконує координаційну і захисну функції.

Межі впливу держави: надмірне втручання держави може призвести до обмеження свобод. Слабка держава може створити вакуум влади, що загрожує хаосом.

Сучасні виклики взаємодії держави і суспільства.

Глобалізація: зростає вплив міжнародних організацій і корпорацій на держави. Складнощі в забезпеченні національного суверенітету.

Інформаційна революція: держава повинна адаптуватися до швидкої зміни технологій і зростання ролі інформації. Проблеми кібербезпеки та контролю за інформаційними потоками.

Соціальна поляризація: зростання нерівності в суспільстві ставить під загрозу стабільність держав. Необхідність реформ для забезпечення соціальної справедливості.

Екологічні виклики: держава відіграє ключову роль у регулюванні природокористування та захисті довкілля.

Держава є невід'ємною складовою суспільства, яка виконує регуляторну та захисну функції. Вона формує правові, економічні та соціальні рамки для забезпечення гармонійного розвитку суспільства. Водночас держава залежить від активності, свідомості та участі

громадян. Співпраця між державою та суспільством є основою для створення стабільного та справедливого соціального устрою.

2. Теорії виникнення держави, ознаки держави, функції держави

Теорії виникнення держави:

Теологічна теорія: держава створена Богом як вища інституція для підтримки порядку. Правителі вважаються представниками божественної волі. Представники: Августин Блаженний, Фома Аквінський.

Патріархальна теорія: держава виникла з розширення сім'ї, де глава сімейства стає правителем. У основі лежать родинні зв'язки та авторитет батька. Представники: Аристотель, Конфуцій.

Договірна теорія: держава виникла внаслідок суспільного договору між людьми. Основна мета – забезпечення безпеки та прав громадян. Представники: Гоббс, Локк, Руссо.

Теорія насильства: держава виникла через завоювання або примус, коли одна група людей підкорила іншу. Представники: Людвіг Гумплович, Карл Каутський.

Марксистська теорія: держава – це інструмент класового панування, що виникає через економічну нерівність. Її мета – захист інтересів панівного класу. Представники: Карл Маркс, Фрідріх Енгельс.

Психологічна теорія: держава виникла через природне прагнення людей до підпорядкування і організації. Представники: Габріель Тард, Зігмунд Фрейд.

Органічна теорія: держава – це організм, подібний до біологічного, де інституції виконують функції органів. Представники: Герберт Спенсер.

Ознаки держави.

Держава має низку ознак, які відрізняють її від інших форм організації суспільства.

- Територія: держава здійснює свою владу на визначеній географічній території. Територіальність є основою для розмежування юрисдикції між державами.

- Населення: суспільство, яке складається з громадян, що підпорядковуються законам держави. Населення поділяється на громадян і негромадян (іноземці, апатриди).

- Суверенітет: повна незалежність державної влади як всередині країни, так і у зовнішніх відносинах. Суверенітет може бути внутрішнім (авторитет над населенням) і зовнішнім (незалежність від інших держав).

- Публічна влада: система органів і установ, що здійснюють управління суспільством. Відрізняється від суспільної влади у первісних громадах.

- Правова система: наявність системи правових норм, обов'язкових для всіх громадян. Законодавча влада створює правила, за якими живе суспільство.

- Монополія на примус: використання сили легітимізоване державою для підтримання порядку. Органи примусу: армія, поліція, служби безпеки.

- Фінансово-податкова система: податки та збори, які забезпечують функціонування державного апарату.

Функції держави.

Функції держави – це основні напрями її діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства.

Внутрішні функції:

- Правова функція: розробка та впровадження законів, які регулюють життя суспільства. Забезпечення прав і свобод громадян.

- Економічна функція: управління економічними процесами. Забезпечення стабільного розвитку через регулювання ринку, податкову політику.

- Соціальна функція: захист найуразливіших верств населення (пенсіонерів, дітей, інвалідів). Забезпечення доступу до освіти, медицини, житла.

- Культурна функція: збереження та розвиток національної культури, мови, традицій. Підтримка науки, мистецтва, спорту.

- Охорона правопорядку: захист громадян від злочинів і порушень. Підтримання внутрішньої безпеки через правоохоронні органи.

- Національна безпека: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність. Захист національної безпеки. Забезпечення кібербезпеки. Управління інформаційними потоками. Реагування на глобальні виклики, такі як зміна клімату, міграція, пандемії.

Зовнішні функції:

- Оборона: захист території та суверенітету від зовнішніх загроз. Формування армії та системи національної безпеки.

- Дипломатія: установа міжнародних відносин. Участь у міжнародних організаціях і договорах.

- Захист інтересів громадян за кордоном: консульська та дипломатична підтримка. Забезпечення безпеки громадян за межами держави.

- Міжнародна співпраця: участь у вирішенні глобальних проблем (екологія, права людини). Інтеграція до світових економічних і політичних процесів.

Держава – це складний соціально-політичний механізм, що виник як відповідь на потребу суспільства в організації та регуляції. Її функції та ознаки відображають різноманітність завдань, які постають перед нею у процесі забезпечення порядку, розвитку та захисту своїх громадян. Розуміння теорій походження держави та її функцій дозволяє глибше усвідомити її роль у сучасному світі.

3. Правова держава: історичний розвиток та ознаки. Історичне та філософське становлення поняття «права людини». Права та свободи людини і держава. Різність підходів до прав людини у різних цивілізаціях (із точки зору визнання окремих прав і свобод такими, і з точки зору підходів до реалізації)

Історичний розвиток правової держави.

Правова держава – це концепція організації суспільства, в якому влада підпорядковується праву, а права і свободи людини є вищою цінністю. Вона формувалася протягом тривалого часу в результаті еволюції політичних і правових ідей.

Античність:

У Стародавній Греції та Римі закладено основи ідеї верховенства права. Платон і Аристотель обговорювали важливість законів як засобу обмеження влади.

У Римській імперії розвинута система права, яка закріпила ідею справедливості та рівності перед законом, утвердила принцип приватної власності.

Середньовіччя:

Поняття верховенства права відображалось у феодальному суспільстві через обмеження влади монархів.

Магна Харта (1215) стала важливим документом, який закріпив основи конституційної монархії.

Відбувся розвиток Магдебурзького права.

Новий час:

Ідеї правової держави розвивалися в епоху Просвітництва (XVII – XVIII ст.).

Конституція Пилипа Орлика, Конституція США.

Мислителі як Джон Локк, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо наголошували на важливості розподілу влади, природних прав людини та верховенства закону.

XIX – XX століття:

Розвиток конституційної державності (США, Франція, Німеччина).

Формування демократичних інститутів, судової незалежності та правової відповідальності влади.

Ознаки правової держави:

Верховенство права – закон є вищим авторитетом у суспільстві.

Поділ влади – законодавча, виконавча і судова влади є незалежними та взаємно контролюють одна одну.

Гарантії прав і свобод – законодавче закріплення та практична реалізація прав людини.

Правова рівність – усі громадяни рівні перед законом.

Юридична відповідальність влади – державні органи і посадовці підзвітні перед законом.

Незалежність суду – судова система є автономною та забезпечує справедливий розгляд справ.

Історичне та філософське становлення поняття «права людини».

Античність: перші ідеї про природні права людини зародилися у філософії Стародавньої Греції (Софокл, Арістотель). У Римській імперії з'явилось поняття «*jus naturale*» («природне право»), яке стверджувало, що права випливають із природи людини.

Середньовіччя: християнська теологія розвивала ідеї про божественне походження прав людини (Фома Аквінський). Обмеження абсолютизму через документи, як-от Магна Карта.

Епоха Просвітництва: зародження сучасного розуміння прав людини як природних, невідчужуваних і універсальних. Праці Локка, Руссо, Монтеск'є стали основою для формування концепцій громадянських прав і свобод.

Новий час: Конституція Пилипа Орлика (1710), Декларація незалежності США (1776) і Декларація прав людини і громадянина Франції (1789).

Формування основних категорій прав: громадянські, політичні, соціальні.

XX століття:

Після Другої світової війни прийнято ООН «Загальну декларацію прав людини» (1948).

Розробка міжнародних пактів про права людини (1966).

Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (англ. *Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe*), також відомий як Гельсинський заключний акт (англ. *Helsinki Final Act*), документ, підписаний главами 35 держав у столиці Фінляндії Гельсінкі 30 липня — 1 серпня 1975.

Філософське обґрунтування прав людини

Природні права – виникають з природи людини та існують незалежно від держави.

Соціальні права – пов'язані з розвитком суспільства і забезпеченням соціальної справедливості.

Філософи, як Кант, Гегель, Маркс, по-різному трактували поняття прав залежно від ідей свободи, рівності та соціальної ролі держави.

Права та свободи людини і держава

Роль держави у забезпеченні прав і свобод

Захист: гарантування безпеки громадян. Забезпечення дотримання прав через судову систему.

Регулювання: створення законодавчих механізмів для реалізації прав і свобод. Баланс між правами особистості і потребами суспільства.

Обмеження: у певних випадках держава має право обмежувати свободи (воєнний стан, надзвичайні ситуації). Обмеження мають бути пропорційними і тимчасовими.

Класифікація прав і свобод:

- Громадянські права: право на життя, свободу, особисту недоторканність.

- Політичні права: свобода слова, право на участь у виборах.

- Соціальні права: право на працю, освіту, медицину.

- Культурні права: право на доступ до культурних цінностей.

- Колективні права: право на самовизначення, екологічні

права.

Різність підходів до прав людини у різних цивілізаціях

Західна традиція:

- Індивідуалізм – особистість є найвищою цінністю.

- Акцент на громадянських і політичних правах.

- Принцип рівності: усім громадянам гарантовані однакові

права.

- Демократичні інститути забезпечують реалізацію прав.

Східна традиція:

- Колективізм – інтереси громади переважають над індивідуальними.

- Права людини розглядаються через призму соціальних обов'язків.

- Культурні відмінності: особлива увага до морально-етичних аспектів, гармонії в суспільстві.

- Права людини часто підпорядковуються державним або релігійним нормам.

Ісламський світ:

- Права і свободи базуються на шаріаті.

- Визнання прав людини в контексті релігійних приписів.

Африканські традиції:

- Права людини інтегровані в контекст племінної культури.

- Велика роль колективних прав і звичаїв.

Сучасні виклики:

Глобалізація створює умови для стандартизації прав людини.

Конфлікти між універсальним і культурно специфічним підходом.

Правова держава та права людини – це ключові складові сучасного суспільства, що формувалися протягом століть. Визнання та захист прав людини є одним із головних обов'язків держави, однак підходи до їх реалізації суттєво відрізняються залежно від культурних,

релігійних та історичних особливостей кожної цивілізації. Спільним завданням сучасного світу є пошук балансу між універсальністю прав людини і повагою до національних традицій.

4. Сутність демократії. Історичні форми демократії та її еволюція. Розвиток демократії у країнах Заходу та Україні. Основні принципи демократії. Умови становлення демократії

Демократія – це форма політичної організації суспільства, яка передбачає участь громадян у здійсненні влади. Вона базується на принципах свободи, рівності, верховенства права і гарантує реалізацію основних прав людини. Слово «демократія» походить від грецьких слів «demos» (народ) і «kratos» (влада), тобто «влада народу».

Ключові ознаки демократії:

- Народний суверенітет: влада належить народу, який реалізує її безпосередньо або через представників.
- Політичний плюралізм: існування і змагання різних політичних сил і партій.
- Свобода слова, зборів і асоціацій.
- Виборчий процес: регулярні вибори на основі загального і рівного виборчого права.
- Повага до прав людини і меншин.
- Розподіл влади: законодавча, виконавча і судова гілки є незалежними.

Історичні форми демократії та її еволюція.

1. Антична демократія:

Виникла у полісах Стародавньої Греції (Афіни).

Афінська демократія (V–IV ст. до н.е.) була прямою: усі вільні громадяни брали участь у прийнятті рішень.

Обмеження: участь у політиці була доступна лише чоловікам, які мали статус громадян.

2. Середньовіччя:

Елементи демократії проявлялися через станові органи (парламенти, міські громади).

Демократичні тенденції були обмежені феодальною системою.

3. Новий час:

Військо Запорізьке. Розвиток демократії в епоху Просвітництва і буржуазних революцій (XVII–XVIII ст.).

Створення перших конституційних держав (США, Франція).

Виникнення представницької демократії, де народ делегує повноваження обраним представникам.

4. Сучасна демократія:

Перехід до універсального виборчого права (XX ст.).

Розширення прав жінок і меншин, припинення расової сегрегації.

Формування системи міжнародного права для захисту демократичних цінностей.

Розвиток демократії у країнах Заходу та Україні

1. Західна демократія:

Поступовий розвиток від монархій до демократичних республік.

У Великій Британії парламентаризм формувався ще в середньовіччі (Магна Карта, 1215).

У США демократія почала розвиватися після прийняття Конституції (1787) і Декларації незалежності (1776).

У країнах Європи після Другої світової війни демократія стала основою політичного устрою.

2. Україна:

Традиції демократичного самоврядування існували в період Київської Русі, Магдебурзьке право (почало поширення за Королівства Русь), Речі Посполитої (республіка шляхти) та Запорізької Січі.

У ХХ столітті Україна мала демократичний досвід у період Центральної Ради. Після поразки національної революції пережила радянський тоталітарний режим, що ускладнив формування демократичних інститутів.

Зі здобуттям незалежності в 1991 році розпочався процес побудови демократичного суспільства.

Виклики: корупція, слабкість інститутів, гібридні загрози.

Основні принципи демократії:

Верховенство права – закон є вищою нормою для всіх громадян і органів влади.

Рівність – усі громадяни мають рівні права і можливості.

Свобода – гарантована свобода думки, слова, релігії та асоціацій.

Підзвітність влади – уряд і державні органи підконтрольні народу.

Розподіл влади – законодавча, виконавча і судова влади є незалежними.

Плюралізм – політичне, ідеологічне і культурне розмаїття визнається і захищається.

Умови становлення демократії.

- Економічні: наявність розвиненої ринкової економіки. Високий рівень добробуту громадян. Середній клас, що сягає половини суспільства.

- Соціальні: сформоване громадянське суспільство. Високий рівень освіти і політичної культури.

- Політичні: наявність демократичної конституції. Прозорі вибори і підзвітні інститути влади.

- Історичні: демократичні традиції та досвід самоврядування.

- Міжнародні: вплив міжнародних організацій і стандартів (ООН, ЄС).

- Глобалізація і поширення демократичних цінностей.

Демократія – це складний і багатогранний феномен, який пройшов тривалий шлях еволюції від прямих форм в античності до сучасних представницьких систем. Вона базується на принципах свободи, рівності та верховенства права, а її розвиток залежить від історичних, економічних, соціальних і політичних умов. В Україні, як і в багатьох країнах світу, демократичні перетворення стикаються з численними викликами, але водночас є невід’ємною частиною загального прогресу суспільства.

5. Громадянське суспільство. Історичне становлення громадянського суспільства у Європі, зокрема в Україні. Функціонування громадянського суспільства. Громадянське суспільство та держава. Громадянське суспільство та демократія

Громадянське суспільство – це сукупність активних громадян, громадянських ініціатив, організацій та інституцій, які діють незалежно від держави та мають на меті забезпечення інтересів і потреб членів суспільства. Воно є одним із фундаментальних елементів сучасного демократичного соціуму.

Громадянське суспільство складається з різних структурних елементів, які забезпечують його функціонування. Основні складові включають:

1. Громадські організації: неприбуткові організації (НПО), благодійні фонди, профспілки, асоціації громадян (за інтересами, професіями).

2. Ініціативні групи громадян: волонтерські рухи, місцеві ініціативи, тимчасові об’єднання для вирішення конкретних питань

3. Засоби масової інформації (ЗМІ): незалежні медіа, громадські медіаплатформи, соціальні мережі, блоги як майданчики для громадської думки.

4. Експертні та аналітичні центри: Think tanks (аналітичні центри), консультативні ради. Академічні установи, що займаються дослідженням суспільних питань

5. Релігійні організації: церкви та інші релігійні громади, міжконфесійні об’єднання

6. Соціальні рухи: екологічні, феміністичні, антикорупційні, правозахисні та інші.

7. Громадянська участь у політичних процесах: петиції, громадські слухання, виборчі кампанії (поза партійною діяльністю).

8. Освітні та культурні ініціативи: курси, тренінги, семінари, культурні проєкти (фестивалі, виставки), програми підвищення громадянської свідомості.

9. Підприємницькі ініціативи з соціальним фокусом: соціальне підприємництво, бізнес-структури, які підтримують громадські ініціативи

Означені складові взаємодіють між собою, створюючи мережу, яка сприяє розв'язанню суспільних проблем, забезпечує захист прав громадян і формує основу для демократичного розвитку.

Ознаки громадянського суспільства:

- Активна участь громадян у суспільному житті.
- Незалежність громадських організацій від державних структур.
- Дотримання прав і свобод людини.
- Наявність розвинених горизонтальних зв'язків між громадянами.
- Орієнтація на вирішення суспільно значущих проблем.

Основні передумови та фактори формування громадянського суспільства:

1. Економічні умови – конкурентна ринкова економіка та соціальна держава.

Економічна свобода: наявність ринкової економіки, приватної власності, можливість займатися підприємницькою діяльністю.

Стабільний рівень добробуту: середній клас є ключовою опорою громадянського суспільства. Він формує активну соціальну позицію і має ресурси для впливу на громадське життя.

Зменшення соціальної нерівності: баланс у розподілі доходів сприяє соціальній згуртованості та активності громадян.

2. Політичні умови – демократична та правова держава.

Демократія: громадянське суспільство розвивається в умовах політичного плюралізму, захисту прав і свобод людини, участі громадян у процесах прийняття рішень.

Правова держава: дієві механізми захисту прав людини, верховенство права та незалежність судової системи.

Свобода слова і медіа: гарантована можливість вільно висловлювати думки, отримувати та розповсюджувати інформацію.

3. Соціальні та культурні умови – розвинуте суспільство та значні інвестиції у людський капітал та науку.

Рівень освіти: освічене суспільство більш здатне до організації та участі у вирішенні громадських питань. Загальний високий рівень освіти необхідний для ефективного функціонування демократії та громадянського суспільства, адже саме його звичайні діячі, неформальні лідери, приймають рішення, здійснюють доручення та забезпечують існування громад. Звичайні громадяни беруть участь в плебісцитах та референдумах різного рівня, виборах, а також обираються й призначаються та стають керівниками не лише громад, але й держави. Науковий та технологічний прогрес, розвиток діджиталізації.

Культурні цінності: поширення ідей солідарності, толерантності, взаємоповаги та соціальної відповідальності.

Активність громадян: готовність населення об'єднуватися для вирішення спільних проблем і відстоювання своїх інтересів.

4. Інституційні умови.

Розвиненість громадських організацій: існування незалежних об'єднань, профспілок, благодійних фондів, рухів, які виступають посередниками між громадянами і державою. Партнерство з державою: наявність механізмів співпраці інституцій громадянського суспільства з державними органами.

5. Технологічний розвиток.

Доступ до сучасних технологій: інтернет і соціальні мережі сприяють швидкому обміну інформацією, мобілізації громадян та організації спільних ініціатив. Діджиталізація суспільного життя: електронні платформи для участі у прийнятті рішень, петиції, краудфандинг.

6. Історико-традиційні фактори.

Громадянські традиції: якщо в суспільстві історично існували демократичні практики, це сприяє швидшому формуванню громадянського суспільства. Досвід протестів чи суспільної активності: минулий досвід боротьби за права і свободи підсилює громадянську свідомість.

Отже, громадянське суспільство виникає там, де є достатній рівень економічного розвитку, демократичні традиції, освіченість громадян і вільний обмін думками, співучасть громадян у вирішенні суспільних проблем. Його розвиток вимагає активної участі громадян, підтримки правових механізмів і гарантій свободи.

Історичне становлення громадянського суспільства.

1. Античність. У Стародавній Греції та Римі зароджувалися елементи громадянського суспільства через активну участь громадян у політичному житті та створення суспільних інститутів.

2. Середньовіччя. Формування міських громад, ремісничих цехів і гільдій стало основою для розвитку громадянських інститутів. У Європі поступово виникали перші університети, які також сприяли розвитку суспільної думки. Станова демократія, магдебурзьке право, вічові та громадські форми спільноті сприяли подальшому становленню громадянського суспільства у наступні епохи.

3. Новий час та Епоха Просвітництва. У XVII – XVIII століттях ідеї свободи, рівності та братерства стали основою для формування громадянського суспільства. Розвиток станової демократії, парламентських форм, козацької республіки та обмеження монархій в результаті революцій у Європі стали тенденціями розвитку у нову добу.

Виникнення буржуазії та розвиток інформаційної революції, заснованої на винайденні друкарського верстату та поширенні паперу, сприяли розповсюдженню демократичних цінностей.

Індустріалізація і урбанізація призвели до появи нових соціальних класів і громадських рухів.

У XIX столітті в Європі почали активно формуватися профспілки, благодійні організації, жіночі рухи. З'явилися сучасні форми транспорту та комунікації.

4. Новітня доба. Після Першої та Другої світових війн громадянське суспільство зміцнювалося завдяки боротьбі за права людини, демократизації політичних систем і створенню міжнародних організацій. Після Першої світової розвинуті країни починають тенденцію поширення загальне виборче право, незалежно від статі, раси чи соціального стану. Поширення освіти, її доступність широким верствам населення. У 1948 році ООН була прийнята «Загальна декларація прав людини», яка закріпила основні права і свободи для всіх людей. З'явилися такі організації, як Amnesty International (1961) та Human Rights Watch (1978), які працювали над захистом прав людини у всьому світі. Некомерційні організації та ініціативи, такі як Червоний Хрест, Greenpeace і Transparency International, почали впливати на світову політику та економіку. Феміністичний рух досяг успіхів у забезпеченні рівних прав для жінок, включаючи доступ до освіти, роботи та участі у політиці. Поява телебачення, комп'ютери та інтернет у кінці XX століття стали потужним інструментом для організації громадських ініціатив і обміну ідеями. Рух Махатми Ганді в Індії, діяльність Нельсона Мандели в ПАР і демократичні революції в Латинській Америці сприяли розвитку демократії у світі. У XX столітті громадянське суспільство значно зміцнило свої позиції завдяки боротьбі за права людини, поширенню демократії, появі міжнародних організацій і соціальних рухів. Воно стало важливим механізмом захисту прав, свобод і соціальної справедливості.

Функції громадянського суспільства:

- Контроль за владою: громадянське суспільство виступає як механізм громадського контролю за діяльністю державних органів.
- Захист прав людини: виявлення та протидія порушенням прав.
- Інформаційна функція: поширення знань, сприяння прозорості та доступу до інформації.
- Соціальна підтримка: допомога незахищеним верствам населення.
- Формування політичної культури: виховання громадянської відповідальності.

Ефективне функціонування можливе за умови взаємоповаги та чіткого розподілу повноважень між державою та громадянським суспільством.

Взаємозв'язок громадянського суспільства та демократії.

Демократія створює сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство є основою

сучасного демократичного устрою, забезпечуючи участь громадян у прийнятті рішень.

Приклади успіху:

У країнах Західної Європи громадянське суспільство стало ключовим чинником у процесі демократизації та забезпечення соціальної справедливості. Європа пройшла через кілька хвиль різного типу революцій та оновлень.

В Україні роль громадянського суспільства особливо яскраво проявилася під час Революції Гідності, коли громадяни стали рушійною силою змін.

Умови ефективного функціонування громадянського суспільства:

Правова база – закони, які гарантують свободу слова, асоціацій і мирних зібрань.

Економічна стабільність – достатній рівень фінансування та підтримка громадських ініціатив.

Освіта – високий рівень громадянської освіти.

Медіа – розвинуті та незалежні засоби масової інформації.

Підтримка міжнародних організацій – співпраця з міжнародними партнерами для зміцнення громадянських інститутів.

Громадянське суспільство – фундаментальний елемент демократії, який забезпечує зв'язок між державою і громадянами. Його розвиток у Європі та Україні пройшов тривалий шлях, від формування перших громадських ініціатив до сучасних організованих рухів. Взаємодія громадянського суспільства з державою та демократією є ключовою умовою для побудови справедливого і відкритого суспільства.

Пропонована література до теми:

1. Абетка політична. Громадянське суспільство і політика: навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В. Радченка. Київ: 2016. 48 с.

2. Алексєєв В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навчальний посібник. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.

3. Бабін Б.В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.

4. Берроуз Грір. Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова, Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе. Демократія: від теорії до практики. Підручник. Київ: ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.

5. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕМСі, 2007. 211 с.

-
6. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
  7. Воронов І. О. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства. Київ: Генеза, 2007. 400 с.
  8. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
  9. Гомза І. А. Суспільно-політичні рухи: навчальний посібник. – Київ: НаУКМА, 2018. 176 с.
  10. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія. Харків: Право, 2013. 536 с.
  11. Золін А. Політична субкультура як частина загальної культури суспільства. 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zolin_politychna.pdf
  12. Каденко Д. О. Імплементация зарубіжного досвіду взаємодії держави і громадянського суспільства в законодавство України. Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Вип. 1. С. 44-48.
  13. Кравець А.Ю. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.
  14. Лукашев С. В., Зілінська А. С. Єрьомка Д. В. Взаємодія громадянського суспільства й держави: теоретичний аспект. Наукові перспективи. 2022. № 1(19). С. 174-186.
  15. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур: Монографія. Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
  16. Шевченко О.О. Взаємодія суспільства та влади: конспект лекцій. Київ. 2018. 47 с.
  17. Юрій М.Ф. Політична антропологія: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2008. 408 с.
  18. Reimagining Civil Society Collaborations in Development. Taylor and Francis, 2023. URL: [https://read.kortext.com/search/books\(book:2140048\)?q=development%20of%20civil%20society](https://read.kortext.com/search/books(book:2140048)?q=development%20of%20civil%20society)
  19. Civil Society Responses to Changing Civic Spaces. Springer Nature, 2023. URL: <https://read.kortext.com/library/books/2363218?q=development%20of%20civil%20society&tab=search>
  20. Resourceful Civil Society. Springer Nature, 2022. URL: <https://read.kortext.com/library/books/1966840?q=development%20of%20civil%20society&tab=search>
  21. Yuliia Zaporozhchenko, Kostiantyn Kolesnykov, Halyna Tatarenko, Andrii Fomin, OksanaZuieva. Features of understanding social relations in modern law: theoretical, administrative, civil legal regulation. CUESTIONES POLÍTICAS. Vol. 41 N° 76 (2023). С. 347-355.

22. Yuliia Zaporozhchenko, Halyna Tatarenko, Andrii Fomin, Oleksandr Mezeria, Mykhailo Antonenko. Historical and legal characteristics of main scientific concepts of origin of the State. CUESTIONES POLÍTICAS. Vol. 41 N° 79 (2023). С. 244-252.

23. Zaporozhchenko, Y., Tatarenko, H., Fomin, A., Mezeria, O., & Antonenko, M. (2025). Features of the historical and legal characteristics of the basic scientific concepts of the emergence of the State. *Revista Do Curso De Direito Do UNIFOR*, 16(1), e252042. <https://doi.org/10.24862/rcdu.v16i1.2042>

Питання для самоперевірки:

1. Як змінювалося уявлення про державу в історичному та філософському дискурсах?
2. Які є основні теорії виникнення держави? Чим відрізняються теологічна, патріархальна, договірна та примусова теорії?
3. У чому полягають ознаки та функції сучасної держави?
4. Як поняття суверенітету впливає на формування державної влади?
5. Чим правова держава відрізняється від авторитарної системи управління?
6. Як різні цивілізації (європейська, ісламська, конфуціанська) інтерпретують і реалізують ідеї прав людини?
7. Якими були ключові етапи становлення демократії – від афінської системи до сучасної представницької демократії?
8. У чому полягає різниця між прямою та представницькою демократією?
9. Які умови сприяють утвердженню демократії в суспільстві?
10. Як формувалося громадянське суспільство в Україні?
11. Яку роль відіграють інститути громадянського суспільства у контролі за державою?
12. Яким чином демократія та громадянське суспільство взаємодіють у процесі прийняття політичних рішень?
13. Чи можливе існування демократії без розвиненого громадянського суспільства?
14. Чим відрізняється поняття легітимності від законності у контексті державної влади?

ЛЕКЦІЯ 4.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. ЕЛІТИ. ЛІДЕРСТВО. ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

План лекції:

1. Поняття «політична партія». Історична сутність політичних партій. Суспільна роль партій. Партійні системи. Демократія та політичні партії.
2. Поняття «еліта». Теорія еліт. Функціонування еліт. Циркуляція еліт. Рекрутування еліт.
3. Поняття «лідерство». Політичне лідерство: ознаки, теорії, концепції, класифікація, механізм рекрутування. Лідерство в історичному контексті.
4. Вибори. Принципи виборчого права. Виборчі системи. Історичний досвід України у застосуванні виборчих систем. Етапи виборчого процесу.
5. Референдум як інститут безпосередньої демократії: переваги та недоліки. Історичний досвід України та світу.

Основні поняття теми: авторитаризм, вибори, виборчі системи, виборчий процес, демократія, еліта, етапи виборчого процесу, історія виборів, історія політичних партій, класифікація лідерства, лідерство, механізм рекрутування, партійна система, партія, плебісцитарна демократія, політична еліта, політична партія, політичне лідерство, політичний процес, референдум, рекрутування еліт, репрезентація, роль політичних партій, соціальний вплив, теорія еліт, циркуляція еліт.

1. Поняття «політична партія». Історична сутність політичних партій. Суспільна роль партій. Партійні системи. Демократія та політичні партії

Політична партія – це організація, яка об'єднує громадян на основі спільних ідей, програм або інтересів, з метою здобуття та реалізації влади в державі.

Партії виконують ключову роль у демократичних системах, оскільки вони представляють інтереси різних соціальних груп та сприяють формуванню державної політики.

Історична сутність політичних партій.

1. Ранні форми партій:

Перші форми політичних партій виникли в античному світі (Афіни, Рим), де громадяни об'єднувалися у фракції для підтримки певних ідей або лідерів. У середньовічній Європі елементи партій проявлялися у станових представництвах (гільдії, лицарські ордени).

2. Формування сучасних партій:

У XVIII – XIX ст. політичні партії набувають організованого характеру. Виникнення пов'язане з розвитком парламентаризму та буржуазних революцій.

У Великій Британії в XVIII ст. сформувалися перші партійні групи: віги та торі.

У XIX ст. формуються масові партії у зв'язку з поширенням загального виборчого права.

3. У новітній час партії стають основними елементами політичної системи. Виникають різні ідеологічні напрями: соціалізм, лібералізм, консерватизм, націоналізм.

Поширення тоталітарних режимів у деяких країнах призводить до монопольного панування однієї партії (СРСР, Німеччина часів Гітлера).

Суспільна роль партій виражається у наступних функціях:

Представництво інтересів: партії виступають посередником між громадянами та державою, виражаючи інтереси різних соціальних груп.

Формування громадської думки: партії впливають на суспільство через пропаганду своїх ідей та програм.

Рекрутинг політичних лідерів: через партії в державне управління приходять політики, які формують уряди.

Розробка та впровадження політики: партії створюють програми, які реалізуються через державні органи.

Контроль за владою: опозиційні партії виконують функцію контролю діяльності правлячих сил.

Партійні системи умовно поділяються на наступні типи:

1. Однопартійна система.

Однопартійна політична система – це політичний режим, у якому домінує одна партія, і вона фактично чи формально контролює всю політичну владу. Такий режим може існувати в різних формах: від авторитарних до демократичних, залежно від механізмів функціонування державних інституцій, рівня свободи слова та виборчої системи.

В авторитарних країнах однопартійна система найчастіше є інструментом централізованого контролю. Приклади включають:

Китай. Комуністична партія Китаю (КПК) є єдиною керівною партією з 1949 року. У країні офіційно дозволено існування кількох малих партій, але вони діють під контролем КПК. Система відома своєю жорсткою цензурою, придушенням інакшумства та централізованим управлінням економікою.

Куба. Комуністична партія Куби зберігає абсолютну монополію на владу з моменту революції 1959 року. Політична конкуренція фактично заборонена, а свобода слова та асоціацій значно обмежені.

Північна Корея. Трудова партія Кореї єдина дозволена політична організація, що здійснює абсолютний контроль над державою. Система базується на культі особистості лідера.

У демократичних державах одна партія може тривалий час домінувати на політичній арені без формального обмеження прав інших партій. Це відбувається через стабільну підтримку населення, соціокультурні фактори або особливості політичної системи.

Японія. Ліберально-демократична партія (ЛДП) домінує в політичному житті країни з 1955 року (з невеликими перервами). Її успіх базується на економічному зростанні, тісному зв'язку з бізнес-колами та ефективному внутрішньопартійному механізмі ухвалення рішень.

Індія. Партія Індійський національний конгрес контролювала політичне життя країни протягом багатьох десятиліть після здобуття незалежності. Її вплив зменшився в останні десятиліття, але досвід довготривалого домінування залишається унікальним.

ПАР. Африканський національний конгрес (АНК) залишається провідною партією з моменту завершення апартеїду у 1994 році. Попри конкуренцію, АНК регулярно здобуває більшість голосів, завдяки історичній ролі в боротьбі за права чорношкірих.

Сінгапур. Народна дія (People's Action Party, PAP) є домінуючою партією з моменту здобуття незалежності у 1965 році. У Сінгапурі формально проводяться багатопартійні вибори, але PAP зберігає контроль завдяки економічному процвітання, жорсткому регулюванню політичного дискурсу та злагодженій державній політиці.

Однопартійна система може забезпечити ефективність управління в короткостроковій перспективі, але в довгостроковій перспективі ризикує призвести до стагнації, корупції чи суспільного невдоволення, якщо політична конкуренція залишається обмеженою. В демократичних державах це явище може бути ознакою вибору громадян, тоді як в авторитарних – інструментом збереження влади.

2. Двопартійна система:

Двопартійна система – це форма політичної організації, у якій дві основні партії домінують у політичному житті країни, по черзі формуючи уряд. Інші партії можуть існувати, але їхній вплив зазвичай обмежений. Така система найчастіше зустрічається в країнах із мажоритарною виборчою системою.

Приклади: США (Демократична та Республіканська партії), Велика Британія (Консерватори та Лейбористи).

Ключові риси двопартійної системи.

Чергування влади: Влада переходить від однієї партії до іншої, забезпечуючи політичну стабільність і передбачуваність.

Концентрація політичного вибору: Електорат має чіткий вибір між двома основними ідеологічними платформами. Так, демократи більш схильні до прогресивної політики (соціальна справедливість, екологія), тоді як республіканці акцентують увагу на традиційних цінностях, вільному ринку та обмеженні ролі уряду. Консерватори підтримують ринкову економіку, зниження податків і традиційні цінності, тоді як

лейбористи орієнтовані на соціальну справедливість, збільшення соціальних витрат і захист прав працівників.

Двопартійна система є ефективною в забезпеченні стабільності та спрощенні політичного процесу, але вона також може обмежувати політичний плюралізм. Її успіх залежить від демократичних механізмів, які забезпечують рівні можливості для конкуренції, свободу слова та захист прав меншостей.

Двох з половинна партійна система – це політична структура, у якій дві основні партії домінують, але третя партія відіграє суттєву роль у політичному житті. Хоча вона не має шансів самостійно формувати уряд, її підтримка часто є вирішальною для створення коаліцій чи ухвалення ключових рішень.

Цей тип системи зазвичай виникає у країнах із пропорційною або змішаною виборчою системою, яка сприяє представленню малих партій. Приклади таких країн включають Німеччину, Канаду (в деякі періоди), Ізраїль та інші держави.

Ключові риси двох з половинної партійної системи.

Дві домінуючі партії: виборчий процес переважно обертається навколо двох головних політичних сил.

Вплив третьої партії: третя партія може виконувати роль «балансу сил», допомагаючи формувати коаліцію або впливати на порядок денний.

Коаліційне урядування: уряди часто формуються на основі коаліцій, де третя партія може стати «важелем на терезах».

Різноманіття електорату: Третя партія зазвичай представляє інтереси, які не охоплюють дві основні політичні сили.

Досвід країн із двох з половинною системою.

1. Німеччина.

Основні партії: Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз (ХДС/ХСС) та Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН).

«Половинна» партія: Вільна демократична партія (ВДП), а останніми роками – Зелені чи Альтернатива для Німеччини (AfD).

Особливості. Протягом десятиліть ВДП відігравала ключову роль у формуванні коаліцій, входячи до урядів як з ХДС/ХСС, так і з СДПН. У 2000-х роках Зелені здобули значну підтримку і стали серйозним гравцем у коаліційних переговорах. Виборча система (змішана пропорційна) сприяє представленню малих партій. Вплив: ВДП і Зелені часто впливають на політичний порядок денний у сферах, як-от економіка, екологія та соціальні права.

2. Канада (певні періоди).

Основні партії: Ліберальна партія та Консервативна партія.

«Половинна» партія: Нова демократична партія (НДП).

Особливості. У періоди, коли жодна з основних партій не отримує абсолютної більшості, НДП стає вирішальним гравцем у формуванні

уряду. НДП представляє інтереси прогресивного електорату, зосереджуючись на соціальних реформах, правах працівників і кліматичній політиці. Роль третьої партії особливо важлива на провінційному рівні.

3. Ізраїль

Основні партії: Лікуд та партії лівого спрямування (Лейбористська партія або її наступники).

«Половинна» партія: маленькі партії, зокрема ортодоксальні, націоналістичні або арабські, які регулярно стають вирішальними у формуванні коаліцій.

Двох з половинна система є гнучким форматом політичної організації, що поєднує стабільність двопартійної моделі з плюралізмом багатопартійної системи. Її ефективність залежить від виборчої системи, політичної культури та рівня демократичного розвитку. Така система сприяє ширшому представництву, але може створювати виклики через складність формування стабільних коаліцій.

3. Багатопартійна система.

Кілька партій мають значний вплив на політичний процес.

Приклади: Франція, Україна, Польща.

Переваги: широкий вибір для виборців.

Демократія та політичні партії

1. Роль партій у демократії:

Забезпечення участі громадян у політичному житті.

Підтримка плюралізму думок.

Формування законодавчих органів через вибори.

Виклики для партій у демократичних системах:

- Зниження довіри до партій через корупцію та популізм.
- Потреба у пристосуванні до нових технологій та соціальних змін.

Розвиток партій в Україні.

Перші політичні партії виникли наприкінці XIX ст.

У XIX столітті більшість українських земель входили до складу Російської імперії та Австро-Угорщини.

Умови для політичної діяльності суттєво різнилися: в Російській імперії українські рухи жорстко обмежувалися, тоді як в Австро-Угорщині існувала певна свобода для політичної активності.

Засновано перші політичні організації, як-от Русько-українська радикальна партія (РУРП) у 1890 році – перша офіційна партія в Україні. Її програма поєднувала соціалізм, захист селянства та ідею національного самовизначення.

У 1917–1921 роках політичні партії відігравали ключову роль у формуванні Української Народної Республіки (УНР), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та боротьбі за незалежність.

Основні партії цього періоду:

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР): Підтримувала соціалістичні ідеї та селянський рух.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП): Ідеологія ґрунтувалася на поєднанні соціалізму та ідеї незалежності України.

Після поразки визвольних змагань та включення України до складу СРСР політична діяльність зазнала репресій. Комуністична партія України КП(б)У стала єдиною офіційною партією, підпорядкованою ВКП(б).

Перебудова в СРСР, розпочата Михайлом Горбачовим у середині 1980-х, сприяла пом'якшенню цензури та дозволила суспільству більш відкрито обговорювати політичні проблеми.

Народний Рух України (РУХ) (1989): масовий громадсько-політичний рух, який об'єднав сили за незалежність і демократизацію.

У березні 1990 року на перших багатопартійних виборах до Верховної Ради УРСР комуністи зберегли більшість, але сформувалася значна опозиція у вигляді Народної Ради.

Проголошення незалежності 24 серпня 1991 року створило умови для створення багатопартійної системи.

У 1991 році Верховна Рада України заборонила Комуністичну партію України (КПУ) через її зв'язок із ГКЧП (спробою державного перевороту в СРСР).

Заборона КПУ була тимчасовою: у 1993 році партію відновили під тією ж назвою, і вона діяла до 2015 року.

Політичні партії – це ланка системи, які забезпечують зв'язок між суспільством і державою, сприяють реалізації громадських

2.Поняття «еліта». Теорія еліт. Функціонування еліт. Циркуляція еліт. Рекрутування еліт

Еліта – це привілейована група суспільства, яка займає провідні позиції в різних сферах життя: політичній, економічній, культурній, науковій тощо. Еліти володіють знаннями, ресурсами або впливом, які дозволяють їм формувати суспільні процеси і приймати стратегічно важливі рішення.

Теорія еліт

1. Класичні підходи:

Гастано Моска: Еліта є необхідним елементом будь-якого суспільства, оскільки більшість людей не здатна управляти. Моска поділяє суспільство на еліту (меншість, що управляє) і масу (більшість, що підпорядковується).

Вільфредо Парето: Запропонував концепцію циркуляції еліт – зміни однієї еліти іншою. Еліта оновлюється через заміну старих, пасивних елементів активними представниками нижчих верств.

Роберт Міхельс: Формулює закон «олігархічних тенденцій», за яким будь-яка організація з часом концентрує владу у руках невеликої групи людей.

2. Сучасні концепції:

Джеймс Бьорнхем: Вважає, що сучасні еліти формуються не лише на основі економічної влади, але й через технократичний та бюрократичний вплив.

Ч. Райт Міллс: Поняття «потужні еліти» (політичні, економічні, військові), які співпрацюють задля контролю над суспільством.

Функціонування еліт.

Формування стратегії розвитку. Еліти визначають напрямки розвитку суспільства та забезпечують їх реалізацію через політичні та управлінські механізми.

Управління ресурсами. Еліти розподіляють ресурси, контролюють економічну активність та забезпечують стабільність системи.

Інновації. Через елітні групи впроваджуються нововведення у різні сфери життя: технології, наука, культура.

Забезпечення соціального порядку. Еліти виступають гарантами правопорядку та законності в державі.

Підтримка ідеологічних та культурних цінностей. Еліти формують національну ідеологію, підтримують моральні і культурні стандарти.

Циркуляція еліт.

Поняття. Це процес зміни складу еліт шляхом включення до них представників нових соціальних груп. Така зміна може бути природною (еволюційною) або насильницькою (революційною).

Типи циркуляції еліт:

Вертикальна: Перехід осіб з нижчих соціальних шарів до вищих.

Горизонтальна: Зміна однієї групи еліт іншою (наприклад, політичної еліти економічною).

Чинники циркуляції:

Соціальна мобільність: Доступ до освіти, кар'єрного зростання.

Економічні кризи: Сприяють зміні еліт через неспроможність старих груп забезпечити стабільність.

Політичні революції: Радикально змінюють склад еліт.

Рекрутування еліт – це процес відбору та включення нових членів до складу елітних груп.

- Методи рекрутування:
- Спадковий принцип – передача статусу від батьків до дітей (аристократія).

- Меритократія – відбір на основі досягнень та компетенцій.

- Клієнтелізм – принцип вірності або особистих зв'язків.

Чинники успішного рекрутування:

- освіта та професійні здобутки.

- особисті якості (харизма, лідерські здібності).

-
- соціальний капітал (зв'язки, репутація).

Еліти виконують ключову роль у функціонуванні суспільства, забезпечуючи його розвиток, управління та стабільність. Процеси циркуляції та рекрутування еліт сприяють оновленню та адаптації системи до нових викликів. Теорія еліт дозволяє глибше зрозуміти механізми соціальної організації та влади.

3. Поняття «лідерство». Політичне лідерство: ознаки, теорії, концепції, класифікація, механізм рекрутування. Лідерство в історичному контексті

Лідерство – це соціально-психологічний феномен, який характеризується здатністю певної особи або групи осіб впливати на поведінку, думки та діяльність інших людей для досягнення спільних цілей. У політичному контексті лідерство відіграє ключову роль у формуванні суспільного порядку, ухваленні рішень та реалізації стратегічних задач.

Лідерство виникає внаслідок потреби суспільства або групи в координації дій, управлінні ресурсами, розв'язанні конфліктів та забезпеченні стабільності. Лідери здатні об'єднувати людей навколо спільних цілей, впроваджувати зміни та формувати спільне бачення майбутнього.

Політичне лідерство має низку специфічних ознак, які відрізняють його від інших форм лідерства:

- Влада та вплив – політичний лідер має здатність впливати на прийняття рішень та контролювати ресурси.
- Легітимність – його повноваження зазвичай підтримуються законодавчо чи традиційно.
- Публічність – діяльність політичного лідера здійснюється у публічній площині, під наглядом громадськості та медіа.
- Роль у формуванні громадської думки – лідер створює або коригує суспільні настрої та проблемні рамки.

Теорії політичного лідерства.

Теорія рис (характеристик). Передбачає, що лідером стає людина з певними вродженими або набутими рисами (харизма, інтелект, емоційна стабільність).

Ситуаційна теорія. Лідерство залежить від обставин, у яких перебуває група. Ефективний лідер адаптується до ситуації.

Біхевіористська теорія. Акцентує увагу на поведінці лідера та його стилі управління (автократичний, демократичний, ліберальний).

Харизматична теорія. Лідер впливає на оточення завдяки своїй харизмі, енергійності та здатності надихати.

Концепції лідерства.

Функціональна концепція – лідер виконує певні функції в групі або суспільстві, які забезпечують досягнення цілей.

Концепція трансформаційного лідерства – лідер стимулює зміни в суспільстві, пропонуючи нове бачення.

Символічна концепція – лідер виконує роль символу або морального орієнтиру для спільноти.

Класифікація політичного лідерства.

За стилем управління:

- авторитарне.
- демократичне.
- ліберальне.

За зоною впливу:

- національне.
- регіональне.
- глобальне.

За джерелами легітимності:

- традиційне.
- харизматичне.
- раціонально-правове (за Вебером).

Механізм рекрутування політичних лідерів.

Рекрутування політичних лідерів здійснюється через наступні механізми.

Політичні партії: Лідерів висувують у межах партійних структур.

Соціальні рухи: Харизматичні постаті висувуються з громадянського суспільства.

Електоральні процеси: Вибори забезпечують демократичне обрання лідерів.

Традиційні механізми: Лідери можуть успадковувати владу (монархія).

Лідерство в історичному контексті.

Роль лідерів змінювалась залежно від історичного періоду, культурного середовища та соціальнополітичних умов:

Стародавні часи: Лідери часто мали сакральний статус (фараони, жреці).

Середньовіччя: Монархи, феодалі та релігійні лідери домінували в суспільному житті.

Новий час: З'явилися демократичні форми лідерства (парламентські республіки).

XX–XXI століття: Глобалізація, інформаційні технології та соціальні мережі змінили природу лідерства, посилюючи значення комунікаційних навичок та адаптивності.

Політичне лідерство залишається ключовим фактором у формуванні соціального порядку та реалізації змін у суспільстві. Його

ефективність залежить від розуміння потреб громади, здатності до стратегічного мислення та етичних принципів, якими керується лідер.

4. Вибори. Принципи виборчого права. Выборчі системи. Історичний досвід України у застосуванні виборчих систем. Етапи виборчого процесу

Вибори – це механізм волевиявлення громадян, за допомогою якого формуються органи державної влади та місцевого самоврядування, а також вирішуються важливі державні або громадські питання. Вибори забезпечують реалізацію принципу народовладдя та виступають ключовим елементом демократичного устрою. Вони є формою політичної участі громадян, яка дозволяє їм впливати на прийняття рішень, формування політичного курсу держави та забезпечення відповідальності влади перед суспільством.

Історично вибори виникли як механізм колективного прийняття рішень у первісних спільнотах. У сучасному світі вони стали основою демократичного правління, створюючи умови для реалізації громадянами своїх політичних прав і свобод.

Принципи виборчого права

Выборче право базується на основоположних принципах, які гарантують справедливість та легітимність виборчого процесу. Серед них виділяють:

Загальне виборче право – участь у виборах мають право брати всі громадяни, які досягли встановленого віку (зазвичай 18 років). Виключення можуть стосуватися осіб, позбавлених громадянських прав за рішенням суду або визнаних недієздатними. У деяких країнах існують обмеження для громадян, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Рівне виборче право – кожен виборець має один голос, який має однакову вагу. Цей принцип виключає можливість надання окремим категоріям громадян привілеїв у процесі голосування.

Пряме виборче право – виборці голосують безпосередньо за кандидатів чи партій. Опосередковані системи (наприклад, виборчі колегії) застосовуються лише в окремих країнах, таких як США.

Таємне голосування – процедура голосування забезпечує конфіденційність вибору. Це унеможлиблює тиск на виборців або маніпуляції результатами.

Добровільність – голосування здійснюється за бажанням, без примусу. У ряді країн, таких як Бельгія чи Австралія, діє обов'язковість участі у виборах, але це виняток.

Регулярність виборів – вибори проводяться у визначені законодавством терміни. Цей принцип гарантує, що громадяни регулярно мають можливість змінювати представників у владі.

Выборчі системи.

Виборча система – це сукупність правил та процедур, які визначають порядок проведення виборів та розподілу місць у виборних органах. Тип виборчої системи впливає на політичний ландшафт країни, формуючи модель представництва та рівень політичної конкуренції.

Основні типи виборчих систем:

Мажоритарна система – перемогу здобуває кандидат або партія, які набрали більшість голосів.

Підтипи:

Система абсолютної більшості (потрібно набрати понад 50% голосів).

Система відносної більшості (переможець забирає найбільше голосів).

Мажоритарна система часто використовується в країнах із стабільною двопартійною системою, таких як США та Велика Британія.

Пропорційна система – мандати розподіляються відповідно до відсотка голосів, отриманих партіями. Використовується виборчий бар'єр (часто 3–5%), щоб уникнути надмірної фрагментації парламенту.

Ця система забезпечує ширше представництво політичних сил, але може ускладнювати формування стабільних урядів.

Змішана система – поєднує елементи мажоритарної та пропорційної систем. Частина депутатів обирається за мажоритарним принципом, частина – за пропорційним.

Використовується в таких країнах, як Німеччина та Україна (у певні періоди).

Система з передаванням голосів – виборці ранжують кандидатів за пріоритетом. Голоси перерозподіляються до тих пір, поки не буде обрано кандидата. Така система є менш поширеною, але використовується, наприклад, в Ірландії.

Історичний досвід України у застосуванні виборчих систем.

Україна пройшла складний шлях становлення виборчих систем, адаптуючи різні моделі до свого соціально-політичного контексту.

1990 – 1993 рр.

Вибори до Верховної Ради УРСР проводилися за мажоритарною системою відносної більшості. Це відповідало умовам перехідного періоду до незалежності, традиційній системі виборів в СРСР, формуванню багатопартійності в незалежній державі.

1998 – 2004 рр.

Запроваджено змішану виборчу систему: половина депутатів обиралася за мажоритарними округами, половина – за партійними списками. Ця модель дозволила посилити роль партій у політичному процесі.

2006 – 2011 рр.

Перехід на пропорційну систему з закритими партійними списками.

Це сприяло структуризації політичного поля, але призвело до критики через закритість процесу формування списків.

2012 – 2019 рр.

Повернення до змішаної системи. Політична нестабільність цього періоду викликала дискусії щодо ефективності такого підходу.

З 2020 року.

Прийняття нового Виборчого кодексу, який передбачив пропорційну систему з відкритими списками на всіх рівнях. Ця реформа стала важливим кроком до демократизації виборчого процесу.

Виборчий процес складається з таких основних етапів:

Призначення виборів – органи влади або виборча комісія визначають дату виборів згідно з законом.

Формування виборчих округів – територія ділиться на округи залежно від кількості виборців.

Реєстрація кандидатів та партій – політичні сили подають списки кандидатів, які проходять перевірку на відповідність законодавчим вимогам.

Передвиборча кампанія – кандидати та партії проводять агітацію, представляючи свої програми виборцям.

Голосування – виборці беруть участь у таємному голосуванні на виборчих дільницях.

Підрахунок голосів та оголошення результатів – виборчкоми підбивають підсумки та офіційно оголошують результати виборів.

Офіційне затвердження результатів – центральна виборча комісія або суди розглядають скарги та затверджують остаточні результати.

Вибори є основним механізмом демократії, який забезпечує зміну влади, легітимність державних органів та представництво інтересів громадян. Виборчі системи та етапи виборчого процесу впливають на стабільність політичної системи та ступінь довіри до неї з боку населення. Історичний досвід України демонструє складність адаптації виборчих систем, що потребує подальших реформ для підвищення їхньої ефективності.

5. Референдум як інститут безпосередньої демократії: переваги та недоліки. Історичний досвід України та світу

Референдум – це інструмент безпосередньої демократії, який дозволяє громадянам приймати рішення з важливих державних чи суспільних питань шляхом загального голосування. Референдум виступає механізмом реалізації волевиявлення народу і забезпечує можливість громадянам брати участь у процесі ухвалення політичних рішень безпосередньо, минаючи представницькі органи влади.

Основні види референдумів.

За обов'язковістю проведення:

- **Обов'язковий референдум** – проводиться у випадках, визначених законодавством. Наприклад, у Швейцарії обов'язковим є референдум щодо внесення змін до Конституції.

- **Факультативний референдум** – проводиться за ініціативою певної кількості громадян, парламенту або інших уповноважених органів.

За предметом голосування:

- **Конституційний** – стосується прийняття або внесення змін до Конституції.

- **Законодавчий** – стосується затвердження або відхилення законів чи нормативно-правових актів.

- **Консультативний** – має дорадчий характер, коли влада запитує думку громадян, але не зобов'язана виконувати їхнє рішення.

За територіальним охопленням:

- **Загальнонаціональний референдум** – охоплює всю територію держави.

- **Регіональний або місцевий референдум** – проводиться на рівні області, міста або громади з питань місцевого значення.

Переваги референдуму.

Залучення громадян до прийняття рішень – референдум підвищує рівень політичної участі громадян, дозволяючи їм безпосередньо впливати на політичний курс країни.

Легітимність рішень – рішення, ухвалені на референдумі, мають високу легітимність, оскільки вони безпосередньо відображають волю більшості.

Контроль за представницькими органами – громадяни можуть коригувати рішення парламенту чи уряду, якщо вони не відповідають суспільним очікуванням.

Простота і прозорість – референдум дозволяє вирішити складні політичні питання шляхом простого вибору «за» чи «проти».

Інструмент національного об'єднання – у деяких випадках референдум може сприяти консолідації суспільства навколо важливих національних питань.

Недоліки референдуму.

Маніпуляції громадською думкою. Перед референдумом влада або зацікавлені сторони можуть проводити інформаційні кампанії, спрямовані на вплив на виборців.

Популізм. Складні питання можуть бути спрощені до зрозумілих, але не завжди коректних лозунгів, що сприяє прийняттю необдуманих рішень.

Коштованість проведення. Організація референдуму потребує значних фінансових і людських ресурсів.

Ризик розколу суспільства. Референдуми з чутливих питань, наприклад, етнічних чи мовних, можуть загострити соціальні конфлікти.

Необізнаність виборців. Складні юридичні або економічні питання можуть бути недостатньо зрозумілими для широкого загалу.

Історичний досвід референдумів у світі.

Швейцарія є світовим лідером у застосуванні референдумів. Тут вони є частиною політичної культури, і громадяни регулярно голосують з питань як національного, так і місцевого значення. Наприклад, у 2021 році швейцарці вирішували питання про заборону приховування обличчя в громадських місцях.

У Великій Британії референдум 2016 року щодо виходу з Європейського Союзу («Brexit») став одним із найбільш суперечливих. Хоча більшість підтримала вихід, це спричинило політичну і економічну нестабільність. Відомо про російські впливи у підготовці та проведенні референдуму.

У Франції референдуми використовувалися для ухвалення ключових політичних рішень, наприклад, щодо прийняття Конституції П'ятої республіки у 1958 році.

У США референдуми проводяться на рівні штатів. Наприклад, у штаті Каліфорнія часто використовуються референдуми для прийняття законів щодо податків чи соціальних питань.

У 2017 році в Каталонії було проведено референдум про незалежність, який центральний уряд Іспанії визнав незаконним. Це призвело до серйозного політичного конфлікту. Відомо про російські впливи під час підготовки та проведення референдуму.

Історичний досвід референдумів в Україні.

Референдум 1991 року: 1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум, на якому 90,32% громадян підтримали Акт проголошення незалежності України. Цей референдум став ключовою подією в історії країни, підтвердивши прагнення українців до незалежності.

Референдум 2000 року: на референдумі громадянам було запропоновано кілька питань, зокрема щодо скорочення кількості народних депутатів і створення двопалатного парламенту. Хоча більшість підтримала запропоновані зміни, їх не було реалізовано через відсутність необхідних законодавчих рішень.

Референдуми, що проводилися Росією при анексії українських земель стали зразками маніпуляцій та фальсифікації сутності референдуму.

Референдум у Криму 2014 року: проведений з порушенням всіх можливих процедурних вимог та демократичних принципів під контролем російських військових, цей референдум щодо «приєднання» Криму до Росії не визнаний Україною та міжнародною спільнотою.

Референдуми з проголошення «ДНР» та «ЛНР», входження «республік» до складу Росії стали яскравим прикладом порушення прав людини та демократичних принципів проведення референдумів.

Референдуми у тоталітарних країнах завжди відображають волю правлячої верхівки, а іноді і лише її «вождя».

Референдум є потужним інструментом безпосередньої демократії, який дозволяє громадянам прямо впливати на ухвалення важливих політичних рішень. Проте його ефективність залежить від умов проведення, прозорості процесу і рівня політичної культури суспільства. Україна має як позитивний, так і негативний досвід використання цього інституту, що вимагає подальшого вдосконалення законодавчої бази та забезпечення демократичних стандартів. Референдум, як такий, не гарантує демократичності та врахування думки суспільства. Все залежить від дотримання прав людини, демократичності процедур та процесів. Справжній референдум можливий лише за умови панування в країні демократії та наявності розвинутого громадянського суспільства, соціальної держави.

Пропонована література до теми:

1. Абетка політична. Громадянське суспільство і політика: навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В. Радченка. Київ: 2016. 48 с.
2. Алексєєв В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навчальний посібник. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.
3. Бабін Б.В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
4. Бахметьев А. Є. Особливості проведення виборчих компаній при різних виборчих системах. Політичне життя. 2021. № 4. С.4 – 9.
5. Берроуз Грір. Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова, Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе. Демократія: від теорії до практики. Підручник. Київ: ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.
6. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕмСі, 2007. 211 с.
7. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
8. Воронов І. О. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства. Київ: Генеза, 2007. 400 с.
9. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
10. Грищенко І.М. Лідерство як феномен управління групою. Інвестиції: практика та досвід № 10/2015. С. 116 – 119.
11. Гомза І. А. Суспільно-політичні рухи: навчальний посібник. Київ: НаУКМА, 2018. 175 с.

-
12. Кравець А.Ю. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.
  13. Лукашев С. В., Зілінська А. С. Єрьомка Д. В. Взаємодія громадянського суспільства й держави: теоретичний аспект. Наукові перспективи. 2022. № 1(19). С. 174-186.
  14. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур: Монографія. Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
  15. Шведа Ю. Вибори від А до Я: Настільна книга менеджера виборчої кампанії. Львів, 2015. 384 с.
  16. Шевченко О.О. Взаємодія суспільства та влади: конспект лекцій. Київ. 2018. 47 с.
  17. Юрій М.Ф. Політична антропологія: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2008. 408 с.
  18. Ярош Я. Б. Трансформація політичних партій в Україні / Я. Б. Ярош // S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал / редкол.: Д. Маршалек-Кава (голов. Ред.), Д. В. Яковлев (відп. Ред.); НУ «ОЮА». Одеса, 2018. Вип. 9. С. 59-62.
  19. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. Луцьк, 2018. № 2 (4). С. 145–155.
  20. Reimagining Civil Society Collaborations in Development. Taylor and Francis, 2023. URL: [https://read.kortext.com/search/books\(book:2140048\)?q=development%20of%20civil%20society](https://read.kortext.com/search/books(book:2140048)?q=development%20of%20civil%20society)
  21. Zaporozhchenko, Y., Tatarenko, H., Fomin, A., Mezeria, O., & Antonenko, M. Features of the historical and legal characteristics of the basic scientific concepts of the emergence of the State. *Revista Do Curso De Direito Do UNIFOR*, 2025. 16(1), e252042. <https://doi.org/10.24862/rcdu.v16i1.2042>

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає суспільна роль політичних партій у демократичній державі?
2. Які особливості вирізняють авторитарні партійні системи від демократичних?
3. Як політичні партії формують політичні еліти?
4. Які ключові ідеї лежать в основі теорій еліт?
5. Що таке «циркуляція еліт», і як вона впливає на стабільність влади?
6. Які механізми рекрутування політичної еліти існують у демократичному суспільстві?
7. Які необхідні притаманні якості та характеристики можна виокремити у лідерській особистості?

-
8. Як класифікуються типи політичного лідерства?
  9. Який історичний вплив мали політичні лідери на формування державності в Україні?
  10. Які існують основні виборчі системи та в чому полягають переваги кожної з них?
  11. У чому полягають особливості виборчого процесу в Україні?
  12. Якими є етапи виборчого процесу?
  13. Які етапи виборчого процесу є найвразливішими для маніпуляцій?
  14. У яких випадках референдум може стати ефективним інструментом прямої демократії?
  15. Які ризики пов'язані з використанням плебісцитарної демократії в сучасному світі?

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II. ІНДИВІДУАЛЬНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ

ЛЕКЦІЯ 5.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

План лекції:

1. Історичне формування соціальної держави та поняття «соціальна держава». Основні положення і принципи соціальної держави.
2. Соціальна держава та соціальна політика. Функції соціальної держави. Соціальний капітал. Соціальна держава та лібертаріанство.
3. Історичні моделі соціальної держави. Принципові відмінності соціалістичної та соціальної держави. Сучасні виклики моделям соціальної держави.
4. Соціальна відповідальність суспільства, держави, бізнесу, індивіда.
5. Захист прав людини та професійних прав. Професійні спільноти та професійні спілки.
6. Україна як соціальна держава.

Основні поняття теми: бізнес, державна підтримка, держава, державні соціальні стандарти, державні соціальні гарантії, індивід, історичні моделі соціальної держави, капітал (соціальний), лібертаріанство, людина, міжнародні соціальні стандарти, медичне страхування, мінімальна заробітна плата, пенсійне страхування, політика (соціальна), права людини, прожитковий мінімум, професійна спільнота, професійні права, професійні спілки, принципи соціальної держави, соціальна відповідальність, соціальна держава, соціальне страхування, соціальні функції, соціальні інститути, соціальні нормативи, соціальні права, соціальні стандарти, соціальні трансферти, соціалізм, суспільство, Україна як соціальна держава, соціальна участь.

1. Історичне формування соціальної держави та поняття «соціальна держава». Основні положення і принципи соціальної держави

Соціальна держава – це концепція держави, що прагне забезпечити соціальну справедливість, рівність можливостей та добробут для своїх громадян через реалізацію соціально орієнтованої політики. Формування ідеї соціальної держави має глибоке історичне коріння і пов'язане з еволюцією суспільних відносин, економічних моделей і політичних ідей.

Історичне формування соціальної держави

1. Античність.

У стародавньому світі, таких як Греція та Рим, соціальні системи включали елементи підтримки нужденних через громадські розподіли землі, хліба та забезпечення основних потреб. Наприклад, у Римській імперії існувала практика «роздачі хліба і видовищ» для плебсу.

Платон і Аристотель у своїх працях обговорювали питання справедливості та ролі держави у забезпеченні блага для громадян.

2 Середньовіччя.

У християнській Європі ідеї милосердя та допомоги нужденним стали фундаментом для розвитку благодійності. Церква відіграла центральну роль у наданні соціальної допомоги.

Феодальний устрій передбачав певну відповідальність феодалів перед своїми васалами, що частково забезпечувало соціальну підтримку.

Билини Русі та «Повчання дітям» Мономаха розповідають нам про широку благочинність правлячої еліти та церкви.

3. Новий час (XVI – початок XX століття).

Промислова революція призвела до швидкої урбанізації, соціального розшарування та погіршення умов праці для робітничого класу.

У відповідь з'явилися ідеї раннього соціалізму (утопічний соціалізм Анрі де Сен-Сімона, Шарля Фур'є), які пропонували моделі суспільства, де держава має активну роль у забезпеченні добробуту.

Ліберали XVIII століття (Джон Локк, Адам Сміт) виступали за мінімальне втручання держави в економіку, але визнавали важливість захисту базових прав і свобод громадян.

Ідея «нічного сторожа» - держава як гаранта безпеки та правопорядку – почала трансформуватися з появою вимог про соціальну справедливість.

4. Соціальна держава у XX столітті.

Наприкінці XIX – початку XX століття соціальні реформи стали відповіддю на соціальні конфлікти. Німецький канцлер Отто фон Бісмарк впровадив першу систему соціального страхування, яка включала пенсії, страхування від нещасних випадків та медичну допомогу.

Поява профспілок і соціалістичних рухів сприяла поширенню ідей про соціальні гарантії.

Перша світова війна та її наслідки загострили соціальні проблеми та стимулювали розвиток соціальних програм. Викликом також були і революції в Європі.

Економічна криза 1928 – 1932 рр. призвела до появи «Нового курсу» Ф. Рузвельта та розвитку соціально орієнтованої, регульованої ринкової економіки. Створення моделі держави загального добробуту («welfare state») у країнах Західної Європи та Північної Америки стало реакцією на економічну кризу 1930-х років і виклики індустріалізації.

Після Другої світової війни концепція соціальної держави набула широкого поширення в Європі. Зокрема, Велика Британія впровадила систему соціального забезпечення, запропоновану у звіті Вільяма Беверіджа (1942).

У цей час утвердилося розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати широке коло питань: соціально-економічні права громадян на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, пенсійне забезпечення та інші соціальні виплати, створювати умови для забезпечення громадян роботою, забезпечувати прожитковий мінімум, мінімальні заробітні плати та пенсії, сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників, охороняти найману працю та дотримання безпеки праці, розвивати системи освіти, культури, охорони здоров'я.

Поняття «соціальна держава».

Соціальна держава – це форма державного устрою, яка спрямована на створення умов для гідного життя всіх громадян через забезпечення соціального захисту, рівності можливостей та справедливого розподілу ресурсів.

Основні риси соціальної держави:

Економічна справедливість – мінімізація розриву між багатими і бідними.

Соціальний захист – забезпечення пенсій за віком, за інвалідністю, відпусток, лікарняних, допомоги безробітним, охорони здоров'я.

Рівність можливостей – доступ до якісної освіти, медицини та працевлаштування.

Соціальна стабільність – запобігання соціальним конфліктам через підтримку найбільш вразливих верств населення.

Основні положення і принципи соціальної держави:

- Принцип соціальної справедливості. Держава має сприяти справедливому розподілу матеріальних благ і послуг, враховуючи інтереси всіх верств населення.

- Принцип солідарності. Громадяни спільно несуть відповідальність за забезпечення соціальної підтримки слабших і вразливих членів суспільства.

- Принцип субсидіарності. Соціальна держава втручається лише тоді, коли індивідуальні або місцеві ініціативи неспроможні самостійно вирішити проблему.

- Принцип гідності особистості. Соціальна політика має забезпечувати умови для реалізації людського потенціалу і захисту базових прав.

Отже, соціальна держава є результатом тривалого історичного розвитку і боротьби за соціальну справедливість. Її сучасний вигляд – це синтез ідей про права людини, соціальну відповідальність і економічну рівність. Подальший розвиток цього інституту залежить від здатності держави адаптуватися до викликів глобалізації, технологічних змін і демографічних процесів.

2. Соціальна держава та соціальна політика. Функції соціальної держави. Соціальний капітал. Соціальна держава та лібертаріанство

Соціальна держава – це модель державного устрою, яка прагне забезпечити соціальну справедливість, добробут та рівність можливостей для всіх громадян через реалізацію соціально орієнтованої політики. Соціальна політика є ключовим інструментом у досягненні цих цілей, забезпечуючи механізми перерозподілу ресурсів, захисту вразливих груп населення та підтримки соціальної стабільності.

Соціальна держава та її функції.

- Перерозподільча функція: соціальна держава спрямована на зменшення економічної нерівності через прогресивну податкову систему, соціальні виплати та програми допомоги.

- Захисна функція: включає захист найбільш вразливих верств населення: дітей, людей похилого віку, безробітних, осіб з інвалідністю. Забезпечується через пенсійні системи, страхування від безробіття, програми соціального захисту.

- Стабілізаційна функція: полягає у забезпеченні соціальної стабільності, запобіганні конфліктам та підтримці суспільної єдності шляхом створення умов для рівного доступу до базових послуг.

- Розвиткова функція: спрямована на інвестування в людський капітал через освітні програми, охорону здоров'я та підтримку наукових досліджень.

- Регулятивна функція: забезпечує баланс між інтересами різних соціальних груп через регулювання ринку праці, законодавство про мінімальну заробітну плату та захист трудових прав.

- Інтеграційна функція: полягає у створенні умов для соціальної інтеграції та недопущенні маргіналізації окремих груп.

Соціальний капітал.

Соціальний капітал – це сукупність соціальних зв'язків, норм, довіри та взаємодії, які сприяють координації дій і досягненню спільних цілей у суспільстві. Він є важливим елементом у функціонуванні соціальної держави, адже підвищує ефективність реалізації соціальної політики та сприяє економічному зростанню.

Компоненти соціального капіталу:

Довіра – високий рівень довіри між громадянами та до державних інституцій є основою стабільності та ефективного функціонування суспільства.

Соціальні мережі – формальні та неформальні зв'язки між людьми, які сприяють обміну інформацією, ресурсами та підтримці.

Норми та цінності – загальноприйняті правила поведінки, які регулюють взаємодію між членами суспільства.

Роль соціального капіталу в соціальній державі:

Підвищує ефективність соціальних програм через залучення громади.

Сприяє соціальній інтеграції та зміцненню соціальної єдності.

Зменшує витрати на адміністрування соціальних політик завдяки саморегуляції громадян.

Соціальна держава та лібертаріанство.

Лібертаріанство – це політична філософія, що акцентує увагу на свободі особистості, мінімізації ролі держави та максимізації ринкової саморегуляції. Взаємодія соціальної держави та лібертаріанства є суперечливою, адже ці дві концепції мають різні підходи до ролі держави в житті суспільства.

Лібертаріанство наполягає на мінімізації втручання держави, обмежуючи її функції забезпеченням правопорядку та національної оборони.

Соціальна держава реалізує програми підтримки, такі як охорона здоров'я, освіта, пенсійне забезпечення. Лібертаріанці ж вважають, що такі програми мають бути приватними та фінансуватися на добровільних засадах. Лібертаріанство виступає за низькі податки та невтручання держави в економіку.

Лібертаріанство може підтримувати елементи соціальної держави за умови, що вони реалізуються через ринкові механізми та з мінімальним втручанням уряду. Деякі лібертаріанські ідеї, наприклад, про свободу вибору та відповідальність за власне життя, можуть бути інтегровані в систему соціальної держави.

Виклики соціальної держави.

- Фінансова стійкість. Зростання витрат на соціальні програми може створювати значне навантаження на державний бюджет.
- Демографічні зміни. Старіння населення збільшує витрати на пенсійне забезпечення та медичну допомогу.
- Залежність від допомоги. Надмірна підтримка може створювати у громадян відчуття залежності від держави, знижуючи мотивацію до праці.
- Глобалізація. Відкритість економік і конкуренція на міжнародному ринку ускладнюють фінансування соціальних програм.

Отже, соціальна держава є важливим інститутом сучасного суспільства, який спрямований на забезпечення добробуту та соціальної справедливості. Вона має адаптуватися до нових викликів, таких як глобалізація, демографічні зміни та фінансова нестабільність. Соціальний капітал виступає важливим ресурсом для зміцнення ефективності соціальної політики, тоді як взаємодія з ідеями лібертаріанства може сприяти пошуку нових рішень для досягнення суспільного добробуту.

3. Історичні моделі соціальної держави. Принципові відмінності соціалістичної та соціальної держави. Сучасні виклики моделям соціальної держави

Соціальна держава – це результат тривалого історичного розвитку, в якому політичні, економічні та соціальні інститути адаптувалися до викликів часу. Історично існувало кілька моделей соціальної держави, які відрізнялися за принципами, підходами до забезпечення добробуту та рівня втручання держави в суспільні процеси.

1. Бісмарківська модель (Німеччина, ХІХ століття)

Засновником вважається Отто фон Бісмарк, який у 1880-х роках впровадив систему соціального страхування для робітників.

Основні риси: фінансування через обов'язкові внески працівників і роботодавців; соціальні програми орієнтовані на зайняте населення; держава виконує регуляторну роль, забезпечуючи правову базу та контроль за системою страхування. Основні види страхування: медичне, пенсійне, страхування від нещасних випадків.

2. Беверіджська модель (Велика Британія, ХХ століття).

Розроблена в 1942 році Вільямом Беверіджем у рамках його звіту про соціальне забезпечення.

Основні риси: всеосяжність (програми охоплюють усіх громадян незалежно від їхньої зайнятості); фінансування через загальне оподаткування; орієнтація на подолання «п'яти гігантів»: злиднів, хвороб, невігластва, безробіття та бідних житлових умов; система забезпечує безкоштовний доступ до охорони здоров'я, освіти, соціальних виплат.

3. Скандинавська модель

Поширена у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії.

Основні риси: високий рівень перерозподілу через податкову систему; універсальність програм: усі громадяни мають доступ до соціальних послуг незалежно від доходів; інвестиції в людський капітал через освіту та охорону здоров'я; партнерство між державою, профспілками та роботодавцями.

4. Ліберальна модель (Англосаксонська модель).

Поширена в США, Канаді, Австралії.

Основні риси: мінімальне втручання держави в економіку; соціальні програми орієнтовані на підтримку найбільш вразливих верств населення; низький рівень оподаткування та переважання приватного сектора у наданні соціальних послуг.

5. Японський тип держави добробуту вирізняється патерналізмом на рівні підприємства.

Принципові відмінності соціалістичної та соціальної держави.

Соціалістична держава є протилежністю за сутністю соціальній державі:

- Основа моделі соціальної держави – приватна власність – ліквідована шляхом націоналізації
- Знищено демократію та громадянське суспільство
- Ліквідовано або радикально обмежено права та свободи людини.
- Заснована на ідеях колективізму та централізованого управління.
- Основна мета – створення суспільства рівності через ліквідацію приватної власності на засоби виробництва.
- Держава контролює всі аспекти економіки, включаючи розподіл ресурсів і послуг.
- Соціальні програми фінансуються з державного бюджету, сформованого за рахунок централізованого управління економікою.

Приклади: СРСР, Китай до реформ, Куба, Північна Корея.

Сучасні виклики моделям соціальної держави:

1. Глобалізація. Інтеграція економік у світовий ринок призводить до зростання конкуренції, що ускладнює фінансування соціальних програм. Мультинаціональні корпорації уникають високих податків, зменшуючи ресурси для соціальних витрат.

2. Демографічні зміни. Старіння населення збільшує витрати на пенсійне забезпечення та охорону здоров'я. Зменшення частки працездатного населення створює навантаження на податкову систему.

3. Технологічні зміни. Автоматизація та цифровізація скорочують кількість традиційних робочих місць, викликаючи потребу в перекваліфікації працівників. Нові форми зайнятості, такі як фріланс, ускладнюють збір внесків до систем соціального страхування.

4. Економічна нерівність. Розрив між багатими та бідними продовжує зростати, що ставить під сумнів ефективність перерозподільчих механізмів.

5. Політичні виклики. Популістські рухи критикують високу вартість соціальних програм. Зростає недовіра до державних інституцій, що ускладнює впровадження реформ.

Історичні моделі соціальної держави є результатом адаптації до конкретних економічних, соціальних і політичних умов. У сучасному світі вони стикаються з низкою викликів, таких як глобалізація, демографічні зміни та технологічний прогрес. Для подолання цих викликів соціальна держава повинна знаходити баланс між ефективністю економіки та соціальною справедливістю, зберігаючи довіру громадян і адаптуючись до нових реалій.

4. Соціальна відповідальність суспільства, держави, бізнесу, індивіда

Соціальна відповідальність – це концепція, що охоплює етичні принципи, які спонукають суспільство, державу, бізнес та окремих людей діяти в інтересах загального добробуту. У сучасному світі питання соціальної відповідальності стає все більш актуальним, адже воно стосується не лише прав, а й обов'язків усіх суб'єктів суспільних відносин.

Соціальна відповідальність суспільства.

Суспільство – це колектив людей, об'єднаних спільними цінностями, традиціями, інтересами та метою. Його соціальна відповідальність полягає у:

- Підтримці соціальної справедливості: створення умов для рівного доступу до освіти, медицини, роботи.
- Формуванні культури толерантності: сприяння взаєморозумінню між різними соціальними, етнічними та культурними групами.
- Екологічній відповідальності: активна участь у заходах зі збереження природи та мінімізації шкідливого впливу на навколишнє середовище.
- Громадській активності: залучення громадян до вирішення важливих соціальних проблем через волонтерство, благодійність, участь у суспільних рухах.

Соціальна відповідальність держави.

Держава відіграє ключову роль у формуванні соціально відповідального суспільства. Основні аспекти її відповідальності включають:

- Забезпечення прав і свобод громадян: створення та підтримка правового середовища, яке гарантує захист прав людини.
- Сталий розвиток: розробка стратегій для економічного зростання, що не шкодить майбутнім поколінням.
- Соціальний захист: надання допомоги вразливим верствам населення, підтримка пенсійної системи, охорони здоров'я, освіти.
- Регулювання бізнесу: створення законодавчих рамок, які стимулюють етичну поведінку бізнесу та корпоративну соціальну відповідальність.
- Міжнародна відповідальність: дотримання міжнародних угод, співпраця в розв'язанні глобальних проблем, таких як зміна клімату чи боротьба з бідністю.

Соціальна відповідальність бізнесу.

Бізнес як один із ключових гравців у суспільстві зобов'язаний дотримуватись принципів соціальної відповідальності. Це включає:

- Економічна відповідальність: забезпечення робочих місць, сплата податків, сприяння економічному зростанню.
- Екологічна відповідальність: мінімізація впливу виробничих процесів на природу, інвестування в екологічно чисті технології.
- Етична відповідальність: чесність і прозорість у відносинах із працівниками, клієнтами, партнерами.
- Соціальні ініціативи: підтримка освітніх, медичних, культурних проєктів, розвиток місцевих громад.
- Корпоративне управління: впровадження політик, що сприяють дотриманню прав працівників та їхньому професійному розвитку.

Соціальна відповідальність індивіда.

Індивід як окрема особа також має обов'язки перед суспільством. Основні аспекти його відповідальності:

- Дотримання законів: повага до прав інших людей, виконання громадянських обов'язків.
- Етична поведінка: відповідальність за свої вчинки, чесність, толерантність.
- Екологічна свідомість: раціональне використання ресурсів, зменшення відходів, участь у природоохоронних акціях.
- Громадська активність: участь у волонтерських проєктах, благодійність, сприяння позитивним змінам у громаді.
- Освіта і саморозвиток: прагнення до постійного вдосконалення, обмін знаннями та навичками з іншими.

Взаємозв'язок між суб'єктами соціальної відповідальності

Відповідальність суспільства, держави, бізнесу та індивіда тісно пов'язані між собою. Наприклад: держава створює умови для розвитку соціально відповідального бізнесу. Бізнес підтримує суспільство через соціальні ініціативи. Індивід як громадянин впливає на прийняття рішень державою через участь у виборах та громадських акціях. Суспільство формує запит на етичну поведінку бізнесу та держави.

Виклики соціальної відповідальності.

- Недостатня обізнаність: низький рівень розуміння принципів соціальної відповідальності.
- Корупція: підриває довіру до держави та бізнесу.
- Економічні труднощі: обмежують можливості бізнесу та громадян інвестувати у соціальні ініціативи.
- Глобалізація: вимагає координації зусиль на міжнародному рівні.

Соціальна відповідальність є ключовим фактором для сталого розвитку суспільства. Лише спільними зусиллями держави, бізнесу, громадськості та окремих осіб можна досягти гармонійного і справедливого світу. Участь кожного в цьому процесі є необхідною

умовою для побудови майбутнього, заснованого на етиці, рівності та повазі до природи.

5. Захист прав людини та професійних прав. Професійні спільноти та професійні спілки

Захист прав людини та професійних прав є важливою складовою сучасного суспільства, яка спрямована на забезпечення рівності, справедливості та гідних умов праці. Професійні спільноти та професійні спілки відіграють ключову роль у захисті інтересів працівників та сприяють формуванню етичних стандартів у різних сферах діяльності.

Права людини – це фундаментальні права, які належать кожній особі незалежно від її національності, статі, релігії чи соціального статусу.

Захист професійних прав

Професійні права – це права працівників, які забезпечують гідні умови праці, оплату, безпеку та соціальний захист.

Основні аспекти.

- Законодавчий захист: трудові кодекси та закони, що регулюють трудові відносини.
- Гарантії рівної оплати за рівну працю.
- Права на відпочинок, безпеку праці, захист від дискримінації.
- Міжнародні стандарти: Конвенції МОП щодо умов праці, захисту від примусової праці, заборони дитячої праці.
- Загальні принципи корпоративної соціальної відповідальності (CSR).

Порушення професійних прав:

- Незаконні звільнення.
- Порушення трудових договорів.
- Відсутність належних умов праці.
- Мобінг.

Професійні спільноти.

Професійні спільноти – це об'єднання людей певної професії, які співпрацюють для розвитку своїх галузей та захисту професійних інтересів.

Роль у суспільстві:

- Формування етичних кодексів професій.
- Надання підтримки членам у вирішенні професійних проблем.

• Співпраця з урядами, бізнесом і громадськими організаціями.

Професійні спілки

Професійні спілки – це організації, створені для захисту прав і інтересів працівників.

Функції професійних спілок:

- Захист трудових прав і соціальних гарантій.
- Колективні переговори з роботодавцями.
- Контроль за дотриманням трудового законодавства.
- Підтримка працівників у конфліктах із роботодавцями.

Структура та діяльність:

- Профспілкові комітети на підприємствах.
- Галузеві та національні об'єднання.
- Участь у міжнародних профспілкових організаціях.

Досягнення професійних спілок:

- Скорочення робочого дня.
- Забезпечення мінімальної заробітної плати.
- Захист прав жінок та дітей у трудовій сфері.

Проблеми діяльності:

- Тиск з боку роботодавців та держави.
- Зниження рівня довіри працівників.
- Недостатнє фінансування.

Взаємозв'язок між правами людини та професійними правами

Єдність принципів: Обидва види прав базуються на принципах рівності, гідності та справедливості.

Міжнародна підтримка: ООН, МОП та інші організації інтегрують права людини у професійне середовище.

Роль спільнот і спілок: забезпечують захист прав працівників, що водночас сприяє дотриманню загальних прав людини.

Захист прав людини та професійних прав – це основа справедливого суспільства. Професійні спільноти та спілки є ефективними інструментами для досягнення цієї мети. Вони сприяють не лише захисту інтересів окремих груп, але й формуванню загальнодоступних стандартів, що покращують якість життя всіх членів суспільства.

6. Україна як соціальна держава

Україна, відповідно до Конституції, є соціальною державою. Це означає, що держава зобов'язана забезпечувати гідний рівень життя, соціальну справедливість, захист прав і свобод своїх громадян. Соціальна держава – це концепція, яка базується на принципах рівності, солідарності, участі громадян у житті суспільства та забезпеченні соціального добробуту для всіх.

Соціальна держава в Україні: правове підґрунтя.

Конституційні норми: Стаття 1 Конституції України проголошує Україну демократичною, правовою, соціальною державою. Стаття 46 гарантує право громадян на соціальний захист.

Соціальні інвестиції: інвестування в освіту, охорону здоров'я та інфраструктуру як основні чинники економічного зростання. Підтримка інновацій і підприємництва, що сприяє створенню робочих місць.

Бюджетна політика: формування бюджету з урахуванням соціальних потреб населення. Видатки на соціальний захист, пенсії, субсидії тощо.

Ринок праці: забезпечення права на працю. Регулювання мінімальної заробітної плати, захист прав працівників.

Виклики:

- Недостатнє фінансування.
- Корупція в системі соціального захисту.
- Регіональні диспропорції у доступі до послуг.
- Бідність і нерівність.
- Нерівний доступ до ресурсів між містами та селами.
- Тіньова економіка, що зменшує надходження до бюджету, що обмежує можливості соціальної політики.
- Старіння населення: збільшує навантаження на пенсійну систему та систему охорони здоров'я.
- Міграція: відтік трудових ресурсів за кордон послаблює економіку.
- Залишкові явища соціалістичної системи.

У питанні якісної оцінки відповідності критеріям соціальної держави першочергове значення має поняття «соціальні стандарти». Зокрема, це: прожитковий мінімум та система його визначення для різних категорій населення (дітей, працездатного населення, непрацездатного населення), розмір мінімальної заробітної плати та співвідношення його з розміром прожиткового мінімуму, розмір мінімальної пенсії та його співвідношення з двома попередніми стандартами, неоподатковуваний мінімум доходів громадян, розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

Згідно Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»:

Державні соціальні стандарти – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-

правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Державні соціальні гарантії є обов'язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності.

Об'єктами державного регулювання та нормативної класифікації є державні соціальні стандарти і нормативи у сферах:

- доходів населення;
- соціального обслуговування;
- житлово-комунального обслуговування;
- транспортного обслуговування та зв'язку;
- охорони здоров'я;
- забезпечення навчальними закладами;
- обслуговування закладами культури;
- обслуговування закладами фізичної культури та спорту;
- побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування;
- соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей.

Метою встановлення державних соціальних стандартів та нормативів є визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України, визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсах для їх реалізації, визначення та обґрунтування розмірів потреби в коштах Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист та утримання соціальної сфери.

Україна як соціальна держава має великий потенціал для забезпечення гідного рівня життя своїх громадян. Для цього необхідно підвищувати ефективність соціальної політики, залучати громадян до прийняття рішень та активно співпрацювати з міжнародними організаціями. Перетворення України на повноцінну соціальну державу залежить від комплексного підходу до економічних і соціальних реформ.

Пропонована література до теми:

1. Абетка політична. Громадянське суспільство і політика: навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В. Радченка. Київ: 2016. 48 с.
2. Алексєєв В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навчальний посібник. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.
3. Бабін Б.В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
4. Берроуз Грір. Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова, Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе. Демократія: від теорії до практики. Підручник. Київ: ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.
5. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕмСі, 2007. 211 с.
6. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
7. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
8. Кравець А.Ю. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.
9. Пасько Ярослав. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Київ: Парапан, 2008. 282 с.
10. Статівка Н.В., Бублій М.П. Взаємодія влади, бізнесу та суспільства у соціальному інвестуванні. «Наукові інновації та передові технології» № 3(17) 2023. С. 232 – 241.
11. Фомін А.В. Заходи системи соціального забезпечення УРСР з врегулювання соціального становища амністованих інвалідів (початок 1950-х рр.) // Емінак. 2021. № 2(34). С. 159 – 166.
12. Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід. Київ: Юридична думка, 2012. 592 с.
13. Шевченко О.О. Взаємодія суспільства та влади: конспект лекцій. Київ. 2018. 47 с.
14. Юрій М.Ф. Політична антропологія: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2008. 408 с.
15. Reimagining Civil Society Collaborations in Development. Taylor and Francis, 2023. URL: [https://read.kortext.com/search/books\(book:2140048\)?q=development%20of%20civil%20society](https://read.kortext.com/search/books(book:2140048)?q=development%20of%20civil%20society)
16. Zaporozhchenko, Y., Tatarenko, H., Fomin, A., Mezeria, O., & Antonenko, M. Features of the historical and legal characteristics of the basic scientific concepts of the emergence of the State. *Revista Do Curso De Direito Do UNIFOR*, 2025. 16(1), e252042. <https://doi.org/10.24862/rcdu.v16i1.2042>

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає сутність поняття «соціальна держава» та як воно формувалося історично?
2. Які основні принципи відрізняють соціальну державу від інших типів державного устрою?
3. Як соціальна держава пов'язана з реалізацією ідеї соціальної справедливості?
4. Яким чином функції соціальної держави виявляються у практичній політиці державного управління?
5. Що таке соціальний капітал, і яку роль він відіграє в успішному функціонуванні соціальної держави?
6. У чому полягає конфлікт між ідеологією лібертаріанства і концепцією соціальної держави?
7. Які існують історичні моделі соціальної держави та в чому полягають їх основні відмінності?
8. Як соціалістична модель держави відрізняється від соціально орієнтованої держави в західному розумінні?
9. Які сучасні виклики загрожують ефективному функціонуванню соціальних держав?
10. Як суспільство, бізнес та кожен індивід можуть реалізовувати соціальну відповідальність у контексті спільного добробуту?
11. Яким чином соціальна держава сприяє захисту прав людини, зокрема соціальних і професійних?
12. Яку роль у реалізації принципів соціальної держави відіграють професійні спільноти та професійні спілки?
13. Які соціальні стандарти є ключовими для забезпечення гідного рівня життя?
14. Як міжнародні організації впливають на розробку та впровадження соціальних стандартів у різних країнах?
15. Наскільки Україна відповідає критеріям соціальної держави, закріпленим у Конституції?
16. Яким чином взаємопов'язані демократія, громадянське суспільство та соціальна держава?

ЛЕКЦІЯ 6.

ІСТОРИЧНА ДЕМОГРАФІЯ ТА ІСТОРИКО-ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ДОСВІД БОРОТЬБИ З ДИСКРИМІНАЦІЄЮ

План лекції:

1. Співвідношення індивід та соціум з точки зору сучасної соціально-історичної антропології.
2. Дискримінація: поняття та різновиди. Геноцид як політика знищення. Основні дискурси розгляду індивідуального і соціального буття людини (індивід, член групи або родини, людина економічна, проблеми толерантності та дискримінації).
3. Ксенофобія.
4. Раса та расова дискримінація.
5. Гендер. Харасмент.
6. Релігія. Релігійна дискримінація.
7. Антисемітизм.
8. Мовна дискримінація.
9. Дискримінація людей з обмеженими можливостями. Інклюзія.
10. Ейджизм.
11. Мобінг. Булінг.

Основні поняття теми: антисемітизм, булінг, гендер, геноцид, дискримінація, дискримінація за мовною ознакою, дискримінація за релігійною ознакою, дискримінація людей з інвалідністю, ейджизм, економічна людина, індивід, інклюзія, історична демографія, ксенофобія, мобінг, расова дискримінація, релігія, соціально-історична антропологія, толерантність, харасмент, історико-гендерні дослідження.

1. Співвідношення індивід та соціум з точки зору сучасної соціально-історичної антропології

Співвідношення індивіда та соціуму є ключовою проблемою соціально-історичної антропології, яка вивчає взаємодію людини з суспільством у різні історичні періоди.

Соціально-історична антропологія розглядає людину як результат соціального середовища, де вона формується в процесі соціалізації.

Індивід не існує поза суспільством, його свідомість, цінності та ідентичність залежать від соціальних структур, в яких він живе.

Діалектика індивіда та суспільства

З одного боку, суспільство встановлює правила та норми, які обмежують свободу індивіда.

З іншого боку, саме діяльність окремих людей сприяє змінам у суспільстві через культурні, політичні та економічні процеси.

Глобалізація змінює традиційні соціальні структури та сприяє мобільності індивіда.

Авторитарні режими прагнуть обмежити автономію особистості, підкоряючи її державним інтересам.

Демократичні суспільства сприяють самореалізації індивіда та формуванню громадянської відповідальності.

Культурні та релігійні традиції.

У різних культурах індивід має різний ступінь свободи: від колективістських суспільств до індивідуалістичних.

Релігія може як сприяти соціальній інтеграції, так і обмежувати особисті свободи через догматичні системи.

Сучасні виклики та перспективи.

Діджиталізація суспільства: соціальні мережі та цифрова культура змінюють традиційні уявлення про індивідуальність.

Соціальна мобільність: сучасне суспільство надає нові можливості, але водночас породжує нестабільність та конкуренцію.

Криза ідентичності: через зміни соціальних ролей люди стикаються з необхідністю пошуку нових форм самовираження.

Сучасна соціально-історична антропологія розглядає індивіда як динамічну істоту, що одночасно формується суспільством і впливає на нього. Історичні, економічні, політичні та культурні фактори визначають характер цієї взаємодії. У XXI столітті співвідношення індивіда та соціуму продовжує еволюціонувати, створюючи нові можливості та виклики для людської самореалізації.

2. Дискримінація: поняття та різновиди. Геноцид як політика знищення. Основні дискурси розгляду індивідуального і соціального буття людини (індивід, член групи або родини, людина економічна, проблеми толерантності та дискримінації)

Дискримінація є соціальним явищем, яке проявляється у несправедливому чи упередженому ставленні до окремих осіб або груп на основі певних характеристик. Вона є серйозною загрозою для соціальної справедливості, рівності та прав людини.

Поняття дискримінації

Дискримінація – це обмеження прав і можливостей людини через її расу, етнічне походження, стать, релігію, соціальний статус чи інші ознаки. Вона може бути як формальною (закріпленою на законодавчому рівні), так і неформальною (вияви суспільних упереджень і стереотипів).

Основні різновиди дискримінації

Расова та етнічна дискримінація – негативне ставлення до осіб через їхню етнічну чи расову приналежність.

Гендерна дискримінація – утиски, пов'язані з статтю або гендерною ідентичністю.

Релігійна дискримінація – обмеження прав осіб через їхні релігійні переконання.

Економічна дискримінація – нерівний доступ до матеріальних ресурсів, праці та послуг.

Соціальна дискримінація – включає вікову дискримінацію, дискримінацію за ознакою інвалідності, сексуальної орієнтації тощо.

Геноцид як політика знищення

Геноцид – це цілеспрямована політика знищення національних, етнічних, расових чи релігійних груп. Цей термін був введений юристом Рафаелем Лемкіним у 1944 році та юридично закріплений у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду (1948).

Основні риси геноциду:

У Конвенції під геноцидом розуміється будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

(а) вбивство членів такої групи;

(b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;

(c) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення;

(d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;

(e) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи.

Приклади геноцидів: Голокост, Голодомор, геноцид в Руанді, депортації кримських татар.

Наступні діяння є караними:

(а) геноцид;

(b) змова з метою вчинення геноциду;

(c) прямі та публічні заклики до вчинення геноциду;

(d) замах на вчинення геноциду;

(e) співучасть у геноциді.

Основні дискурси розгляду індивідуального і соціального буття людини

Людина розглядається у різних контекстах:

Індивід – автономна одиниця, яка має власні потреби, інтереси та права.

Член групи або родини – соціальна роль людини в родині чи громаді впливає на її поведінку та цінності.

Людина економічна – суб'єкт економічних відносин, що приймає рішення відповідно до власної вигоди та суспільних умов.

Проблеми толерантності та дискримінації – необхідність створення умов для подолання упереджень, виховання толерантності та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян.

Дискримінації та наслідками суспільних нерівностей і нетерпимості. Важливим завданням сучасного суспільства є боротьба з

дискримінацією через законодавчі механізми, освіту та пропаганду ідей толерантності. Лише так можна забезпечити справедливе та рівноправне суспільство.

3. Ксенофобія

Ксенофобія є складним соціально-психологічним явищем, що проявляється у формі ворожого або неприйнятного ставлення до представників інших національностей, культур, релігій чи соціальних груп. Це явище має глибокі історичні корені та значний вплив на соціальні процеси.

Поняття ксенофобії

Ксенофобія (від грец. «xenos» – чужинець і «phobos» – страх) – це ірраціональний страх або неприязнь до всього чужого, незнайомого. Вона може проявлятися як на особистісному, так і на суспільному рівні, набуваючи форми стереотипів, дискримінації, етнічної ненависті та насильства.

Основні форми ксенофобії

Етнічна та расова ксенофобія – неприйняття чи дискримінація за етнічною або расовою ознакою.

Релігійна ксенофобія – упереджене ставлення до представників інших релігій або конфесій.

Культурна ксенофобія – відторгнення чужих традицій, норм і звичаїв.

Соціально-економічна ксенофобія – проявляється у вигляді дискримінації жебракуючих осіб та соціальних груп, іммігрантів, біженців та інших маргіналізованих груп через економічну конкуренцію.

Причини ксенофобії.

Історичні фактори – війни, колонізація, етнічні конфлікти формували негативні стереотипи про «чужих».

Соціально-економічні чинники – безробіття, економічні кризи посилюють страх перед конкуренцією з боку іммігрантів.

Політична пропаганда – деякі політичні сили використовують ксенофобські наративи для маніпуляції масами.

Культурні та психологічні аспекти – невідоме викликає страх, а виховання в ізольованому середовищі сприяє формуванню упереджень.

Наслідки ксенофобії.

Соціальна напруженість – конфлікти, міжетнічні протистояння, розкол суспільства.

Дискримінація та порушення прав людини – обмеження прав і свобод окремих груп.

Погіршення міжнародних відносин – зростання націоналістичних настроїв у державній політиці.

Негативний вплив на економіку – зниження продуктивності через виключення окремих груп з ринку праці.

Способи подолання ксенофобії:

- Освіта та просвітництво – формування толерантності через вивчення культур і традицій інших народів.
- Державна політика – антиксенофобське законодавство, захист прав людини.
- Протистояння ксенофобії структур громадянського суспільства.
- Міжкультурний діалог – сприяння комунікації та співпраці між етнічними та соціальними групами.
- Громадянська активність – підтримка благодійних і громадських ініціатив, спрямованих на боротьбу з дискримінацією.

Ксенофобія є серйозним викликом для сучасного суспільства, оскільки вона загрожує соціальній гармонії, правам людини та міжнародному співробітництву. Для подолання цього явища необхідно залучати освітні, політичні та громадянські ресурси, спрямовані на розвиток толерантності, діалогу та взаєморозуміння між народами та культурами. У XXI столітті ксенофобія – тобто ворожість або упереджене ставлення до «інших», стала помітним викликом для багатьох країн Європи. Її прояви посилюються на тлі масової міграції, терористичних атак, соціально-економічної нестабільності, а також зростання політичного популізму. У багатьох європейських країнах фіксується збільшення нападів на мігрантів, мусульман, євреїв, ромів та інших меншин. Особливо високі показники спостерігалися у Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Греції. Мігранти та особи з «нерідним» іменем чи кольором шкіри часто зіштовхуються з труднощами у працевлаштуванні, отриманні житла, доступі до якісної освіти. Зростання популярності правопопулістських та ультраправих партій (AfD у Німеччині, «Національне об'єднання» у Франції, VOX в Іспанії, «Шведські демократи», PiS у Польщі тощо), які експлуатують антиміграційні та ксенофобські гасла. Європейські уряди розробили програми, що спрямовані на інтеграцію мігрантів через вивчення мови, громадянську освіту, підтримку на ринку праці. Цьому сприяє й впровадження курсів з прав людини, толерантності, історії расизму та Голокосту в закладах освіти. В останні роки втілювався «План дій ЄС проти расизму на 2020–2025 роки», що передбачає посилення інституційної протидії ксенофобії у державах-членах. Також ЄС провадить антидискримінаційну політику на рівні інституцій, включаючи Директиву про расову рівність (2000/43/ЄС). Підтримуються міжкультурні проекти, які сприяють взаєморозумінню між громадами. Ксенофобія у Європі на початку XXI століття стала серйозним соціально-політичним викликом, що загрожує принципам рівності, толерантності та прав людини.

4. Раса та расова дискримінація

Расова дискримінація є однією з найгостріших соціальних проблем, що існує в різних суспільствах світу. Вона проявляється у формі обмеження прав і свобод людей на основі расової або етнічної приналежності та має глибокі історичні корені.

Расова дискримінація – це нерівне ставлення до осіб або груп на основі їхньої расової або етнічної належності. Вона може проявлятися як у формі відкритих дій (закони сегрегації, насильство), так і у вигляді структурної дискримінації (нерівний доступ до освіти, праці, медицини тощо).

Причини расової дискримінації.

Історичні фактори – колоніалізм, рабство, імперіалізм заклали основу расової ієрархії.

Соціально-економічні чинники – конкуренція за ресурси, соціальна нерівність.

Політичні фактори – використання расової дискримінації для маніпуляції громадською думкою.

Культурні стереотипи та упередження – формування негативних уявлень про певні расові групи.

Юридичні та інституційні аспекти – закони, що закріплюють нерівність або неефективний захист прав меншин.

Форми расової дискримінації

Сегрегація – фізичне або соціальне відокремлення груп (наприклад, політика апартеїду в ПАР).

Обмежений доступ до ресурсів – дискримінація у сфері освіти, медицини, праці.

Поліцейське насильство – застосування жорсткіших заходів до представників певних расових груп.

Мова ворожнечі – пропаганда ненависті через медіа, освіту, політичну риторику.

Наслідки расової дискримінації.

Соціальна нестабільність – зростання конфліктів, протестів та насильства.

Економічна нерівність – обмежений доступ до роботи та ресурсів.

Політичні наслідки – зниження довіри до влади, радикалізація суспільства.

Психологічний вплив – розвиток комплексів меншовартості у жертв дискримінації.

Боротьба з расовою дискримінацією.

Міжнародні правові механізми – Декларація ООН про права людини, боротьба з расизмом у рамках ЄС, діяльність організацій на кшталт Amnesty International.

Антидискримінаційні закони – прийняття законів, що забезпечують рівність прав.

Освітні ініціативи – навчання толерантності, поширення знань про історію дискримінації.

Громадські рухи – рухи за громадянські права (США, 1960-ті), Black Lives Matter та інші.

Расова дискримінація залишається важливою проблемою сучасного світу. Подолання цього явища можливе лише через комплексні заходи, зокрема правовий захист, зміну суспільної свідомості та активну боротьбу з дискримінаційними практиками. Рівність усіх расових і етнічних груп є необхідною умовою для стабільного та справедливого розвитку суспільства.

5. Гендер. Харасмент. Боротьба з гендерною дискримінацією та харасментом

Гендерна рівність є одним із ключових принципів демократичного суспільства. Проте проблема гендерної дискримінації та харасменту залишається актуальною у багатьох країнах світу. Для подолання цих явищ необхідні комплексні правові, соціальні та освітні заходи.

Гендер – це соціально-культурна категорія, що визначає ролі, поведінкові моделі та очікування, які суспільство приписує чоловікам і жінкам. На відміну від біологічної статі, гендер є конструктом, який може змінюватися залежно від суспільних норм.

Гендерна дискримінація – це нерівне ставлення до осіб на основі їхньої гендерної приналежності. Вона проявляється у вигляді:

Обмеженого доступу до освіти та роботи;

Різниці в оплаті праці;

Нерівного представництва в політиці та бізнесі;

Стереотипів щодо ролей чоловіків і жінок у суспільстві.

Харасмент: поняття та форми.

Харасмент – це будь-яка форма переслідування або небажаної уваги сексуального чи іншого характеру, що створює ворожу або принизливу атмосферу. Основні види харасменту:

Сексуальний харасмент – небажані сексуальні коментарі, дотики, пропозиції.

Психологічний харасмент – словесні образи, приниження, шантаж.

Економічний харасмент – створення умов, що обмежують економічну незалежність жертви.

Боротьба з гендерною дискримінацією та харасментом

1. Правові механізми

Прийняття та імплементація антидискримінаційного законодавства.

Покарання за сексуальні домагання на робочому місці.

Захист прав жертв через судові процеси та інституції.

2. Освітні ініціативи

Впровадження гендерної освіти в навчальні програми.

Кампанії з підвищення обізнаності про харасмент і права людини.
Навчання щодо протидії гендерним стереотипам.

3. Громадські та корпоративні ініціативи

Створення безпечних умов праці та політики «нульової толерантності» до харасменту.

Підтримка організацій, які займаються захистом прав жінок та гендерних меншин.

Впровадження програм наставництва для жінок у бізнесі та політиці.

Гендерна дискримінація та харасмент є серйозними соціальними проблемами, що вимагають активної боротьби на всіх рівнях – від законодавчого до суспільного. Ефективне впровадження антиксенофобських, освітніх і соціальних стратегій допоможе створити більш рівноправне та безпечне середовище для всіх громадян.

6. Релігія. Релігійна дискримінація

Релігія є важливою складовою культури та ідентичності людства, визначаючи моральні, етичні та світоглядні позиції суспільства. Проте релігійні переконання можуть ставати підставою для дискримінації, що спричиняє соціальні конфлікти та порушення прав людини.

Релігія – це система вірувань, ритуалів і моральних норм, що пов'язує людину з вищими силами чи духовними принципами. Основними функціями релігії є:

Формування моральних норм і цінностей;

Надання світоглядних орієнтирів;

Зміцнення суспільної єдності;

Вплив на політичні та соціальні процеси.

Релігійна дискримінація: визначення та форми

Релігійна дискримінація – це нерівне ставлення до людей на основі їхньої релігійної приналежності або переконань. Основні форми дискримінації:

Юридична дискримінація – законодавчі обмеження щодо прав віруючих або окремих релігійних груп.

Соціальна дискримінація – негативне ставлення до представників певних релігійних конфесій у суспільстві.

Економічна дискримінація – обмежений доступ до роботи або ресурсів через релігійні переконання.

Політична дискримінація – відсутність рівних можливостей для участі у політичному житті через релігійні погляди.

Причини релігійної дискримінації

Історичні конфлікти – війни, релігійні переслідування, інквізиція.

Культурні стереотипи – упередження щодо інших вірувань.

Політичні фактори – використання релігії для обґрунтування владних рішень.

Фанатизм і екстремізм – радикальні погляди, що виправдовують дискримінацію.

Наслідки релігійної дискримінації

Соціальна напруженість – зростання конфліктів та насильства.

Обмеження прав людини – порушення свободи совісті та віросповідання.

Міграційні процеси – вимушена еміграція через релігійні переслідування.

Політична дестабілізація – послаблення державних інституцій.

Боротьба з релігійною дискримінацією

Міжнародне право – Конвенція ООН про права людини, Європейська конвенція про захист прав і свобод.

Антидискримінаційне законодавство – національні закони, що гарантують свободу віросповідання.

Освітні ініціативи – популяризація міжконфесійного діалогу та релігійної толерантності.

Громадянська активність – діяльність правозахисних організацій, міжконфесійна співпраця.

Релігійна дискримінація є однією з форм порушення прав людини, що може мати серйозні соціальні та політичні наслідки. Ефективна боротьба з цим явищем потребує правового захисту, просвітництва та активної співпраці між різними релігійними громадами для створення гармонійного суспільства, заснованого на толерантності та взаємоповазі.

7. Антисемітизм

Антисемітизм є однією з найдавніших і найпоширеніших форм етнічної та релігійної дискримінації, спрямованої проти єврейського народу. Він має глибокі історичні корені та продовжує існувати у різних формах у сучасному світі.

Антисемітизм – це система упереджень, ворожості та дискримінації щодо євреїв як етнічної чи релігійної групи. Він може виявлятися у політичній, економічній, культурній та соціальній сферах.

Історичні витоки антисемітизму

Стародавній період – переслідування євреїв у Римській імперії.

Середньовіччя – звинувачення у єресі, вигнання з країн Європи, гетто.

Новий час – економічні обмеження, погроми, антисемітська пропаганда.

XX століття – нацистський геноцид, Голокост, дискримінація в СРСР.

Форми антисемітизму

Релігійний антисемітизм – заснований на релігійних упередженнях.

Расовий антисемітизм – ідеологія, що стверджує про «неповноцінність» євреїв.

Політичний антисемітизм – використання антиєврейських гасел у політиці. Використання псевдоісторичних джерел «сувоїв сіонських мудреців» та звинувачення Ізраїлю у расизмі.

Економічний антисемітизм – звинувачення євреїв у монополізації економіки.

Культурний антисемітизм – стереотипізація та виключення євреїв із суспільного життя.

Наслідки антисемітизму.

Геноцид – найбільший злочин проти єврейського народу (Голокост).

Соціальна напруженість – провокування конфліктів у суспільстві.

Еміграція – вимушений виїзд євреїв з країн дискримінації.

Дискримінація – обмеження прав та можливостей євреїв у різних сферах.

Боротьба з антисемітизмом

Міжнародне законодавство – резолюції ООН, закони про боротьбу з дискримінацією.

Освітні ініціативи – викладання історії Голокосту, формування толерантності.

Громадянська активність – діяльність правозахисних організацій.

Кримінальне переслідування – покарання за прояви антисемітизму.

Антисемітизм є серйозною проблемою, яка потребує постійної уваги та активних дій. Освіта, правові механізми та міжкультурний діалог можуть сприяти подоланню цього явища та формуванню толерантного суспільства.

8. Мовна дискримінація

Мовна дискримінація – це форма соціальної нерівності, що полягає в обмеженні прав і можливостей людей через їхню мовну приналежність. Вона може стосуватися як окремих осіб, так і цілих етнічних чи мовних спільнот.

Мовна дискримінація – це нерівне ставлення до людей на основі їхньої рідної або використовуваної мови. Вона може проявлятися у сферах освіти, працевлаштування, державного управління, культури та повсякденного життя.

Історичні приклади мовної дискримінації.

Колоніальні імперії – насадження європейських мов на підкорених територіях.

Русифікація та полонізація – примусова асиміляція народів через мову.

Англіцизація в Ірландії – заборона використання ірландської мови.

Дискримінація корінних народів Америки – заборона мов у школах.
Сучасні прояви мовної дискримінації
Обмеження використання мов меншин у державних установах.
Дискримінація за акцентом або вимовою на робочих місцях.
Закони, що утискають використання певних мов у сфері освіти та

культури.

Стереотипізація мовних спільнот у медіа та суспільстві.

Наслідки мовної дискримінації:

- Зменшення культурного розмаїття та втрата мовних традицій.

- Соціальна нерівність та політична маргіналізація мовних меншин.

- Конфлікти на мовному ґрунті та політична нестабільність.

Економічні обмеження через нерівний доступ до освіти та працевлаштування.

Боротьба з мовною дискримінацією.

Міжнародне право – документи ООН і Ради Європи про захист мовних прав.

Національні законодавства – конституційний захист мовних меншин.

Освітні програми – двомовна освіта та підтримка мовної різноманітності.

Громадські ініціативи – діяльність правозахисних організацій.

Мовна дискримінація залишається актуальною проблемою сучасного світу. Захист мовних прав сприяє формуванню толерантного суспільства, що поважає культурну та мовну різноманітність. Боротися з цим явищем необхідно через правові, освітні та суспільні механізми.

9. Дискримінація людей з обмеженими можливостями. Інклюзія

Дискримінація людей з обмеженими можливостями є важливою соціальною проблемою, що порушує принципи рівності та прав людини. Інклюзія є ключовим механізмом забезпечення рівних можливостей та повноцінної участі осіб з інвалідністю у всіх сферах життя.

Дискримінація за ознакою інвалідності – це обмеження прав, можливостей або доступу до соціальних благ осіб з інвалідністю. Вона може проявлятися у відмові в працевлаштуванні, освіті, медичних послугах, суспільному житті тощо.

Види дискримінації осіб з інвалідністю

Пряма дискримінація – відкрите обмеження прав осіб з інвалідністю.

Непряма дискримінація – створення умов, що ускладнюють доступ осіб з інвалідністю до рівних можливостей.

Системна дискримінація – відсутність необхідних змін у державній політиці для забезпечення інклюзії.

Стигматизація та соціальні стереотипи – формування упереджень щодо людей з інвалідністю.

Інклюзія: визначення та значення.

Інклюзія – це соціальний процес, спрямований на створення рівних можливостей для осіб з особливими потребами та обмеженими можливостями (постійними, або тимчасовими) та їхню повноцінну інтеграцію у всі сфери життя.

Основні принципи інклюзії включають:

- Рівний доступ до освіти, роботи, медицини та соціальних послуг.
- Усунення архітектурних та інформаційних бар'єрів.
- Зміна суспільного ставлення та підтримка толерантності.

Історичний розвиток прав осіб з інвалідністю

XX століття – поява перших законодавчих ініціатив щодо захисту прав осіб з інвалідністю.

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006 р.) – міжнародний правовий документ, що закріплює основні права та гарантії.

Національні програми – розвиток законодавства та соціальних ініціатив на державному рівні.

Проблеми та виклики інклюзії:

- Недостатнє фінансування програм підтримки осіб з інвалідністю.
- Відсутність доступної інфраструктури та транспортних засобів.
- Низька обізнаність суспільства про потреби людей з інвалідністю.
- Бар'єри у сфері освіти та працевлаштування.

Методи боротьби з дискримінацією осіб з інвалідністю.

Законодавчий захист – прийняття законів про рівні права та їхнє дотримання.

Освітні ініціативи – просвітницькі програми для підвищення обізнаності суспільства.

Доступна інфраструктура – адаптація міських середовищ до потреб людей з різними потребами.

Підтримка працевлаштування – створення спеціальних умов для роботи осіб з обмеженими можливостями.

Дискримінація осіб з обмеженими можливостями залишається актуальною проблемою, що потребує комплексного підходу. Інклюзія є ключовим інструментом подолання бар'єрів та забезпечення рівних прав для всіх членів суспільства. Законодавчі ініціативи, зміна

суспільної свідомості та розвиток інфраструктури є основними кроками до побудови інклюзивного суспільства.

10. Ейджизм

Ейджизм – це форма дискримінації за віковою ознакою, що виражається у стереотипному сприйнятті, упередженому ставленні та обмеженні прав людей через їхній вік. Він може стосуватися як літніх, так і молодих людей, хоча найчастіше спрямований проти осіб похилого віку.

Ейджизм – це соціальне явище, яке включає негативні стереотипи, упередження та дискримінацію щодо людей певного віку. Він може проявлятися в різних сферах життя, включаючи роботу, освіту, медицину та соціальну взаємодію.

Види ейджизму.

Індивідуальний ейджизм – упередження та негативне ставлення до певної вікової групи на рівні окремої людини.

Інституційний ейджизм – дискримінаційні закони, політики чи практики, що обмежують права певних вікових груп.

Культурний ейджизм – усталені стереотипи та соціальні норми, які формують негативне сприйняття вікових змін.

Причини ейджизму.

Стереотипи та упередження щодо здатностей і можливостей людей різного віку.

Ринкова трудова етика, яка цінує продуктивність понад людські потреби.

Медійний вплив, що популяризує молодість як ідеал.

Недостатня обізнаність про проблеми, з якими стикаються літні та молоді люди.

Наслідки ейджизму.

Обмеження у працевлаштуванні для літніх працівників і молодих спеціалістів.

Соціальна ізоляція та психологічні проблеми у представників вікових груп.

Обмежений доступ до медичних та соціальних послуг через вікові стереотипи.

Зниження економічних можливостей через вікові обмеження на ринку праці.

Методи боротьби з ейджизмом

Законодавчий захист – прийняття законів проти вікової дискримінації.

Освітні кампанії – підвищення рівня обізнаності щодо проблеми ейджизму.

Міжгенераційний діалог – створення платформ для співпраці та обміну досвідом між різними віковими групами.

Протидія стереотипам у медіа – популяризація позитивних прикладів активного життя у будь-якому віці.

Реформа трудового ринку – усунення вікових обмежень при наймі на роботу.

Ейджизм є поширеною формою дискримінації, що впливає на мільйони людей у всьому світі. Боротися з ним можна через освітні, законодавчі та соціальні ініціативи. Створення інклюзивного суспільства, де вік не є перешкодою для реалізації прав і можливостей, є важливим завданням сучасного світу.

11. Мобінг. Булінг

Мобінг та булінг – це форми психологічного насильства, що проявляються через систематичне утискання, приниження або агресію щодо окремої особи. Вони можуть мати серйозні соціальні, психологічні та економічні наслідки.

Поняття мобінгу та булінгу.

Булінг – це тривале агресивне переслідування, залякування або цькування однієї особи іншими у школі, на роботі чи в соціальних мережах.

Мобінг – це систематичне психологічне переслідування або приниження особи в трудовому колективі з метою витіснення її з робочого місця.

Види булінгу та мобінгу:

- Фізичний – нанесення побоїв, штовхання, псування майна.
- Вербальний – образи, погрози, насмішки.
- Соціальний – ізоляція від колективу, бойкот, чутки.
- Кібербулінг – переслідування, погрози, образи через соціальні мережі.

Причини виникнення:

- Низький рівень виховання та соціальної культури.
- Домінування агресивних моделей поведінки в суспільстві.
- Відсутність ефективних механізмів протидії насильству.
- Байдужість оточення до проблем жертви.

Наслідки булінгу та мобінгу:

- Психологічні травми, депресія, тривожність.
- Зниження самооцінки, соціальна ізоляція.
- Втрата роботи, проблеми у навчанні.
- Спроби самогубства та інші ризики для здоров'я.

Методи боротьби з булінгом та мобінгом.

Освітні кампанії – підвищення обізнаності про проблему.

Законодавчий захист – прийняття законів проти насильства.

Психологічна підтримка – допомога жертвам та агресорам.

Антибулінгові програми – в школах, університетах, на роботі.

Залучення соціальних служб – моніторинг ситуацій насильства.

Булінг і мобінг є серйозними соціальними проблемами, що потребують комплексного підходу. Їх подолання можливе через правові ініціативи, просвітництво та активну участь суспільства. Формування безпечного та толерантного середовища є ключовим завданням у боротьбі з цими явищами.

Пропонована література до теми:

1. Абетка політична. Громадянське суспільство і політика: навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В. Радченка. Київ: 2016. 48 с.
2. Алексєєв В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навчальний посібник. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.
3. Антропологія трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / За ред. Гримич Марина. Київ: Дуліби, 2018. 184 с.
4. Бабін Б.В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
5. Берроуз Грір. Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова, Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе. Демократія: від теорії до практики. Підручник. Київ: ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.
6. Борисова О.В. Соціальна антропологія: підручник для закладів вищої освіти. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2021. 416 с.
7. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕМСі, 2007. 211 с.
8. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
9. Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.
10. Зінкевич Р. Д. Історія державності та культури України: навч. посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2020. 240 с.
11. Іванченко Л. Молодіжні субкультури в сучасному світі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2016. Вип. 20 (1). С. 201–210.
12. Ігнатенко Ірина. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 224 с.
13. Інклюзія в дії: стратегії впровадження в Україні та світі: колект. монографія / К.М. Біницька та ін. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2022. 325 с.

-
14. Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944): нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / ред.-упоряд. С.Я. Єлісаветський. Київ: [б.и.], 1999. 423 с.
  15. Леві-Строс К. Структурна антропологія. Пер. з французької Зоя Борисюк. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
  16. Лауер, Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні: монографія / пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України: Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
  17. Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / Ред.: Р. Сербин; упоряд.: О.Стасюк. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с.
  18. Народна культура українців: Життєвий цикл людини. У 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. Том 2. Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. Київ: Дуліби, 2010. 568 с.
  19. Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження: У 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. Київ: Дуліби, 2012. 480 с.
  20. Наймарк Норман М. Геноциди Сталіна / пер. з англ. Василя Старка. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 134 с.
  21. Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 2. Субкультури. Повсякдення. Етнографія науки. Упоряд.: Марина Гримич, Олена Соболева. За наук. ред.: Марини Гримич. Київ: Дуліби, 2017. 336 с.
  22. Поправко О.В. Антропологія: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
  23. Сузнель де А. Символіка людського тіла: Пер. з фр. Київ: Знання-Прес, 2003. 566 с.
  24. Українська культура ХХ-ХХІ: соціоантропологічний аспект. Упоряд.: Марина Гримич. Київ: Дуліби, 2015. 236 с.
  25. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. Київ: Кондор, 2004. 738 с.
  26. Essays in Social Anthropology. Concept Publishing Company Pvt Ltd, 2009. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2102444>
  27. Anthropology of Cultural Transformation. Taylor and Francis, 2024. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2522932>

Питання для самоперевірки:

1. Як соціально-історична антропологія пояснює взаємозв'язок індивіда та соціуму в різні історичні періоди?
2. У чому полягає відмінність між економічною людиною та соціальним індивідом у сучасних дискурсах?
3. Що таке дискримінація і які її основні форми існували в історії?

-
4. Як геноцид розглядається як політика знищення в контексті історичної демографії?
  5. Які наслідки мали масові дискримінаційні практики для демографічного розвитку окремих груп?
  6. Чим відрізняється ксенофобія від етноцентризму і як вони проявляються в суспільстві?
  7. У чому полягає різниця між расовою дискримінацією та культурною дискримінацією?
  8. Як гендерна нерівність виявлялася в історичних практиках та інституціях?
  9. Що таке харасмент і чому боротьба з ним стала суспільно значущою темою в ХХ – ХХІ ст.?
  10. Якими були форми релігійної дискримінації в історії Європи?
  11. У чому полягає суть антисемітизму і як історичні дослідження допомагають його розумінню?
  12. Як мовна дискримінація впливає на культурну ідентичність та доступ до освіти чи праці?
  13. Що таке інклюзія, і як вона змінює підходи в соціальній політиці?
  14. Як ейджизм обмежує участь різних вікових груп у суспільному житті?
  15. У чому полягає відмінність між мобінгом і булінгом, і як ці явища впливають на соціальну атмосферу та ефективність?

ЛЕКЦІЯ 7.

КУЛЬТУРА, ЕТИКА, МОРАЛЬ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

План лекції:

1. Поняття мораль. Етика. Мораль, етика та культура в історичному контексті. Співвідношення понять у сучасному світі.
2. Етичність особистої та професійної поведінки.
3. Масова культура та популярна культура.
4. Культура кенселінгу.
5. Культурне розмаїття. Мультикультуралізм.
6. Масові соціальні явища та управління ними.
7. «Соціальний рейтинг» та соціальний кредит.

Основні поняття теми: аксіологія, глобалізація, ескапізм, етика, етичність, культура, культура кенселінгу, культурна експансія, культурна норма, культурна традиція, культурне розмаїття, масова культура, мораль, моральна відповідальність, моральні норми, мультикультуралізм, норми поведінки, особистість, поведінка, популярна культура, професійна етика, релігійна етика, соціальна етика, соціальний кредит, соціальний рейтинг, соціокультурні явища, суспільна мораль, теорії керованого хаосу, толерантність, цивілізація.

1. Поняття мораль. Етика. Мораль, етика та культура в історичному контексті. Співвідношення понять у сучасному світі

Мораль – це система норм, правил, цінностей і уявлень, які регулюють поведінку людей у суспільстві, визначаючи, що є добром і злом, правильним і неправильним, справедливим і несправедливим. Вона виникає як соціальний феномен у процесі взаємодії індивідів у спільнотах і є формою суспільної свідомості.

Функції моралі:

- Регулятивна – мораль керує поведінкою індивідів у соціумі;
- Оціночна – забезпечує оцінювання вчинків, явищ і дій;
- Мотиваційна – спонукає людину діяти морально;
- Інтеграційна – формує єдність і солідарність у суспільстві;
- Виховна – передає моральні цінності наступним поколінням.

Мораль не має формалізованої, юридично закріпленої сили, але діє на основі внутрішнього переконання, совісті та загальнолюдських уявлень про гідність і честь.

Етика – це філософська дисципліна, яка вивчає мораль, її походження, структуру, зміст, роль у житті суспільства й особистості. Вона аналізує поняття добра і зла, обов'язку, справедливості, совісті, гідності, щастя.

Термін «етика» походить від грецького **ethos** – «звичай, характер». Перші систематичні етичні вчення з'явилися ще в античності (Сократ, Платон, Аристотель). Аристотель, зокрема, визначав етику як науку про добродієсне життя, а мораль – як звичку до добродієсності.

Етика має як **нормативний** (що таке добро і як слід чинити), так і **дескриптивний** (як реально поведуться люди, які моральні уявлення домінують у культурі) вимір. Вона виступає рефлексією над моральною практикою.

Історичний розвиток моралі та етики.

Мораль та етика розвивалися у тісному зв'язку з суспільними трансформаціями та змінами культурно-історичних парадигм. У різні епохи акценти моральних систем і етичного мислення **змінювалися**:

Первісні спільноти.

У первісних культурах мораль нерозривно пов'язана з міфологічною свідомістю, звичаями та табу. Поняття добра й зла визначалися через магічні, сакральні уявлення. Порушення морального порядку ототожнювалось із порушенням космічного ладу.

Античність

Антична філософія вперше систематизувала моральні уявлення:

- **Сократ** – моральна самосвідомість і знання як основа добродієсності;
- **Платон** – моральна ієрархія душі, ідея добра як вища цінність;
- **Аристотель** – етика добродієсності, «золота середина», евдемонія (щастя як мета життя).

Сократ (469 – 399 рр. до н.е.): мораль як знання добра.

Сократ – перший з філософів, хто поставив моральну проблематику в центр філософських роздумів. Його етика має яскраво антропоцентричний характер – головним об'єктом дослідження є людина і її душа.

Ключові положення етики Сократа:

Моральне знання = добродієсність.

Сократ стверджував: «Ніхто не робить зла свідомо». Якщо людина чинить аморально, то лише через незнання. Тому добродієсність – це знання того, що є добром. Моральна поведінка впливає з пізнання себе і розуміння істинних цінностей.

Самопізнання як основа етичного життя. Девіз Сократа – «Пізнай самого себе» - закликає до моральної саморефлексії. Моральність – це не сліпе дотримання традицій, а критичне осмислення своїх дій, мотивів і цілей.

Совість як внутрішній голос. Сократ описує внутрішнє моральне почуття – даймоніон, голос совісті, що утримує його від хибних вчинків. Це передвісник ідеї автономної моралі.

Мораль важливіша за зовнішні блага. Сократ учив, що багатство, слава, влада – не є істинними благами. Найвища цінність – це

доброчесна душа. Лише вона робить людину по-справжньому щасливою.

Давньогрецький філософ застосовував метод діалогу та іронії.

Етичне пізнання Сократ реалізував через діалог, маєтику – мистецтво «народження істини» у співрозмовника. Через іронію він змушував людину усвідомити своє незнання і прагнути до моральної істини.

Платон (427 – 347 рр. до н.е.): мораль як гармонія душі і причетність до ідеї Добра. Платон, учень Сократа, створив цілісну метафізичну концепцію моралі, спираючись на теорію ідей (ейдосів). Етика Платона невіддільна від його онтології, антропології та політичної філософії.

Ключові положення етики Платона:

Ідея Добра як вища цінність буття.

У діалозі «Держава» Платон визначає ідею Добра як джерело істини, краси і порядку. Ідея Добра – це трансцендентне начало, яке повинне стати орієнтиром етичного життя.

Тричастинна структура душі.

Душа, за Платоном, має три частини:

Розумна (логістикон) – прагне істини;

Волева (тімос) – відповідає за мужність, гідність;

Пожадлива (епітиметикон) – прагне тілесних насолод. Мораль полягає в гармонії частин душі, де розум керує, воля підтримує, а пожадливість підкоряється.

Чотири головні чесноти (кардинальні чесноти):

Мудрість – чеснота розуму;

Мужність – чеснота волі;

Поміркованість – чеснота пожадливих прагнень;

Справедливість – узгодження всіх частин душі.

Мораль і суспільство.

Ідеальна держава також має тричастинну структуру, де правителі (мудрі), воїни (мужні), та ремісники (помірковані) виконують свої функції. Мораль індивіда і справедливість у державі – тотожні.

Етичне вдосконалення як шлях до ідеального.

Платон вважав, що моральне життя – це шлях піднесення душі до світу ідей, до інтелектуального споглядання Добра.

Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.): етика доброчесності і вчення про золоту середину. Аристотель – учень Платона, але критично переосмислив його вчення, створивши етичну систему, орієнтовану на досвід, розум і помірковану дію.

Ключові положення етики Аристотеля:

Евдемонія – мета життя. Найвище благо, за Аристотелем, - це евдемонія (щастя, розквіт, повнота життя). Щастя – не емоційний стан, а діяльне життя згідно з розумом і доброчесністю.

Мораль як практика добродесного життя. Арістотель визначає добродесність (ἀρετή) як навичку правильної дії, що формується через виховання і повторення. Вона – не вроджена, а набута в результаті виховання і самодисципліни.

Золота середина. Кожна добродесність – це середина між двома крайнощами (пороками). Наприклад:

Мужність – між боягузством і безрозсудною сміливістю;

Щедрість – між скупістю і марнотратством;

Скромність – між сором'язливістю і нахабністю.

Роль розуму (фронеzis). Моральна дія – результат практичної мудрості (φρόνησις), здатності оцінити ситуацію і знайти належну міру.

Мораль і політика. Арістотель пов'язує мораль із громадянським життям: мораль розвивається лише в політичній спільноті, де людина як «ζῷον πολιτικόν» (суспільна істота) реалізує своє благо.

Середньовіччя.

Мораль набуває релігійного змісту. Християнська етика базується на любові до Бога та ближнього, смиренні, вірі, надії. Моральні норми стають божественними приписами, а совість – голосом Бога в душі людини.

Погляди **Фоми Аквінського (1225 – 1274 рр.)** на мораль та етику.

Фома Аквінський – видатний філософ та богослов, який створив цілісну моральну систему: моральність ґрунтується на розумному порядку буття, створеному Богом; етика тісно пов'язана з божественним законом, але розум людини також є важливим моральним орієнтиром; метою морального життя є єдність з Богом через добродесне життя.

1. Мета морального життя – досягнення вищого блага (beatitudo). Розвиває арістотелівське поняття евдемонії, однак доповнює його християнським розумінням: справжнє щастя – це блаженство (beatitudo), що полягає в єдності з Богом.

«Повнота щастя можлива лише у спогляданні Бога в потойбічному житті». Тобто, моральне життя не лише веде до земного блага, а є шляхом до вічного спасіння.

2. Природний закон (lex naturalis) – основа морального порядку.

Одна з центральних ідей етики Фоми – це концепція «природного закону»:

Бог – Творець Всесвіту і джерело вічного закону (lex aeterna).

Природний закон – це участь людського розуму у вічному законі.

Людина, як істота розумна, може пізнати основи моральності з допомогою розуму, навіть без прямого одкровення.

«Моральне добро – це те, що відповідає розумній природі людини».

Звідси – можливість раціональної етики, яка не суперечить релігії, а перебуває з нею в гармонії.

Основні принципи природного закону:

- Шукати добро, уникати зла.

- Зберігати життя.
- Продовжувати рід.
- Шукати істину і жити в суспільстві.
- Шанувати Бога.

3. Доброчесності (virtutes).

Як і Арістотель, Фома вважає, що моральне життя базується на добродетелях. Він розрізняє:

- Природні (моральні) добродетелі:

Розсудливість (prudentia) – здатність мудро приймати рішення;

Справедливість (iustitia) – віддавати кожному належне;

Мужність (fortitudo) – витримка і відвага у труднощах;

Поміркованість (temperantia) – контроль над пристрастями.

Це кардинальні чесноти, які людина може розвинути завдяки розуму та вихованню.

- Теологічні (богословські) добродетелі:

Віра (fides) – прийняття божественної істини;

Надія (spes) – уповання на спасіння;

Любов (caritas) – найвища добродетель, любов до Бога і ближнього.

Ці чесноти даються благодаттю, а не розумом, і спрямовують людину до надприродного щастя.

«Моральне життя має дві основи – природну розсудливість і надприродну любов».

4. Свобода і відповідальність

Фома підкреслює, що моральна дія можлива лише за умови свободи волі. Людина – істота, здатна розпізнавати добро і зло та вільно обирати між ними. Але ця свобода не є свавіллям – вона має бути підпорядкована розумному та моральному порядку, встановленому Богом.

«Свобода – це не просто можливість вибору, а здатність обирати добро».

5. Гріх і моральне падіння.

Фома розрізняє:

Смертні гріхи (важкі – смертельно порушують любов до Бога);

Веніальні гріхи (легші, але все ж шкодять моральному життю).

Моральна деградація є результатом порушення природного і божественного закону, свідомого відходу від істинного блага.

6. Роль Божого закону і благодаті.

Фома визнає, що людина потребує не лише розуму, а й божественної благодаті, щоб досконало реалізувати моральний ідеал.

Благодать доповнює, очищує і підносить природну моральність, роблячи її здатною до надприродного добра.

Християнська мораль – це не просто етика обов'язку, а етика любові, віри і милосердя.

Значення етики Фоми Аквінського:

- Створено першу цілісну моральну систему, що поєднує філософію і теологію.
- Започатковано традицію «натуралістичної етики в теології»
- Вплив на католицьку моральну доктрину, яка зберігається і донині.
- Ідеї про природний закон та моральну розсудливість стали підґрунтям для пізнішого правового мислення, зокрема у концепції права людини.

Новий час

Етика поступово секуляризується. Основні тенденції:

- **Раціоналізм (Декарт, Спіноза)** – мораль як раціональна конструкція;
- **Етика обов'язку (Кант)** – мораль як автономний імператив розуму.

Етична концепція Іммануїла Канта є одним із найвпливовіших напрямів у моральній філософії новітнього часу. Його етична система, сформульована у працях «Підґрунтя до метафізики моралі» (1785), «Критика практичного розуму» (1788) та «Метафізика моралі» (1797), стала фундаментом для деонтологічної етики – етики обов'язку. Центральним елементом кантівської етики є ідея автономії морального суб'єкта, категоричного імперативу як універсального морального закону та гідності людини як цінності, що не має еквіваленту.

Кант виходив із того, що мораль не повинна залежати від зовнішніх наслідків дій або емпіричних умов. На відміну від утилітаристських чи евідемоністичних систем, які пов'язують моральність із досягненням щастя чи користі, Кант стверджував, що моральна дія визначається виключно її відповідністю моральному закону, який має безумовний, тобто категоричний характер. Людина, за Кантом, повинна діяти не з огляду на бажані результати, а тому що така дія є морально правильною сама по собі.

Ключовим поняттям кантівської етики є категоричний імператив – універсальне моральне правило, яке має керувати вчинками незалежно від обставин чи особистих прагнень. Найвідоміше формулювання цього імперативу звучить так: «Дій лише згідно з тією максимою, від якої ти можеш у той же час бажати, щоб вона стала загальним законом». Іншими словами, моральна дія є такою, яку кожна розумна істота могла б визнати загальнообов'язковою нормою поведінки для всіх.

Ця ідея ґрунтується на раціональності як основі моралі. Моральний закон, за Кантом, не нав'язується людині ззовні – він є виявом автономної волі, яка підпорядковується лише розумові. Автономія означає, що моральний суб'єкт сам визначає для себе моральні норми на підставі розуму, а не емоцій, інстинктів чи зовнішнього примусу. Така свобода є не свавіллям, а самозобов'язанням перед моральним законом.

Кант виокремлює поняття «максими» - суб'єктивного принципу дії, який особа приймає для себе. Щоб визначити, чи є максима моральною, її потрібно перевірити через категоричний імператив. Якщо її можна узагальнити до універсального морального закону без суперечностей, вона вважається морально прийнятною. Наприклад, якщо хтось хоче збрехати задля вигоди, і ця максима була б зведена до загального закону – тобто «усі можуть брехати заради вигоди», - це призведе до руйнування самого поняття правди, що є внутрішньо суперечливим. Тому така дія є морально непринятною.

Друга важлива формула категоричного імперативу проголошує: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людства – як у своїй особі, так і в особі будь-якого іншого – як до цілі, а не лише як до засобу». Цей принцип виражає ідею безумовної гідності кожної людини. Людина, як розумна і автономна істота, має внутрішню цінність, яка не може бути знецінена задля досягнення інших цілей. Це положення стало основою для концепції прав людини, етичного підходу до взаємодії в суспільстві, лікарській етиці, правовій філософії та гуманістичній традиції загалом.

Кант також наголошував на обов'язку як моральній категорії. Обов'язок – це необхідність дії з поваги до морального закону. Добродісна людина, за Кантом, не та, яка чинить добро з природної симпатії чи звички, а та, яка виконує обов'язок, усвідомлюючи його моральну необхідність. Лише така дія має справжню моральну вартість. Ця позиція іноді критикується за її жорсткість і нехтування почуттями, але для Канта саме такий підхід забезпечує чистоту і об'єктивність морального мислення.

Кант розрізняв гіпотетичні та категоричні імперативи. Гіпотетичний імператив – це правило, яке діє умовно: «Якщо хочеш досягти X, зроби Y». Такий імператив має інструментальний характер і не є моральним. Натомість категоричний імператив є безумовним: він зобов'язує незалежно від будь-яких цілей чи бажань. Це і є відмінність моральних принципів від прагматичних порад.

Кант також підкреслював важливість морального вдосконалення особистості. Він вважав, що людина повинна не лише виконувати обов'язки щодо інших, а й плекати моральну гідність у собі. Це означає внутрішню боротьбу зі схильностями, розвиток морального характеру, самодисципліну та самоповагу як основу для моральної автономії. Ідея морального зростання стала важливою складовою кантівського етичного ідеалу – «царства цілей», тобто моральної спільноти, в якій кожна людина є і законодавцем, і підлеглим загальному моральному порядку, що ґрунтується на повазі до гідності кожного.

Хоча етика Канта має деякі обмеження – зокрема, недостатню увагу до емоційної складової морального життя або складнощі в оцінці реальних моральних дилем – вона залишається потужною і системною концепцією, яка окреслює етику принципів, раціональності, свободи та гідності. Її вплив простежується у правових системах, етичному кодексі

лікарів і вчителів, деклараціях прав людини, етичних комісіях при ухваленні рішень у науці, медицині та бізнесі.

У підсумку, етична концепція Канта є зразком строгого морального раціоналізму, який апелює до розуму як єдиного джерела морального закону. Вона захищає ідею моральної свободи та гідності людини, встановлює чіткі критерії моральної поведінки і створює універсальний моральний стандарт, актуальний і в сучасному світі. У складних соціальних, політичних і технологічних умовах нашого часу кантівська етика дає змогу зберігати моральну орієнтацію, керуватися принципами справедливості, поваги до іншого та усвідомленого виконання обов'язку.

- **Утилітаризм (Бентам, Мілль)** – мораль оцінюється через користь та щастя більшості;

- **Етика волі (Ніцше)** – мораль як вираз сили або слабкості духу, критика християнської моралі.

Новітній час (з Першої світової війни).

Етична думка стає плюралістичною:

- **Екзистенціалізм (представники: Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс)** – моральна відповідальність особистості за власне існування;

Ідеї:

- Людина – сама творець власного сенсу життя.
- Свобода – водночас дар і тягар, адже свобода веде до відповідальності.

- Етична поведінка – це вибір автентичності, дій у згоді зі своєю сутністю, попри абсурдність або жорстокість світу.

Екзистенціалізм як філософський і етичний напрям, що сформувався у ХХ столітті, став глибокою відповіддю на трагічні події та духовні кризи епохи. Перші світові війни, тоталітарні режими, моральний занепад, втрата віри у прогрес і розум як абсолютні цінності – все це зумовило пошук нових моральних орієнтирів. Екзистенціалізм не пропонує готових рецептів чи загальноприйнятих норм, а радше акцентує увагу на унікальному досвіді особистості, її внутрішній свободі, відповідальності та автентичності. Саме в цьому – його головний моральний вимір.

Однією з центральних постатей екзистенціалізму є Жан-Поль Сартр. Його знаменита формула «існування передуює сутності» стала ключем до розуміння екзистенціалістської етики. Людина, на думку Сартра, не народжується з наперед заданою сутністю, місією чи природним покликанням. Вона існує, а вже потім – через власні вибори, дії, моральну позицію – творить свою сутність. Це означає, що кожна особа є вільною, але водночас і повністю відповідальною за своє життя. Немає Бога, долі чи історичного детермінізму, які б виправдовували нашу бездіяльність або моральні помилки. Сартр стверджує: «Ми засуджені бути вільними» – тобто приречені самотійно приймати

рішення й відповідати за їх наслідки. Ця свобода не є легким даром, а радше моральним викликом, який вимагає автентичності – чесності перед собою, відмови від самообману і конформізму.

У цьому контексті моральна дія – це не підкорення зовнішнім нормам чи традиціям, а самостійний вибір на основі внутрішнього переконання. Людина, яка обирає певну поведінку, водночас стверджує її як можливу норму для інших – адже ми живемо в суспільстві, і наші дії впливають на світ навколо. Тому екзистенціалістська мораль – це не індивідуалізм у відриві від інших, а відповідальне співіснування, у якому кожна дія має етичне значення. Сартр особливо наголошував на небезпеці самообману («нещирості») – ситуації, коли людина уникає свободи й намагається перекласти відповідальність на інших: суспільство, обставини, божественні сили.

Іншим важливим представником екзистенціалізму є Альбер Камю, який хоч і відмежовувався від Сартра в окремих аспектах, проте поділяв основні екзистенціалістські інтуїції. Камю зосередився на концепції абсурду – суперечності між прагненням людини до сенсу і мовчанням світу. Світ, за Камю, байдужий до нашої долі, і в цьому криється головна моральна дилема: як жити в умовах, де немає вищого сенсу, метафізичних опор або абсолютної істини? Його відповідь – моральний бунт. Людина не повинна капітулювати перед абсурдом, а навпаки – зберігати гідність, обирати справедливість, солідарність і людяність попри безглуздість буття.

Камю вважав, що моральна дія не потребує надприродних обґрунтувань – вона народжується з людської солідарності. У своїй праці «Бунтівна людина» він стверджує, що справжня мораль – це акт бунту проти зла, насильства й дегуманізації. Така етика не ґрунтується на абстрактних принципах, а виростає з досвіду страждання, з розуміння цінності людського життя в абсурдному світі. Навіть якщо немає об'єктивного сенсу, людина здатна створювати моральний сенс у своїх діях.

Еталон морального бунту Камю – міфологічний Сизиф. Хоча його праця здається безнадійною – вічно котити камінь угору – Камю пише: «Треба уявити собі Сізіфа щасливим». Це метафора морального героїзму людини, яка не здається, навіть якщо світ не обіцяє їй жодної винагороди. Цей героїзм – основа екзистенціалістської моралі: жити чесно, гідно і відповідально без ілюзій.

Таким чином, екзистенціалістська етика постає як філософія свободи і відповідальності. Вона відкидає моральні догми, але водночас не скочується до релятивізму – бо вимагає від кожного бути чесним зі своєю совістю, нести відповідальність за вибір і поважати гідність інших. Екзистенціалізм учить: моральність – не набір правил, а життєва позиція. Це постійне зусилля залишатися людиною в умовах, коли саме поняття «людяність» потребує захисту.

У сучасному світі, де моральні орієнтири часто розмиті, а відповідальність розмивається в соціальних і технологічних структурах, екзистенціалізм звучить надзвичайно актуально. Він нагадує, що жодна система, політика, релігія чи ідеологія не звільняє людину від особистого морального вибору. І саме цей вибір, зроблений у свободі та автентичності, є справжнім проявом людської гідності.

• **Дискурс-етика (Габермас)** – основна ідея: моральні норми повинні бути обґрунтовані через вільний і раціональний діалог між людьми. Етика не нав'язується «згори» (релігією, державою, ідеологією), а виникає через комунікацію. Мораль формується через комунікативну раціональність. **Ключові принципи:**

• Принцип дискурсу (D): моральною є лише та норма, з якою усі потенційні учасники дискурсу погодилися б у чесному та рівноправному обговоренні.

• Ідеальна мовленнєва ситуація: обговорення має бути вільним від примусу, маніпуляцій, нерівності влади.

• Аргументація як моральний критерій: раціональний обмін думками має замінити авторитет чи сліпу традицію.

Моральна відповідальність у дискурс-етиці:

• Це відповідальність перед іншими як рівними співрозмовниками.

• Людина мусить аргументувати свої моральні позиції, бути готовою почути іншу точку зору.

• Етика – це не просто «що я відчуваю», а що ми можемо обґрунтовано погодити як справедливе для всіх.

• Наприклад, якщо ми обговорюємо етичність певного вчинку (скажімо, евтаназії, штучного інтелекту чи права на протест), - важливо не нав'язувати свою думку, а знаходити спільну, узгоджену позицію через відкритий діалог.

Дискурс-етика як альтернатива моральному релятивізму:

У постмодерному світі важко знайти універсальні моральні принципи. Але Габермас пропонує компроміс: не абсолютні істини, а етика, яка ґрунтується на взаємній згоді через діалог.

Практична значущість:

• Демократія – як моральна форма організації суспільства;
• Права людини – не як догма, а як результат колективного морального консенсусу;

• Громадянське суспільство – як простір морального діалогу.

• **Персоналізм. Представники:** Еммануель Муньє, Микола Бердяєв, Папа Іван Павло II.

Ідеї:

• Людина – унікальна, неповторна особистість, а не «гвинтик» системи.

• Основна моральна категорія – гідність людини.

-
- Етика – це служіння людині, відмова від дегуманізації (війна, рабство, тоталітаризм).

Персоналізм як філософський і етичний напрям сформувався у ХХ столітті як відповідь на дегуманізацію людини в умовах індустріалізації, тоталітаризму, масової культури та технократичного підходу до суспільного життя. У центрі персоналістської етики стоїть ідея про унікальну цінність особистості, її гідність, духовну автономію та здатність до морального самовизначення. Персоналізм намагається об'єднати раціональність і віру, свободу й відповідальність, індивідуальність та спільнотність, стверджуючи, що людська особа є найвищою моральною цінністю та метою будь-якої соціальної і політичної системи.

Термін «персоналізм» охоплює кілька течій і шкіл, зокрема християнський персоналізм (Еммануель Муньє, Кароль Войтила – Папа Іван Павло II), персоналізм французького католицького ренесансу, американський персоналізм (Боун, Брайтман), а також секулярні форми персоналізму. Попри різноманітність підходів, усі персоналістські концепції об'єднує ідея про те, що моральне життя повинно будуватися навколо поваги до особистості як унікального духовного центру.

Одна з центральних ідей персоналізму полягає в тому, що особистість не зводиться до біологічного індивіда чи соціального агента. Вона – це внутрішній духовний світ людини, її здатність до любові, свободи, творчості, морального вибору та відповідальності. Особистість є самодостатньою цінністю, її не можна використовувати як засіб досягнення цілей – навіть найвищих. Цей принцип прямо контрастує з утилітарними або технократичними моделями, де людина часто розглядається як «гвинтик» у системі або ресурс у виробничому процесі.

Французький філософ Еммануель Муньє, один із найвпливовіших представників персоналізму, стверджував, що особистість є не лише природною і соціальною істотою, а передусім духовною реальністю, яка розвивається через любов, діалог, співучасть і жертву. Він вважав, що моральна особистість формується через внутрішнє зусилля, подолання егоїзму, відкритість до інших і постійне самоперевершення. У центрі етичного життя, за Муньє, має стояти не абстрактна моральна норма, а живий досвід любові та солідарності з іншими людьми.

Кароль Войтила, відомий як Папа Іван Павло II, розвинув ідеї персоналізму в рамках християнської етики. У своїх працях він наголошував, що людина є «особою», а не просто «об'єктом». Особа має духовну гідність і свободу, які не можна піддавати утилітарному виміру. У своїй філософії він поєднав персоналізм із ідеями феноменології та томістики, акцентуючи увагу на моральному виборі як акті самореалізації особи. Він підкреслював, що свобода – це не довільне задоволення бажань, а здатність обирати добро, любити, служити іншому. Саме любов, за Войтилою, є найвищим моральним

актом особистості, бо в любові людина віддає себе іншому, зберігаючи при цьому власну гідність і унікальність.

Американський персоналізм, представлений філософами Брайтманом і Боуном, зосереджувався на метафізичному аспекті особистості як духовної сутності, що перебуває у динамічному розвитку. Для цих мислителів важливою була ідея морального зростання, самореалізації через взаємозв'язок з іншими особами та Богом. Персоналізм у США відіграв значну роль у розвитку правозахисного руху, громадянського суспільства та етики відповідального лідерства.

Етична перспектива персоналізму має кілька важливих наслідків:

Вона утверджує безумовну цінність кожної людської істоти, незалежно від її соціального статусу, здібностей, раси, культури чи релігії.

Вона вимагає, щоб суспільні інститути – політика, економіка, освіта – служили розвитку особистості, а не навпаки.

Вона протистоїть будь-якій формі дегуманізації – рабству, експлуатації, знеособленню масової культури чи насильству.

Вона визнає, що моральне життя передбачає діалог, спілкування, взаємоповагу та солідарність, а не ізоляцію або змагання за владу й ресурси.

Особливе значення персоналізм надає поняттю відповідальності. Особа не лише вільна у своїх діях, але й зобов'язана відповідати за них перед собою, іншими людьми та вищими моральними цінностями. Така відповідальність не є лише юридичною або соціальною, а насамперед екзистенційною – вона вкорінена в духовній природі людини. Людина несе відповідальність не лише за те, що вона робить, але й за те, ким вона є

Персоналізм також розвиває ідею спільноти як простору розвитку особистості. На відміну від індивідуалізму, який зосереджується на автономії особи в ізоляції, персоналізм підкреслює взаємозв'язок особистостей – у сім'ї, громаді, нації, людстві. Особа не може повноцінно реалізувати себе без діалогу з іншими, без участі у спільному добрі. Це не заперечує унікальності індивіда, а навпаки – сприяє її розкриттю через міжособистісні стосунки.

У сучасному світі персоналізм залишається надзвичайно актуальним. Він дає моральну відповідь на виклики масової культури, споживацтва, технологічної знеособленості, морального релятивізму та втрати ідеї людської гідності. Його принципи використовуються у сферах біоетики, соціальної справедливості, прав людини, екологічної етики та освіти. У добу штучного інтелекту й біотехнологій персоналізм нагадує, що жодна технологія не може замінити внутрішню цінність особистості.

Отже, персоналізм як етичний напрям поєднує гуманізм, духовність і відповідальність, пропонуючи цілісне бачення людини як моральної особи. Він вчить, що головне у світі – це не речі, не системи,

не продуктивність, а гідність кожної людської істоти. У цьому його сила, його виклик і його надія для майбутнього людства.

Етика відповідальності. Представники: Макс Вебер, Ганс Йонас.

Ідеї:

- Відповідальність не лише за власні дії, а й за наслідки цих дій.
- Особливо актуально в епоху техногенного ризику (ядерна зброя, екологічні катастрофи, штучний інтелект).

Формула Ганса Йонаса: «Чини так, щоб наслідки твоєї дії не знищили умови життя людства на Землі».

Етика відповідальності – це важливий напрям новітньої етичної думки, який формується у ХХ столітті у відповідь на глибокі соціальні, технологічні та моральні виклики епохи. Основна ідея цього напрямку полягає в тому, що моральна оцінка дій не може обмежуватися лише намірами суб'єкта чи дотриманням традиційних норм, а повинна враховувати передусім наслідки вчинків, особливо їхній вплив на інших людей, суспільство та майбутні покоління. Центральним постулатом етики відповідальності є усвідомлення особистої та колективної відповідальності за майбутнє людства і планети.

Найвідомішим теоретиком цього підходу став німецький філософ Ганс Йонас, який у своїй праці «Принцип відповідальності» (1979) сформулював новий моральний імператив: «Чини так, щоб наслідки твоїх дій були сумісні з постійним існуванням справжнього людського життя на Землі». Йонас вважав, що техногенна цивілізація відкрила перед людством небачені можливості – але водночас і загрози, які можуть поставити під сумнів саме існування людства. Ядерна зброя, екологічна катастрофа, неконтрольовані біотехнології, штучний інтелект – усе це вимагає переосмислення моральних засад нашої поведінки.

На відміну від класичної етики наміру (наприклад, кантівської деонтології), яка зосереджується на мотивації і внутрішній моральній чесноті суб'єкта, етика відповідальності акцентує увагу на результатах вчинку. При цьому вона не є суто утилітарною, тобто не зводиться до арифметики користі чи шкоди. Йдеться про глибоку моральну рефлексію щодо довгострокових і глобальних наслідків дій, про визнання власної участі у формуванні майбутнього світу. Людина стає не лише відповідальною за ближніх або співгромадян, а й за наступні покоління, природу, біосферу, моральний стан культури.

Йонас стверджував, що раніше людські дії не мали глобальних і незворотних наслідків, тож етика могла залишатися орієнтованою на міжлюдські стосунки в межах суспільного або локального контексту. Але сучасна техніка змінила саму природу дії – тепер одна дія може вплинути на життя мільйонів людей або навіть майбутніх поколінь. У такій ситуації моральна байдужість або обмеження етики лише

поточними обставинами стає небезпечною. Новітня етика має бути етикою передбачення, далекоглядності, етикою відповідальності за світ, який ми залишимо після себе.

Цікаво, що поняття відповідальності стало ключовим також у політичній філософії Макса Вебера. Він запропонував розрізнити дві моральні позиції – «етику переконань» і «етику відповідальності». Перша зосереджується на дотриманні власних моральних принципів незалежно від наслідків (характерна для ідеалістичних світоглядів), тоді як друга виходить з того, що добрі наміри ще не гарантують добрих результатів. Вебер застерігав політичних діячів від моралі наївної чистоти і закликав до поєднання моральності з розрахунком. Він вважав, що відповідальна політика – це мистецтво обирати кращий із можливих варіантів, не втрачаючи моральної чутливості, але й не ігноруючи реалії життя.

Отже, етика відповідальності об'єднує кілька важливих моральних вимірів:

Відповідальність перед іншими людьми – як близькими, так і віддаленими, включаючи невідомих людей, які потенційно можуть постраждати від наших дій.

Відповідальність перед природою – визнання її самоцінності та нашого обов'язку зберігати екологічну рівновагу.

Відповідальність перед майбутніми поколіннями – турбота про те, в якому світі житимуть ті, хто ще не народився.

Відповідальність за використання науки і технологій – їх етичне регулювання, запобігання зловживанням, контроль над можливими ризиками.

Етика відповідальності також критично переосмислює ідею автономії людини. Якщо традиційна етика вважала особисту свободу найвищою моральною цінністю, то сучасна етика вказує, що свобода без відповідальності перетворюється на деструктивну силу. Свобода повинна бути обмежена моральною свідомістю, усвідомленням меж і наслідків, готовністю діяти не лише з користю для себе, а й з думкою про інших.

У практичному вимірі етика відповідальності стала основою багатьох сучасних етичних дискурсів – зокрема, екологічної етики, біоетики, технологічної етики, корпоративної соціальної відповідальності. Наприклад, у сфері біоетики питання про генну інженерію, евтаназію, штучне запліднення чи дослідження ембріонів не можуть вирішуватися лише з точки зору прав окремої особи – вони потребують врахування колективної відповідальності перед суспільством і майбутнім людства.

Етика відповідальності також виявляється у глобальних ініціативах – таких як сталий розвиток, боротьба з кліматичними змінами, міжнародна солідарність. У цьому сенсі вона є основою

глобальної етики – етики планетарного масштабу, яка вимагає від кожного усвідомлення своєї причетності до спільного майбутнього.

Ключовим викликом етики відповідальності є необхідність формувати моральну свідомість, здатну мислити в масштабах майбутнього, долати егоїзм, короткозорість, споживацьке ставлення до світу. Вона закликає до морального зростання – від індивідуальної совісті до колективної відповідальності. У цьому сенсі етика відповідальності – це не просто набір норм, а форма морального світогляду, здатного переосмислити місце людини в світі й обґрунтувати її моральні обов'язки у складному та взаємопов'язаному світі.

Таким чином, етика відповідальності – це можлива етика майбутнього. Вона покликана стати новою парадигмою морального мислення, що дозволяє людині зберегти гідність, свободу та життя у світі, який сам вона ж і творить. Вона не відкидає традиційні моральні цінності, а інтегрує їх у новий горизонт – горизонт глобального співжиття, моральної далекоглядності та солідарності з усім людством і природою.

- **Постмодерна етика.** Представники: Еммануель Левінас, Зигмунт Бауман.

Ідеї:

- Відмова від «великих істин» і універсальних моральних систем.
- Етика як відповідальність перед Іншим, як чутливість до конкретної іншої людини, а не до абстрактних норм.
- Мораль – це не наказ, а відгук на обличчя Іншого (Левінас).
- **Феміністська етика, етика турботи, постмодерна етика** – розширення розуміння моралі, відхід від універсалізму.

4. Мораль, етика та культура: історичні перетини.

Мораль є елементом **духовної культури**. Вона відображає ціннісні орієнтири певної епохи, національні традиції, соціальні відносини. У культурному контексті мораль виявляється у звичаях, ритуалах, мистецтві, фольклорі, праві, мові.

Культура, у свою чергу, формує моральну свідомість – через освіту, сім'ю, мистецтво, релігію. У різних культурах моральні принципи можуть мати суттєві відмінності, але водночас існують універсальні моральні цінності (наприклад, повага до життя, справедливість, гідність людини).

Етика – це **рефлексивний рівень культури**, вона осмислює моральну практику й сприяє моральному розвитку суспільства.

Співвідношення понять у сучасному світі

У сучасному глобалізованому світі поняття **моралі, етики та культури** взаємопов'язані й взаємозалежні. Водночас вони зазнають трансформації в умовах:

- мультикультурності;
- секуляризації;

- інформаційного суспільства;
- плюралізму цінностей;
- технологічного розвитку (біоетика, кіберетика тощо).

Мораль залишається основним регулятором міжособистісних і соціальних відносин, проте межі між моральним і правовим, традиційним і інноваційним стираються.

Етика набуває нових форм – професійна етика (медична, юридична, бізнес-етика), глобальна етика, етика відповідальності. Вона актуалізує питання екології, сталого розвитку, штучного інтелекту, прав людини.

Культура продовжує бути носієм морального коду, однак дедалі частіше вступає в діалог з іншими культурами, що викликає потребу в моральному консенсусі на міжцивілізаційному рівні.

Отже:

- Мораль – соціальна форма регуляції поведінки на основі уявлень про добро і зло, добре і погане, що формується на основі пануючої культури та ціннісних уявлень у певному суспільно-історичному соціумі.
- Етика – філософське осмислення моралі, її принципів і цінностей.
- Культура – середовище, в якому мораль набуває конкретних форм.
- Історично мораль і етика зазнавали змін відповідно до суспільних трансформацій.
- У сучасному світі необхідний моральний діалог, етична відповідальність і культурна толерантність.

2. Етичність особистої та професійної поведінки

Питання етичності особистої та професійної поведінки перебуває в центрі моральної філософії та практичної етики. У сучасному соціокультурному контексті моральний вибір людини постає як ключовий фактор не лише у сфері особистих взаємин, а й у професійному середовищі. Етика визначає норми поведінки, формує професійну репутацію, впливає на довіру в суспільстві, а також є фундаментом для гармонійного співіснування індивідів та соціальних груп.

Етичність – це характеристика поведінки, що відповідає моральним принципам, прийнятим у певному суспільстві. Вона має як особистісний, так і соціальний вимір.

Особистісна етичність: внутрішній моральний компас

Особистісна етика – це сфера, де проявляється індивідуальне розуміння добра і зла, відповідальності перед собою та іншими. Вона охоплює:

- самосвідомість і моральну рефлексію;
- чесність, щирість, порядність, доброзичливість;
- емпатію та здатність до морального вибору;
- повага до людської гідності, незалежно від раси, статі, віри чи соціального статусу.

Внутрішня етичність – це не лише дотримання зовнішніх норм, а й глибоке усвідомлення власної відповідальності перед собою, іншими людьми та суспільством загалом.

Професійна етика: етичний вимір фахової діяльності

Професійна етика – це сукупність моральних норм, що регулюють поведінку людини в її професійній сфері. Вона базується на принципах:

- компетентності;
- відповідальності за результати праці;
- поваги до колег і клієнтів;
- конфіденційності та добросовісності;
- недопущення зловживань владою чи статусом.

Приклади етичних норм у професіях:

- Медична етика: принцип «не нашкодь», повага до автономії пацієнта, збереження лікарської таємниці.
- Педагогічна етика: виховання на засадах гуманізму, поваги до гідності дитини, недопущення дискримінації, академічна доброчесність.
- Юридична етика: дотримання закону, об'єктивність, захист справедливості, конфлікт інтересів, конфіденційність.
- Журналістська етика: правдивість, неупередженість, повага до приватного життя.
- Бізнес-етика: чесна конкуренція, дотримання зобов'язань, відповідальність перед споживачами та якість товарів чи послуг.

Етичні дилеми: межі морального вибору.

У реальному житті особисті й професійні обов'язки не завжди узгоджуються. Саме тут постають етичні дилеми – ситуації, коли кілька моральних норм суперечать одна одній.

Приклади:

- Лікар, що має повідомити пацієнту про важкий діагноз, але водночас боїться завдати психологічної шкоди.
- Журналіст, який розкриває правду, але наражає на небезпеку джерело інформації.
- Працівник компанії, що виявляє етичні порушення керівництва: говорити публічно чи залишити все в тіні?
- Етичні дилеми вимагають морального зважування – аналізу наслідків, цінностей, пріоритетів, і часто не мають однозначно правильного рішення.

Професійна етика та правові норми.

Варто розрізняти етичні та правові норми: право діє на основі санкцій і зовнішнього контролю, етика – внутрішній імператив совісті.

Втім, вони часто перетинаються. Порушення етичних норм може мати серйозні наслідки навіть без юридичної відповідальності: втрата репутації, довіри, професійної легітимності.

Корпоративна етика.

У сучасних організаціях все більше уваги приділяється етичній корпоративній культурі, яка включає:

- Кодекси професійної етики;
- Ціннісні орієнтири компанії (місія, бачення, соціальна відповідальність);
- Механізми етичного аудиту;
- Навчання етичному лідерству.

Організація, яка формує здорову етичну атмосферу, стає привабливою для клієнтів, партнерів і співробітників.

Етика лідерства і влади.

Лідерство – це не лише управління, а й етичний приклад. Етичний лідер:

- керується загальнолюдськими цінностями;
- формує довіру в колективі;
- уникає маніпуляцій;
- бере відповідальність за моральний клімат у своїй команді.

Навпаки, неетичне лідерство – це шлях до деградації організаційної культури, конфліктів та втрати ефективності.

Цінності як основа етичної поведінки.

Ключовими етичними цінностями є:

- Гідність і повага до особистості;
- Свобода і відповідальність;
- Справедливість і рівність;
- Довіра і добросовісність;
- Служіння суспільству і спільному благу.

Ці цінності універсальні, але їхнє практичне втілення залежить від конкретного культурного й професійного контексту.

Формування етичної культури особистості.

Етична культура не виникає автоматично. Вона формується через:

- освіту і моральне виховання;
- особистий приклад оточення;
- саморефлексію і розвиток морального судження;
- етичні практики у повсякденному житті.

Важливо розвивати етичну чутливість – здатність розпізнавати морально значущі ситуації і діяти відповідально.

Виклики сучасності: етичні горизонти

У XXI столітті виникають нові етичні виклики:

- Цифрова етика (поводження з даними, ШІ, приватність);

- Екологічна етика (відповідальність за природу і майбутні покоління);
- Глобальна етика (етичні стандарти в багатокультурному світі);
- Етика війни і миру, особливо актуальна в контексті геополітичних конфліктів;
- Етика праці в умовах постіндустріального суспільства (відповідальність за алгоритми, автоматизацію, безробіття тощо).

Етичність особистої та професійної поведінки – це не абстрактне поняття, а життєво важлива реальність, яка формує якість людського буття, довіру в суспільстві та моральну сталість професійних спільнот. Вона передбачає поєднання внутрішньої моральної зрілості та дотримання соціально значущих норм і цінностей. Лише через етичну відповідальність можна зберегти гідність людини, справедливість у професійній діяльності та гуманістичний вектор розвитку суспільства.

3. Масова культура та популярна культура

У сучасному культурному середовищі поняття масова культура та популярна культура є надзвичайно поширеними, але не завжди однозначно зрозумілими. Їх часто вживають як синоніми, однак філософський аналіз дозволяє виявити сутнісні відмінності між ними, зрозуміти їхню генезу, соціальні функції, вплив на формування особистості та колективної свідомості. У ХХІ столітті ці явища стали ключовими в дискурсі сучасної культури, етики, естетики та соціальної філософії.

Перш ніж аналізувати масову і популярну культуру, слід окреслити базові філософські уявлення про культуру як феномен.

Культура – це специфічний спосіб організації людського буття, що включає матеріальні та духовні цінності, форми спілкування, символічні системи, норми, мову, знання, мистецтво. **У філософському сенсі культура** – це сфера людського смислу, протиставлена природному.

Класично культура поділялася на:

- елітну (високу) культуру;
- народну (традиційну, фольклорну) культуру;
- масову/популярну культуру — як явища модерного і постмодерного суспільства.

Масова культура – це форма культури, яка створюється для широкої аудиторії, розповсюджується за допомогою масових комунікацій і є продуктом індустріального та постіндустріального суспільства.

Історичний контекст виникнення:

- Формується в епоху індустріалізації та урбанізації (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

- Активізується з появою радіо, кіно, телебачення, масового друку, масової освіти.

- Стає домінуючою в культурі споживацького суспільства.

Основні риси масової культури:

- Уніфікація – стандартизація змісту, спрощення форм.
- Стереотипізація – повторювані образи, наративи, шаблонні персонажі.

- Комерціалізація – культура як товар для продажу.
- Розважальність – пріоритет емоційної залученості над інтелектуальною.

- Маніпулятивність – вплив на масову свідомість через медіа.

- Пасивне споживання – споживач не є співторцем, а лише реципієнтом.

Критика масової культури:

У філософії Франкфуртської школи (А. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе) масова культура розглядається як інструмент однорідності, ідеологічного контролю, культурної регресії.

Вона нівелює критичне мислення, інфантилізує суспільство, знижує естетичну планку.

Популярна культура часто ототожнюється з масовою, але в сучасному філософському дискурсі між ними робиться аналітичне розрізнення.

Популярна культура – це культурні форми, що здобувають широке суспільне визнання, але водночас можуть бути живими, креативними, рефлексивними, формуватися знизу, а не лише нав'язуватися згори.

Основні характеристики популярної культури:

- Гібридність – поєднання високої, народної та масової культури.

- Інтерактивність – активна участь споживача у створенні контенту (приклад: фан-культура, соціальні мережі).

- Динамізм – швидке оновлення трендів.

- Меметичність – здатність елементів культури до швидкого поширення (меми, сленг, візуальні образи).

- Технологічна медіація – формування культури через цифрові платформи.

Популярна культура не завжди є примітивною чи стереотипною.

Іноді вона може бути: креативною (у музиці, моді, дизайні), політично ангажованою (попкультура як форма протесту), соціально значущою (популяризація важливих тем через серіали, кінематограф).

У постмодерній культурі відбувається розмиття меж між високим і низьким, елітарним і популярним, масовим і авангардним. Це призводить до:

- деконструкції канонів;

- іронізації серйозного мистецтва;
- колажної культури;
- фрагментарності і симулякрів (Ж. Бодрійяр).

У цьому контексті популярна культура стає полем нової естетики, де поєднуються:

- високе мистецтво і треш-контент;
- культура мемів і політичних перформансів;
- серіали як філософський жанр (приклад: Black Mirror, Mr. Robot).

Робот).

Філософи по-різному оцінювали феномени масового та популярного:

Ніцше застерігав від культури «сірої більшості» (horde mentality).

Беньямін бачив у масовому мистецтві можливість демократизації культури (есе «Мистецтво в добу його технічної відтворюваності»).

Арендт наголошувала на деградації смаку через масову культуру.

Бодрійяр вважав, що масова культура – це не реальність, а симулятор, псевдозміст.

Функції масової і популярної культури:

- Розважальна – відпочинок, ескапізм.
- Ідентифікаційна – формування стилю життя, субкультур.
- Ідеологічна – передача соціальних установок.
- Комунікативна – формування спільних кодів, мемів, наративів.

нарративів.

- Терапевтична – компенсація емоційних дефіцитів.

Виклики і перспективи.

Основні проблеми:

- поверховість змісту;
- маніпуляції масовою свідомістю;
- девальвація культурних смислів.

Перспективи:

- розвиток просвітницької популярної культури;
- взаємопроникнення елітарного і популярного (фестивальне кіно, креативна економіка);
- етичний поворот в культурі (екофемінізм, інклюзивність, гендерна рівність).

Отже, масова і популярна культура – це складні соціокультурні феномени, які не можна звести лише до спрощеного уявлення про «низьке» мистецтво. Їхній аналіз вимагає філософського підходу, здатного побачити у повсякденному – структурну закономірність, а у буденному – соціально значущий сенс. Масова культура може бути загрозою автономії особистості, але популярна культура – інструментом її вираження. Рефлексія над цими явищами допомагає формувати критичне мислення і культурну відповідальність.

4. Культура кенселінгу

Культура кенселінгу (від англ. cancel culture) – це соціальне явище, коли громадськість, переважно через соціальні мережі, масово бойкотує відомих осіб, бренди або інституції за дії чи висловлювання, що вважаються неприйнятними, образливими або шкідливими. Це може призвести до втрати репутації, роботи, контрактів, доступу до публічних платформ тощо.

Прихильники кенселінгу вважають його способом притягнення до відповідальності у світі, де традиційна система правосуддя часто неефективна. Критики ж вважають кенселінг загрозою свободі слова, формою онлайн-лінчування та «культурою страху».

Культура канцелінгу – це явище, яке набуло особливої популярності у XXI столітті, передусім у США. Воно полягає в тому, що громадськість, часто через соціальні мережі, публічно засуджує і бойкотує відомих людей через їхні дії, висловлювання або поведінку, яка вважається морально непринятною. Особливо потужного розмаху ця практика набула у сфері культури, коли знаменитості втрачали кар'єру, репутацію та можливість працювати через тиск аудиторії. Найяскравішими прикладами канцелінгу в американській і британській культурі стали справи продюсера Гарві Вайнштейна, режисера Вуді Аллена, актора Армі Гаммера, актора Кевіна Спейсі, режисера Джеймса Ганна, а також письменниці Джоан Роулінг.

Гарві Вайнштейн – один із найвпливовіших голлівудських продюсерів 1990 – 2000-х років. Miramax та The Weinstein Company випустили десятки культових фільмів, зокрема «Кримінальне чтиво», «Закоханий Шекспір», «Король говорить» за безпосередньої участі Гарві. Проте у 2017 році газети The New York Times і The New Yorker опублікували серії розслідувань, у яких десятки жінок, включно з відомими акторками, звинуватили Вайнштейна у сексуальних домаганнях, зґвалтуваннях та шантажі. Його поведінка виявилася системною – він роками користувався своєю владою для примусу жінок до інтиму в обмін на ролі, замовчував скандали юридичним і фінансовим тиском. Розголос став тригером для глобального руху #MeToo, що вплинув на всю індустрію та суспільство загалом. У 2020 році Вайнштейна було визнано винним і засуджено до 23 років ув'язнення в Нью-Йорку, а в 2022-му – ще до 16 років у Каліфорнії. Він став символом не лише кенселінгу, а й того, як публічний осуд і юридичне переслідування можуть поєднуватися, змінюючи інституції зсередини.

Інший відомий приклад – режисер Вуді Аллен. На відміну від Вайнштейна, проти нього не було висунуто офіційних обвинувачень, і його справа юридично залишилася невирішеною. Але в контексті #MeToo давнє звинувачення з боку його прийомної доньки Ділан Ферроу – про нібито сексуальне насильство з боку Аллена у дитинстві – знову

набуло розголосу. Цей випадок став складним прикладом кенселінгу: деякі голлівудські актори (зокрема Тімоті Шаламе, Грета Гервіґ та Еллен Пейдж) публічно заявили, що шкодують про співпрацю з ним, а студії, зокрема Amazon, розірвали з ним контракти. Аллен продовжує знімати фільми, однак переважно в Європі – у США його роботи фактично бойкотуються, а ім'я стало токсичним для індустрії.

Армі Гаммер, який здобув популярність завдяки фільмам «Соціальна мережа» та «Назви мене своїм ім'ям», у 2021 році опинився в центрі скандалу після появи в мережі його приватних повідомлень з тривожним вмістом – там ішлося про сексуальне домінування, насильство і навіть канібалізм. Згодом кілька жінок звинуватили актора в емоційному та сексуальному насильстві. Хоча юридичних вироків винесено не було, Гаммер миттєво втратив усі ролі, його вигнали з численних проєктів, зокрема з фільмів «Death on the Nile» та «Shotgun Wedding». У період кенселінгу він зник із публічного простору і певний час працював продавцем нерухомості на Кайманових островах. Цей випадок показав, наскільки потужним може бути суспільний осуд навіть без судового рішення.

Кевін Спейсі – дворазовий володар «Оскара», зірка серіалу House of Cards та десятків культових фільмів. У 2017 році актор Ентоні Репп звинуватив його у сексуальному домаганні, яке нібито сталося, коли Реппу було лише 14 років. Після цього десятки чоловіків звинуватили Спейсі у домаганнях і сексуальному насильстві, здебільшого в контексті його роботи в театрі. Наслідки були негайні: Netflix припинив співпрацю, Спейсі був звільнений із House of Cards і замінений у фільмі All the Money in the World. Його кар'єра була фактично знищена. Хоча у 2022 і 2023 роках у кількох судових процесах його визнали невинним, репутація актора залишилася серйозно підірваною, і він досі залишається поза головною сценою Голлівуду.

Ще один цікавий приклад – режисер Джеймс Ганн, автор успішних фільмів Вартові Галактики. У 2018 році йому «нагадали» старі твіти 2008 – 2011 років, у яких він жартував на теми насильства над дітьми, зґвалтувань і педофілії. Хоча сам Ганн визнав, що ці жарти були недоречними і вибачився ще до початку своєї кар'єри в Marvel, компанія Disney миттєво звільнила його. Це спричинило хвилю критики з боку фанатів і акторів, які виступили на підтримку режисера. Зрештою, після громадського тиску Disney поновив його на посаді режисера Вартових Галактики 3. Цей випадок став одним із перших прикладів «зворотного кенселінгу», коли суспільство відстояло людину, визнавши, що помилки минулого не обов'язково мають назавжди знищувати кар'єру.

Не менш значущим є і приклад Джоан Роулінг – авторки серії фентезі романів про Гаррі Поттера. У 2020 році вона опублікувала серію дописів, у яких критикувала радикальні аспекти трансгендерного активізму, зокрема поняття, що «менструючі люди» мають замінити слово «жінка». Ці заяви багато хто сприйняв як трансфобні. На Роулінг

обрушилася хвиля критики, зокрема з боку ЛГБТ-спільноти, частини читачів і навіть акторів, які знімались у франшизі (Деніел Редкліфф, Емма Вотсон та інші). Письменницю бойкотували у мережі, деякі події, пов'язані з її творчістю, скасували, а нові твори не рекламувались під її іменем. Проте сама Роулінг не вибачилася й продовжує відстоювати свої позиції. Її приклад показує, що кенселінг може зачепити навіть людей із колосальною популярністю і комерційним успіхом – і що він часто торкається не дій, а ідеологічних чи світоглядних позицій.

Таким чином, культура кенселінгу стала новою формою колективного осуду в публічному просторі. Вона може як служити інструментом справедливості, даючи голос жертвам і зупиняючи зловживання владою, так і перетворюватися на інструмент медіалінчування, коли публіка без належного контексту або юридичних підстав руйнує кар'єру людини. Випадки Вайнштейна, Аллена, Гаммера, Спейсі, Ганна та Роулінг демонструють різні грані цього складного явища – від кримінальних справ до конфліктів цінностей і слів, які більше не відповідають очікуванням сучасного суспільства.

5. Культурне розмаїття. Мультикультуралізм

Культурне розмаїття та мультикультуралізм – одні з ключових понять сучасного гуманітарного та політичного дискурсу. В умовах глобалізації, зростання мобільності населення, міграції та взаємопроникнення культур постають фундаментальні питання ідентичності, спільнотності, рівності та соціальної інтеграції.

Культурне розмаїття – це різноманітність культурних проявів, що існують у межах суспільства або між суспільствами.

Культурне розмаїття розглядається як джерело збагачення людства, яке сприяє діалогу цивілізацій, інноваціям та розвитку.

Типи розмаїття:

Етнокультурне – різні етнічні групи, народи, меншини.

Лінгвістичне – багатомовність як прояв культурного багатства.

Релігійне – співіснування різних вірувань і конфесій.

Соціокультурне – відмінності у нормах, звичаях, моралі та поведінці.

Мультикультуралізм як ідеологія та політика.

Мультикультуралізм – це: концепція суспільного устрою, що визнає, підтримує і заохочує культурне розмаїття, система заходів і практик, спрямованих на інтеграцію різних культурних груп без асиміляції. Основна ідея – збереження культурної ідентичності в межах спільного політичного простору.

Мультикультуралізм як політична доктрина сформувався у 1960–1970-х роках у відповідь на посилення міграційних процесів, боротьбу етнічних меншин за права, постколоніальні трансформації, критичні дискусії про національну ідентичність.

Основні принципи:

- Рівність усіх культур у суспільстві.
- Повага до культурних прав меншин.
- Інституціоналізація культурної різноманітності (закони, освітні програми, державна підтримка культурних організацій).

- Антидискримінація та соціальна справедливість.

Філософські засади мультикультуралізму.

1. Комунітаризм і культурна ідентичність. Комунітаризм (Ч. Тейлор, М. Сандел) підкреслює, що індивід формується у межах спільноти. Культурна ідентичність є джерелом самоповаги й сенсу буття, тому суспільство повинне визнавати значущість культурних відмінностей.

2. Теорія справедливості Джона Ролза. У межах «ліберального мультикультуралізму» використовується підхід Ролза щодо «справедливості як чесності»: суспільство має гарантувати рівний доступ до ресурсів і можливостей усім культурним групам.

3. Визнання як соціальний принцип (Аксель Гонет, Ч. Тейлор).

Визнання – фундаментальна потреба особистості. Ігнорування культури або знецінення ідентичності веде до соціальної маргіналізації.

Політичні моделі мультикультуралізму.

1. Ліберальна модель:

- Рівність перед законом.
- Мінімальне втручання держави у культурну сферу.
- Визнання особистих прав, але не колективних.

2. Комунітарна модель:

- Підтримка культурних спільнот як колективних суб'єктів.
- Впровадження програм підтримки меншин.
- Квоти, мультикультурна освіта, державне фінансування.

3. Інтеркультуралізм:

Альтернативна модель, яка підкреслює діалог культур, взаємодію та інтеграцію, а не лише паралельне існування культур.

Переваги мультикультурного суспільства:

• Інноваційність та креативність: культурна взаємодія сприяє творчому мисленню.

- Гуманізація суспільства: толерантність, відкритість, емпатія.
- Розвиток демократії: участь різних груп у прийнятті рішень.
- Економічна вигода: залучення талантів, зростання ринку культурних індустрій.

Виклики та критика мультикультуралізму.

1. Соціальна фрагментація. Ризик створення «гетто» та ізольованих спільнот без інтеграції у суспільство.

2. Конфлікти цінностей. Зіткнення норм ліберальної демократії з традиційними або патріархальними практиками певних культур.

3. Загроза єдності. Страх втрати національної ідентичності, зростання націоналізму та ксенофобії.

Політика мультикультуралізму у різних країнах.

Канада: офіційна державна політика мультикультуралізму. На початку XXI століття Канада продовжує активно реалізовувати політику мультикультуралізму, яка є однією з ключових складових її національної ідентичності. З моменту офіційного запровадження мультикультуралізму в 1971 році, Канада стала першою країною у світі, яка на державному рівні визнала культурне різноманіття як цінність і ресурс для розвитку суспільства.

У сучасній Канаді мультикультуралізм передбачає не лише толерантність до культурних відмінностей, а й активне заохочення збереження етнокультурної самобутності громадян. Держава підтримує етнічні громади через фінансування культурних програм, засоби масової інформації на різних мовах, а також через інституції, що забезпечують участь меншин у суспільному житті. Зокрема, діє Канадська хартія прав і свобод (1982), яка гарантує рівні права для всіх громадян незалежно від раси, етнічного походження чи релігії.

У сфері міжкультурних відносин Канада демонструє відносно високий рівень соціальної інтеграції іммігрантів та етнічних меншин. Великі міста, такі як Торонто, Ванкувер і Монреаль, є прикладами мультикультурних мегаполісів, де мирно співіснують десятки культурних спільнот. При цьому канадська модель інтеграції базується на принципах «єдності в різноманітті»: іммігранти мають можливість зберігати свою культурну спадщину, паралельно інтегруючись у загальнонаціональне суспільне життя.

Однак політика мультикультуралізму в Канаді не є позбавленою викликів. Серед основних проблем – поява «етнічних анклавів», ризики соціальної сегрегації, існування расизму та дискримінації, особливо щодо представників корінних народів, а також питання безпеки у контексті радикалізації окремих меншин. Зважаючи на це, уряд Канади постійно вдосконалює інтеграційні політики, зокрема через підтримку міжкультурного діалогу, освітні програми та антидискримінаційне законодавство.

Узагальнюючи, Канада на початку XXI століття залишається одним із провідних прикладів мультикультурного суспільства у світі. Її досвід свідчить про те, що культурне розмаїття може бути джерелом соціальної згуртованості, економічного зростання та інноваційного розвитку за умови відповідального державного управління й активної громадянської участі.

Велика Британія: мультикультурна модель з поступовим переходом до інтеркультуралізму. На початку XXI століття Велика Британія продовжує залишатися однією з найбільш багатокультурних держав Європи. Її етнічне й культурне розмаїття значною мірою зумовлене колоніальним минулим та хвилями імміграції з країн Співдружності націй, що особливо посилилися у другій половині XX століття. У великих містах, таких як Лондон, Бірмінгем чи Манчестер,

спостерігається висока концентрація різноманітних етнічних громад, які формують складну й багатошарову соціальну структуру.

Британська держава офіційно визнає мультикультурність як цінність і намагається підтримувати політику толерантності та інклюзивності. Водночас у суспільстві зберігаються певні напруження, що виникають через соціальну нерівність, культурну ізоляцію окремих громад та випадки расової дискримінації. Хоча більшість етнічних меншин інтегруються в суспільне життя, частина з них зіштовхується з труднощами у доступі до якісної освіти, працевлаштування та рівного представництва в державних інституціях.

Особливої актуальності у XXI столітті набула проблема міграції. Відкриття британського ринку праці для мігрантів з країн Центральної та Східної Європи після розширення ЄС у 2004 році спричинило суттєвий приріст населення іноземного походження. Це зумовило соціальну та політичну напругу, яка поступово трансформувалася у значну суспільну підтримку виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Після Brexit уряд запровадив більш жорсткі міграційні правила, зокрема бальну систему для визначення права на в'їзд до країни, посилив контроль за нелегальною міграцією та започаткував ініціативи з переміщення шукачів притулку до третіх країн.

Попри обмежувальні заходи, Британія водночас підтримує програми інтеграції мігрантів, включаючи мовну підготовку, культурні ініціативи та освітні проєкти. Уряд та громадські організації працюють над зміцненням соціальної згуртованості, водночас борючись із проявами ксенофобії та расизму. Протести, що періодично спалахують у відповідь на інституційну нерівність чи поліцейське насильство, свідчать про необхідність подальших реформ і глибшого осмислення ролі мультикультурності в сучасному британському суспільстві.

Перехід Великобританії від мультикультуралізму до інтеркультуралізму виявляється у зміні підходів до управління культурним різноманіттям та інтеграції меншин у суспільне життя. Якщо мультикультуралізм передбачав мирне співіснування різних культур із збереженням їхньої автономії, то інтеркультуралізм акцентує на активній взаємодії, діалозі та спільному творенні єдиного громадянського простору.

Основні прояви цього переходу виявляються у наступному:

- Відмова від ізолюваного співіснування громад: 2000-х роках у Британії зростає критика мультикультуралізму за те, що він сприяв формуванню замкнених етнічних анклавів. Ідея інтеркультуралізму, натомість, наголошує на потребі перетину культур, спільного життя, а не лише співіснування поруч.

- Наголос на спільних цінностях і громадянській ідентичності: замість акценту лише на культурних відмінностях, держава починає просувати інтеграцію через спільні демократичні принципи, права

людини, участь у громадському житті. Це відображено в нових громадянських тестах, програмах громадянської освіти тощо.

- Політика «інтеграції», а не лише «толерантності»: якщо мультикультуралізм закликав до толерантності до «інших», то інтеркультуралізм просуває взаємну адаптацію, обмін і співпрацю між культурами, передбачає обоюсторонню інтеграцію як меншостей, так і домінуючої культури.

- Реакція на виклики безпеки та радикалізації: терористичні напади 2005 року в Лондоні стали поворотним моментом. Вони виявили, що деякі молоді люди, народжені в Британії, залишаються відірваними від загального суспільства. Це спричинило критику «пасивного» мультикультуралізму й заклики до поглиблення інтеракцій між групами для зміцнення соціальної згуртованості.

- Зміна риторики у політиці та медіа: урядові документи й політична риторика дедалі більше використовують терміни на кшталт «community cohesion» («соціальна згуртованість»), «integration» («інтеграція»), «shared values» («спільні цінності»), що відображає поступовий ідеологічний перехід до інтеркультурного підходу.

- Зростання ролі освіти та культури у культурній інтеграції: зростає роль шкіл, університетів та громадських центрів у просуванні інтеркультурного діалогу, критичного мислення щодо ідентичностей та формування спільного простору для молоді з різних культурних середовищ.

На початку XXI століття Франція послідовно зміщує акценти з визнання культурної багатоманітності на утвердження уніфікованої «французької» ідентичності. Традиційна модель «laïcité», закріплена ще у 1905 році, ґрунтується на нейтральному публічному просторі й відокремленні держави від релігії, проте з 2000-х років ці засади починають застосовуватися як інструмент асиміляції. Критичним кроком стала заборона «явних» релігійних символів у державних школах (закон 2004 р.), а згодом – повна заборона закривати обличчя у громадських місцях (2010 р.), що фактично спрямована проти нікабу й бурки. Так французька держава сигналізує: національна єдність має виявлятися не лише у спільних цінностях, а й у візуальній однорідності суспільного простору.

Паралельно політична риторика різних урядів, зокрема заяви президента Ніколя Саркозі у 2010-му, проголосила «провал мультикультуралізму» й поклала відповідальність за соціальну сегрегацію та радикалізацію саме на надмірну толерантність до «комунітаризму». Відтоді інтеграційні заходи орієнтовані не на взаємну адаптацію, а на прищеплення новоприбулим республіканських норм через обов'язкові курси громадянства, тестування з мови та культури й підписування «Республіканського інтеграційного договору (CIR)». Додатково посилюється контроль за нелегальною міграцією та

механізми видворення, що ще більше підкреслює селективний характер доступу до французького простору.

Теракти 2015 – 2016 рр. активізували таку жорстку лінію: окрім надзвичайного стану, держава запропонувала пакет законів про боротьбу з «ісламським сепаратизмом» (ухвалений у 2021 р.), які посилюють контроль над релігійними асоціаціями й фінансуванням громад, а муніципалітети зобов'язують відстежувати прояви «ісламізму».

Отже, перехід від мультикультуралізму до асиміляції у Франції проявляється в нормативному обмеженні культурної видимості, риторичі «спільних республіканських цінностей» як передумови повноправного громадянства та розбудові інституційного механізму, що вимагає односторонньої адаптації меншин. Цей курс покликаний зміцнити національну згуртованість і безпеку, однак водночас посилює дебати про те, чи сумісні республіканський універсалізм і реальне культурне різноманіття сучасної Франції.

На початку XXI століття **Німеччина** зіткнулася з новими викликами у сфері міграції, що суттєво вплинули на її соціальну й політичну динаміку. Протягом тривалого часу країна не визнавала себе державою імміграцій, незважаючи на значну кількість мігрантів, зокрема з Туреччини, Італії, Балкан, Близького Сходу. Особливо показовим є приклад турецької діаспори – найбільшої етнічної меншини в Німеччині, яка налічує близько 3 мільйонів осіб.

Історія турецької міграції почалася з укладення у 1961 році договору між ФРН і Туреччиною про прийом трудових мігрантів-гастарбайтерів. Передбачалося, що це будуть тимчасові працівники, але багато з них залишилися на постійне проживання, перевезли родини, й упродовж десятиліть сформували стійку громаду. Довгий час німецька держава не мала послідовної інтеграційної політики, оскільки не визнавала довготривалість і незворотність міграційних процесів. Це сприяло соціальній ізоляції турецьких мігрантів та формуванню культурно замкнених спільнот у великих містах.

Зміни почалися у 2000-х роках, коли Німеччина офіційно визнала себе країною імміграції. Ухвалено нові закони про громадянство, розгорнуто програми з мовної та професійної інтеграції, з'явилися механізми громадянського залучення мігрантів. Особливу роль відіграла міграційна криза 2015 року, коли Німеччина прийняла понад мільйон шукачів притулку, головню з Сирії, Іраку та Афганістану. Гуманітарний жест канцлерки Ангели Меркель («Wir schaffen das») став знаковим, однак водночас загострив політичні суперечності, сприяв зростанню впливу правопопулістських сил (зокрема партії AfD) та радикалізації дебатів щодо безпеки, ідентичності та соціальної згуртованості.

Як відповідь на кризу, Німеччина посилила контроль над зовнішніми кордонами, реформувала процедури надання притулку,

запровадила механізми повернення нелегальних мігрантів. Паралельно уряд розгорнув широкомасштабні інтеграційні заходи: обов'язкові мовні курси, програми професійної адаптації, підтримку освіти дітей мігрантів та стимулювання участі у громадському житті. Сучасна політика дедалі більше орієнтується на селективну імміграцію: з 2020-х років ухвалено нове законодавство, що спрощує в'їзд висококваліфікованих фахівців і посилює фокус на економічній доцільності міграції.

У контексті політики мультикультуралізму Німеччина також пережила трансформацію. Якщо у 1990–2000-х роках держава толерувала паралельне співіснування культур, то згодом почала критикувати модель «пасивного мультикультуралізму», що не сприяє інтеграції. У 2010 році канцлерка Меркель відкрито заявила про «провал мультикультуралізму», наголосивши, що недостатня інтеграція загрожує суспільній єдності. З того часу Німеччина змістила акцент на інклюзивну інтеграцію, яка вимагає від мігрантів не лише дотримання законів, а й активної участі в суспільному житті, прийняття демократичних цінностей і знання мови.

Особливо складним залишається питання турецької громади, яка, попри кількадесятирічну присутність у країні, часто стикається з дискримінацією у сфері освіти та праці. Водночас політичний вплив Туреччини (зокрема через ісламські організації на кшталт DITIB) викликає занепокоєння німецької влади, яка прагне зменшити зовнішній тиск і сформувати автономну, громадянськи активну мусульманську громаду в межах демократичного ладу.

Таким чином, сучасна міграційна політика Німеччини характеризується поєднанням гуманітарної відповідальності, прагматизму та інтеграційного імперативу. Від пасивного мультикультуралізму країна переходить до моделі активної соціальної інтеграції, яка визнає культурне розмаїття, але водночас наполягає на спільних цінностях, соціальній згуртованості та відповідальності усіх громадян незалежно від походження.

Політика щодо мігрантів та мультикультуралізму у **США** на початку XXI століття має складний, суперечливий і динамічний характер, що відображає глибокі зміни у демографії, політиці, культурі та ідентичності американського суспільства.

США традиційно вважаються «країною іммігрантів». З моменту заснування держава формувалася як мультиетнічне суспільство, що постійно поповнювалося новими хвилями міграції – з Європи, Азії, Латинської Америки, Африки. У XX столітті політика щодо імміграції змінювалася від жорстко обмежувальної до більш відкритої. Після імміграційної реформи 1965 року, що скасувала расові квоти, у США почався період зростання етнічного та культурного розмаїття, який набрав особливої сили в останні десятиліття.

Модель мультикультуралізму у США має свої особливості. Вона базується на ідеї «плавильного котла», тобто поступового змішування

різних етнічних і культурних груп у єдину американську ідентичність. Проте з 1970-х років активізувалася інша модель – «мозаїки» чи «салату», за якою різні етнокультурні спільноти зберігають свої відмінності, але інтегруються у спільний правовий і громадянський простір.

У США офіційно не існує політики державного мультикультуралізму, як у Канаді чи Австралії, однак у суспільному та освітньому житті активно впроваджуються принципи поваги до культурної різноманітності, боротьби з дискримінацією, підтримки прав меншин. На федеральному та місцевому рівнях діють численні програми інтеграції, захисту мовних і релігійних прав, підтримки іммігрантів і біженців.

У ХХІ столітті міграція до США залишається масштабною і політично чутливою темою. Щороку країна приймає сотні тисяч легальних мігрантів, а також стикається з великим потоком нелегальної міграції, особливо через південний кордон із Мексикою. Основні регіони походження іммігрантів – Латинська Америка, Азія та Карибський басейн.

Політика щодо мігрантів значною мірою залежить від політичної кон'юнктури. Демократи традиційно підтримують більш ліберальні підходи: захист прав нелегальних мігрантів, програми натуралізації (наприклад, DACA – Deferred Action for Childhood Arrivals), гуманітарний прийом біженців. Республіканці, особливо з 2016 року за президентства Дональда Трампа, виступали за жорсткі обмеження, зведення прикордонної стіни, депортації та обмеження прав на притулок. При цьому, навіть серед республіканців є розуміння необхідності висококваліфікованої імміграції для підтримки економіки.

США перебувають у стані поступової демографічної трансформації – частка білих англомовних американців зменшується, а латиноамериканські, азійські й афроамериканські спільноти зростають. Це спричиняє ідентичні та політичні конфлікти, загострення расових питань, дискусії щодо «американських цінностей» і національної єдності.

Сучасна політика намагається знайти баланс між:

- безпековими інтересами (боротьба з нелегальною міграцією, контроль кордонів),
- економічними потребами (залучення фахівців, сезонних працівників),
- гуманітарною відповідальністю (прийом біженців, захист прав мігрантів),
- інтеграцією в мультикультурне суспільство (через освіту, громадянство, участь у політичному житті).

Отже, політика США щодо міграції та мультикультуралізму залишається відкритою, але суперечливою. Модель мультикультурного суспільства втілюється передусім у соціальній практиці, а не через

державні декларації. США продовжують відігравати роль головного центру глобальної міграції, водночас постійно шукаючи способи поєднання культурної різноманітності, національної єдності та ефективного державного управління у сфері імміграції.

Скандинавські країни.

Міграційна політика та втілення концепції мультикультуралізму у скандинавських країнах (**Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія, Ісландія**) мають свої унікальні риси, зумовлені поєднанням сильних соціальних держав, високого рівня громадянської довіри та специфічного розуміння національної ідентичності. Проте з початку XXI століття ці країни також переживають значні трансформації, пов'язані з викликами масової міграції, інтеграції меншин та загостренням суспільних дебатів щодо культурного розмаїття.

Соціальна держава як база: скандинавські країни історично спираються на модель «всеохоплюючої» соціальної держави, яка гарантує всім мешканцям (зокрема мігрантам) доступ до охорони здоров'я, освіти, житла та соціального захисту. Це створює умови для інтеграції, але водночас породжує побоювання щодо надмірного навантаження на систему в умовах масової імміграції.

У другій половині XX століття Швеція, Данія та Норвегія відкрилися для трудових мігрантів, а згодом – і для біженців (з Балкан, Сомалі, Близького Сходу). Ці країни стали відомими своєю гуманітарною політикою, особливо Швеція, яка довгий час приймала велику кількість шукачів притулку на душу населення.

Після міграційної кризи 2015 року, коли до Європи прибула велика кількість біженців, скандинавські країни значно посилили міграційне законодавство: було знижено соціальні гарантії для новоприбулих; запроваджено тимчасовий захист замість постійного притулку; ускладнено процедури возз'єднання сімей; посилився контроль за кордонами (особливо в Данії).

Розглянемо особливості політики у скандинавських країнах.

Швеція.

Їй характерна найліберальніша у минулому міграційна політика. До 2015 року країна позиціонувала себе як зразок «відкритого мультикультурного суспільства». Після напливу понад 160 тис. біженців у 2015 р. Швеція різко перейшла до більш обмежувальної політики, орієнтованої на інтеграцію, мовне навчання, працевлаштування.

Нині тривають дебати щодо «шведської ідентичності» та меж культурного плюралізму. Зростає вплив правопопулістів (партія «Шведські демократи»).

Данія.

Наразі має найжорсткішу міграційну політику серед скандинавських країн. Вона висуває високі вимоги до інтеграції: знання мови, історії, цінностей. Введено «тести на громадянство», обмеження на носіння релігійних символів у публічному просторі, заборону гетто та

вимоги до розселення мігрантів. Данська модель фактично перейшла від мультикультуралізму до політики асиміляції, орієнтованої на збереження національної гомогенності.

Норвегія.

Дотримується поміркованої інтеграційної політики, поєднуючи надання прав із зобов'язаннями. Основний фокус уваги намагається зосередити на соціальній інтеграції та участі у громадському житті, включаючи ринок праці та освіту. Попри напруження, в Норвегії мультикультуралізм як ідея досі має певну підтримку, але з елементами контрольованої інтеграції.

Фінляндія. Має відносно менший міграційний досвід, але зростаючу чисельність мігрантів із Близького Сходу та Африки. Після 2015 року, як і інші, посилила умови для біженців. Політика орієнтована на інтеграцію через мову та працевлаштування, але рівень соціального дистанціювання між громадами залишається високим. На початку XXI століття скандинавські країни поступово відходять від «класичного» мультикультуралізму, який передбачає співіснування культур без надмірної втручальності держави, і переходять до моделей активної інтеграції або навіть асиміляції. Це виявляється у: наголосі на «європейських цінностях», рівності статей, світськості; боротьбі з сегрегацією та паралельними спільнотами (зокрема в Данії); вимогах до культурної адаптації новоприбулих; поступовому скороченні культурних поступок для меншин (як-то носіння паранджі, мовні винятки).

Міграційна політика у скандинавських країнах демонструє зміщення від ліберального гуманітаризму до прагматичного контролю й інтеграції. У суспільствах, які довгий час пишалися відкритістю та соціальною справедливістю, дедалі більше порушуються питання про межі толерантності, збереження національної ідентичності та ефективність інтеграційної політики. Водночас скандинавський підхід залишається унікальним завдяки спробам поєднати гуманізм, інклюзію та державну вимогливість у пошуку стійкого багатокультурного суспільства.

Таким чином, культурне розмаїття – це реальність сучасного світу, а мультикультуралізм є спробою політичної відповіді на цю реальність.

Успішне мультикультурне суспільство має поєднувати:

- повагу до культурних відмінностей,
- рівноправність,
- соціальну інтеграцію,
- активний діалог і співпрацю між спільнотами.

Мультикультуралізм – не завершена модель, а постійно змінювана практика, що потребує критичного осмислення та адаптації до нових викликів.

Наразі вже важко уявити розвинуті суспільства без мігрантів, їх культури. Вже кілька десятиріч мігранти та вихідці з родин мігрантів посідають чільне місце у політиці, науці, спорті, мистецтві, музиці та

кіно. У європейських урядах є впливові політики, які мають міграційне походження. Наведемо лише кілька відомих прикладів:

- Садік Хан – мер Лондона, Велика Британія. Він є сином пакистанських мігрантів і став першим мусульманином на цій посаді.

- Анн Ідальго – мер Парижа, Франція. Народилася в Іспанії та стала першою жінкою-мером французької столиці.

- Ріші Сунак – экс прем'єр-міністр Великої Британії. Його родина має індійське походження.

- Угур Шахін і Озлем Тюречі (Німеччина) – засновники компанії BioNTech, яка створила одну з перших вакцин проти COVID-19 (разом із Pfizer). Обоє є дітьми турецьких мігрантів.

- Янніс Адетокумбо (Греція/США) – народився в Афінах у родині нігерійських мігрантів. Один із найкращих гравців НБА останніх років.

- Дуа Ліпа (Велика Британія) – народилася у Лондоні в родині косовських албанців, які втекли від війни. Стала світовою поп-зіркою, має сім Brit Awards, три Греммі, дві премії MTV Europe Music Awards, премія MTV Video Music Awards, дві премії Billboard Music Awards, премія American Music Awards та два рекорди Гіннеса, і активно підтримує біженців з Балкан.

- Стромае (Paul Van Haver) (Бельгія) – син руандійця. Його унікальний стиль поєднує хіп-хоп, електроніку та франкомовну поезію. Трек «Alors on danse» став міжнародним хітом.

- The Weeknd – Ейбел Макконен Тесфає (Abel Tesfaye) – (Канада) – народився у Торонто в сім'ї ефіопських іммігрантів. Один з найуспішніших артистів останнього десятиліття: «Blinding Lights», «Starboy» тощо.

- Лупіта Ніонґо (Мексика / Кенія / США) – народилася в Мексиці в родині кенійських дипломатів. Отримала «Оскар» за 12 Years a Slave. Представниця африканської діаспори в Голлівуді.

- Ян Пей-Мінг (Yan Pei-Ming) (Франція / Китай) – митець, який переїхав з Китаю до Франції. Створює монументальні портрети. Його роботи виставляються у Луврі та Центрі Помпиду.

Ці видатні у своїх галузях постаті демонструють, що мігранти та їхні нащадки можуть досягати успіху і впливати на політику та культуру всього світу. Їхній досвід є прикладом інтеграції та внеску мігрантів у суспільний розвиток.

6. Масові соціальні явища та управління ними

Масові соціальні явища – це широкомасштабні суспільні процеси або реакції, які охоплюють значну кількість людей і впливають на суспільну свідомість, поведінку та організацію життя. Вони можуть бути стихійними або контрольованими, позитивними або руйнівними. У XXI столітті з розвитком цифрових технологій, соціальних мереж та

глобалізації такі явища набули нової сили та швидкості поширення. Управління цими процесами – виклик для держав, медіа, корпорацій і громадянського суспільства.

Приклади масових соціальних явищ:

Протестні рухи. Масові протести – яскравий приклад соціального вибуху у відповідь на політичну, економічну чи соціальну несправедливість:

- Black Lives Matter (США, 2020) – мільйони людей по всьому світу протестували проти расової дискримінації та поліцейського насильства після загибелі Джорджа Флойда.
- Жовті жилети (Франція, 2018 – 2019) – протест середнього класу проти підвищення податків і соціальної нерівності.
- Протести в Білорусі (2020) після президентських виборів стали масштабною реакцією на фальсифікації та авторитаризм.

Флешмоби та цифрова мобілізація.

Соціальні мережі дали змогу людям поєднуватися в онлайн-спільноти й швидко організовуватися, наприклад:

- #MeToo – глобальний рух проти сексуального насильства й домагань.
- #FridaysForFuture – кліматичний рух під проводом Грети Тунберг, який охопив сотні тисяч учнів по всьому світу.
- Ice Bucket Challenge (2014) – вірусна кампанія для збору коштів на боротьбу з хворобою ALS, яка водночас стала соціальним явищем.

Моральна паніка та кенселінг.

Іноді масові реакції перетворюються на хвилі публічного осуду, що можуть виходити з-під контролю. Людей або явища можуть «канселити» - бойкотувати через помилкову поведінку, висловлювання або політичну позицію. Це створює атмосферу напруги, самоцензури і поляризації.

Пандемія COVID-19.

Глобальна епідемія спричинила не лише медичну кризу, а й соціальні трансформації. Масове носіння масок, самоізоляція, робота з дому, недовіра до урядів чи, навпаки, сліпа віра в конспірологію – усе це елементи глобального соціального явища, яке трансформувало світ.

Управління масовими явищами включає наступні елементи:

Інформаційна політика.

Влада, ЗМІ та соціальні мережі відіграють центральну роль у формуванні й регулюванні масових настроїв. Контроль над нарративом (через телебачення, лідерів думок, таргетовану рекламу) – ключ до впливу на масову свідомість. Наприклад, під час пандемії уряди намагалися через інформаційні кампанії стимулювати вакцинацію, тоді як дезінформація поширювала недовіру.

Цифрове управління.

Сьогодні алгоритми соціальних мереж здатні або підсилювати, або стримувати масові явища. Наприклад, TikTok або Twitter можуть зробити вірусним будь-який протест або виклик, а можуть і приховати його від широкої аудиторії (цензура, тіньовий бан тощо). Уряди Китаю, Росії, Ірану та інших країн активно обмежують цифрову свободу, щоб контролювати внутрішні масові процеси.

Правове регулювання.

Коли масові явища загрожують стабільності (як-от заворушення чи акти вандалізму), влада застосовує юридичні інструменти: заборону мітингів, введення надзвичайного стану, посилення контролю. Проте надмірна репресія здатна лише загострити ситуацію.

Культурні механізми впливу.

Через кіно, музику, літературу та освіту суспільство поступово формує нові норми. Масові явища можуть управлятися м'якою силою – популяризацією певних моделей поведінки або цінностей (інклюзія, толерантність, екологічність).

Масові явища як дзеркало часу.

Масові соціальні явища відображають потреби, страхи, очікування та конфлікти сучасного суспільства. Вони виявляють, чим живе суспільство в кожен історичний момент: чи це боротьба за права, чи страх перед невідомим, чи прагнення до об'єднання. Управління цими процесами – не лише справа урядів чи корпорацій, а й кожного з нас як активного учасника суспільного життя. Світ майбутнього все більше залежатиме від того, наскільки ефективно ми навчимося взаємодіяти з масовими явищами: не тільки зупиняти руйнівні хвилі паніки, агресії чи дезінформації, а й підтримувати конструктивні рухи, які здатні змінити реальність на краще.

Приклади управління масовими соціальними явищами у світі.

1. Протестні рухи та державне регулювання.

США – рух Black Lives Matter (2020). Після вбивства Джорджа Флойда мільйони людей вийшли на вулиці міст США та інших країн світу. Уряди різних штатів вдавалися до різних підходів:

- У Міннеаполісі (штат Міннесота) поліція використовувала сльозогінний газ, затримання та обмеження пересування (введення комендантської години).
- Водночас у містах, як-от Вашингтон, було створено зони для «мирного протесту», а державні посадовці (включно з мером столиці) висловлювали публічну підтримку протестувальникам.
- У цифровій площині Twitter та Instagram відіграли вирішальну роль у мобілізації – водночас алгоритми Facebook були розкритиковані за підсилення поляризаційного контенту, що ускладнило врегулювання.

Білорусь – протести після президентських виборів (2020).

Влада застосувала жорсткі методи: масові арешти, фізичне насильство, блокування інтернету. Одночасно були активізовані

державні медіа, що поширювали контрнаративи про «зовнішнє втручання». Така модель управління ґрунтувалася на примусі та пропаганді – з повним запереченням легітимності протестів.

2. Масові інформаційні кампанії та державне втручання.

Південна Корея – боротьба з пандемією COVID-19 (2020 – 2021).

Уряд Кореї реалізував модель інформаційної прозорості з елементами цифрового стеження. Громадяни отримували в реальному часі SMS-сповіщення про випадки зараження поблизу, а карти контактів хворих публікувалися онлайн. Це стимулювало масову добровільну ізоляцію без застосування репресій. Успіх кампанії пояснюється комбінацією довіри до уряду, цифрової культури та активного залучення громадян.

Франція – протести «жовтих жилетів» (2018 – 2019).

Ці масові виступи проти соціальної та податкової політики Макрона супроводжувалися періодами насильства. Уряд спочатку відреагував поліційними засобами (використання сльозогінного газу, водометів), однак згодом вдався до діалогу – було запроваджено «велике національне обговорення» (Grand débat national), в рамках якого громадяни могли висловлювати свої пропозиції щодо реформ. Це приклад переходу від репресивного до комунікаційного управління.

3. Цифрові технології та алгоритмічне регулювання.

Індія – управління масовими протестами фермерів (2020–2021).

Під час масштабних протестів проти аграрної реформи уряд:

- Блокував доступ до Twitter-акаунтів протестувальників.
- Змушував платформи видаляти «недостовірну інформацію», згідно з новими законами про кібербезпеку.
- Використовував проурядові акаунти для створення контрнаративів.

Цей приклад свідчить про те, як уряд у демократичній країні може застосовувати цифрову цензуру для обмеження масових рухів.

Китай – тотальний цифровий контроль (модель «соціального рейтингу»):

Китайська влада реалізує масштабну систему алгоритмічного моніторингу поведінки громадян. Через мережу камер з розпізнаванням обличчя, соціальні мережі та транзакції формується «соціальний рейтинг». Люди, які беруть участь у заборонених зібраннях або поширюють «недозволену» інформацію, можуть бути покарані – від заборони на поїздки до втрати доступу до онлайн-сервісів. Це найрадикальніший приклад управління масовими настроями через повний цифровий контроль.

4. Управління через попкультуру та культурну політику.

Німеччина – інтеграційна культурна політика для запобігання радикалізації:

Уряд фінансує проекти, які спрямовані на зміцнення громадянської ідентичності через культуру: фільми, музика, театральні постановки, фестивалі міжкультурного діалогу. Особливий акцент – на молодь мігрантського походження. Це профілактична форма управління масовими настроями, спрямована на зменшення соціального напруження.

США – кенселінг та роль платформи у регулюванні етики.

Після хвиль обурення проти зірок (Гарві Вайнштейн, Кевін Спейсі, Джеймс Ганн) студії, соціальні мережі, академічні інститути почали реагувати швидше, ніж судові органи.

- Netflix та Amazon припинили співпрацю з акторами, які втратили репутацію.

- Twitter активно модерував дискусії про MeToo та інші рухи.

Цей приклад свідчить про формування нової моделі морального регулювання поведінки через тиск спільноти, а не лише через право.

5. Споживацький активізм та роль приватного сектору.

Європейський Союз – екологічний тиск на корпорації (Greta Thunberg, Fridays for Future).

Після масових протестів молоді в країнах ЄС уряди та компанії були змушені реагувати:

- Автомобільні концерни (Volkswagen, BMW) оновили стратегії щодо електромобілів.

- Уряди запровадили «зелений перехід» у рамках Green Deal.

- Соціальні мережі підтримали екоактивістів, просуваючи відповідний контент.

Це приклад, як масовий молодіжний рух може спонукати держави й бізнес до довготривалих змін.

Отже, сучасне управління масовими соціальними явищами – це складна система взаємодії між державами, корпораціями, технологічними платформами, громадськими рухами та культурними наративами. Від Китаю до США, від протестів до культурних кампаній – різні країни демонструють різні моделі: від жорсткого контролю й цензури до діалогу, включення та адаптації. Ці підходи відображають не лише технічні можливості чи політичні пріоритети, а й глибинні цінності суспільства. Масові явища можуть бути як загрозою стабільності, так і джерелом розвитку – і мистецтво управління ними полягає у вмінні бачити в них потенціал змін, а не лише виклик для влади.

7. «Соціальний рейтинг» та соціальний кредит

У XXI столітті, коли цифрові технології проникають у всі сфери життя, дедалі більше уваги привертає концепція соціального рейтингу або системи соціального кредиту. Йдеться про алгоритмічні моделі оцінки поведінки громадян, підприємств чи організацій на основі великого масиву даних – від фінансових транзакцій і кредитної історії до активності в інтернеті, соціальних зв'язків і навіть звичок споживання.

Ці системи вже не є науковою фантастикою: у низці країн вони або повноцінно функціонують, або проходять тестування. Найвідомішим прикладом є Китайська Народна Республіка, однак подібні моделі у змінених формах починають застосовуватися і в деяких демократичних державах. Водночас дискусія щодо переваг та небезпек таких систем є однією з найгостріших у сучасному етико-політичному дискурсі.

Суть і логіка функціонування систем соціального рейтингу.

Система соціального рейтингу передбачає:

- збирання та обробку даних про поведінку осіб або організацій;
- нарахування балів або позначення певного статусу;
- застосування наслідків – переваг для «надійних» суб'єктів і санкцій для «проблемних».

Дані для оцінки можуть включати: дотримання закону, сплата податків,

наявність судимостей, участь у соціальній активності або волонтерстві, оцінки від інших громадян (аналог репутаційної системи), активність у соціальних мережах, коментарі, пости, перегляди.

Система виконує роль соціального фільтрування, заохочуючи «належну» поведінку і стримуючи «небажану». У сфері державного управління вона може зменшити тягар на правоохоронну й бюрократичну систему, а в комерції – полегшити аналіз ризиків та кредитування.

Переваги систем соціального рейтингу:

1. Посилення соціальної відповідальності: громадяни, усвідомлюючи, що їхня поведінка фіксується та оцінюється, можуть частіше дотримуватись правил, не порушувати громадського порядку, сумлінно виконувати обов'язки.

2. Боротьба з шахрайством і корупцією: виявлення підозрілої фінансової поведінки, систематичних порушень або конфліктів інтересів стає технічно простішим.

3. Оптимізація доступу до пільг і послуг: громадяни з високим рейтингом можуть отримувати спрощений доступ до кредитів, медичних послуг, податкових преференцій або навіть безвізових поїздок.

4. Підвищення ефективності державного управління: автоматизовані системи дозволяють зменшити людський фактор,

пришвидшити прийняття рішень і впровадити персоналізоване управління.

5. Соціальна згуртованість: теоретично, системи можуть стимулювати позитивну поведінку – доброзичливість, співпрацю, волонтерство.

Критика систем соціального рейтингу.

1. Втрата приватності: безперервний моніторинг кожної дії громадянина перетворює життя на прозору матрицю, де зникає право на помилку чи приватне життя. Небезпека масового стеження, подібного до моделей тотального контролю, є серйозною етичною та правовою проблемою.

2. Потенціал зловживань: в умовах авторитарного режиму система може використовуватися для переслідування інакомислення, обмеження громадянських прав або маніпуляції суспільною думкою.

3. Цифрова нерівність та виключення: особи з низьким рейтингом можуть втратити доступ до освіти, житла, транспорту або кар'єрного зростання – навіть через дрібні помилки або суб'єктивні оцінки інших.

4. Стигматизація та соціальна сегрегація: громадяни можуть бути поділені на «вартих довіри» та «неблагонадійних», що порушує принцип рівності перед законом і суперечить демократичним нормам.

5. Відсутність прозорості та апеляції: алгоритми часто є «чорними скриньками» - громадяни не знають, як і чому їм нараховуються бали, а механізми оскарження рішення системи можуть бути відсутні або формальними.

Країни, що впровадили або тестують системи соціального рейтингу.

Китай наразі має найбільш комплексну модель. Китайська система соціального кредиту, запроваджена ще з 2014 року, має кілька рівнів:

- Урядові бази даних – зберігають інформацію про юридичних та фізичних осіб.
- Приватні системи (наприклад, Zhima Credit від Alibaba/Ant Group) – використовують поведінкові та фінансові дані для кредитної оцінки.
- Санкції та бонуси: особи з низьким рейтингом можуть втратити право купувати квитки на літак чи швидкісний поїзд, отримати відмову в оренді житла, а діти – не бути прийнятими до престижної школи. Натомість «чесні» громадяни можуть отримувати пільги, знижки, пріоритет у працевлаштуванні.
- У 2020-х система була частково централізована, однак залишається неоднорідною – різні провінції мають свої моделі.

Індія – Aadhaar та цифрова ідентичність.

Індійська система цифрової ідентифікації Aadhaar є основою для потенційної побудови рейтингової системи. Хоча прямого «соціального рейтингу» не впроваджено, збір біометричних і соціальних даних уже

зараз використовується для контролю за доступом до державних послуг. У 2018 році Конституційний суд Індії обмежив деякі функції Aadhaar через порушення приватності.

ЄС та США – репутаційні рейтинги у фінансовій і соціальній сферах.

У демократичних країнах функціонують обмежені версії соціального рейтингу:

Фінансові рейтинги (credit scores) – у США (FICO Score), Канаді, Великій Британії використовуються для оцінки платоспроможності.

Соціальні платформи застосовують репутаційні системи (Airbnb, Uber, eBay), де низький рейтинг може обмежити доступ до сервісу.

Європейські дебати – у ЄС активно дискутується можливість обмежити подібні системи, щоб не допустити «китайського сценарію». У 2021 році Європейська комісія офіційно засудила ідею соціального кредитування як несумісну з європейськими цінностями.

Отже, системи соціального рейтингу – один із найвпливовіших цифрових інструментів майбутнього. Вони мають потенціал зробити суспільство більш відповідальним, прозорим і ефективним. Однак вони також несуть глибокі загрози демократичним свободам, приватності, плюралізму й рівності. У суспільствах, де відсутні чіткі етичні межі, правові механізми апеляції та незалежні інституції контролю, соціальний рейтинг може стати інструментом цифрового авторитаризму.

У найближчі десятиліття ключовим викликом стане не технічна реалізація таких систем, а політичне, етичне та правове осмислення того, хто, як і з якою метою має право контролювати поведінку громадян.

В Україні наразі офіційно не впроваджено централізованої системи соціального рейтингу, подібної до китайської. Однак поступово формуються окремі елементи цифрового соціального регулювання та системи оцінки громадян, підприємств або чиновників та інтегруються в державну й комерційну практику, особливо після 2014 року у процесі цифрової трансформації країни. Цифрове соціальне регулювання в Україні формується як комплекс цифрових інструментів держави та приватного сектору, що впливають на поведінку громадян, бізнесу та інституцій через оцінювання, рейтинги, обмеження або заохочення, прозорість та публічність.

Прояви соціального рейтингу та цифрового регулювання в Україні.

1. **Система ProZorro** та оцінка доброчесності постачальників.

В електронній системі публічних закупівель ProZorro формується рейтинг компаній: історія виконаних договорів, скарги, відкритість інформації. Суб'єкти з «поганою історією» можуть втратити доступ до участі у тендерах. Це соціально-економічна форма рейтингування, що стимулює прозорість та доброчесність.

2. **Єдиний державний реєстр декларацій** (НАЗК).

Після реформи антикорупційного законодавства (2015 – 2016 рр.) публічні декларації чиновників стали інструментом громадського

контролю. Наявність значних розбіжностей у доходах може викликати кримінальне провадження або репутаційні втрати. Створюється неформальний рейтинг доброчесності публічних осіб.

3. Платформа «Дія» та цифрова поведінкова стимуляція.

Запущена у 2020 році, «Дія» стала ядром цифрової держави.

Через неї реалізуються державні сервіси, а також:

- «Підтримка – нарахування коштів за вакцинацію (як стимул поведінки);
- «Оселя – програми зниженої іпотеки для військових, вчителів, медиків;
- «Ворог – система фіксації колаборантів і ворогів (заохочення до активної громадянської позиції).

У майбутньому можливе додавання рейтингових компонентів, зокрема в сфері освіти, медичних даних, репутації чиновників. Зокрема, розпочалася реалізація освітньої платформи «Мрія».

4. Єдиний реєстр боржників та судових справ.

Платформа OpenDataBot, а також сервіси Мін'юсту надають доступ до інформації про борги, виконавчі провадження, судові справи. Така інформація формує неформальний соціальний кредитний портрет особи чи компанії.

5. Соціальні репутаційні системи в бізнесі.

У сфері таксі, доставки, оренди, фрілансу (Bolt, Glovo, OLX, Freelance.ua, Prom.ua) активно застосовуються репутаційні рейтинги, які впливають на дохід, замовлення та доступ до сервісу. Людина з негативними оцінками (порушення термінів, відгуки) може бути «де факто виключеною» з ринку – це ринкова форма соціального регулювання.

Хоча немає єдиного «соціального кредиту», ризики цифрового контролю в майбутньому можливі. Злиття реєстрів, банків даних, камер спостереження (Smart City-платформи в Києві, Дніпрі, Львові) створює технічну базу для автоматизованого моніторингу. Відсутність чітких правових меж використання персональних даних, особливо у військовий час, може призвести до розширення повноважень без належного контролю. Криміналізація суспільної активності (наприклад, через «моніторинг колаборації» або поведінки в соцмережах) має потенціал використання для репресій, якщо немає незалежного контролю.

Громадянське суспільство активно впливає на прозорість: аналітичні центри, журналісти, правозахисники здійснюють незалежний контроль.

Таким чином, Україна не має офіційної централізованої системи соціального рейтингу, однак елементи цифрового соціального регулювання поступово впроваджуються. Вони мають переважно антикорупційний, адміністративний і публічний характер – спрямовані на підвищення прозорості, зручності та контролю за владою і бізнесом. Утім, технічна база для створення ширшої системи соціального

скорингу вже існує. Тож важливим завданням для майбутнього стане встановлення чітких юридичних меж, прозорих алгоритмів, незалежного нагляду та захисту цифрових прав, щоб у процесі цифровізації не відбулася ерозія прав людини під виглядом «ефективного управління».

Пропонована література до теми:

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. Прикладна етика. Навч. Посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 391 с.
2. Антропологія трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / За ред. Гримич Марина. Київ: Дуліби, 2018. 184 с.
3. Бабін Б.В., А. В. Ковбан. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. Закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
4. Бандурка А.С. Строката ковдра мультикультуралізму: монографія. Харків: Золота миля, 2013. 197 с.
5. Бахов І.С. Канадський мультикультуралізм: від схвалення до критики і фобії: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 172 с.
6. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕМСі, 2007. 211 с.
7. Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування: монографія / Отрешко Н. Б. та ін. Київ: Ін-т культурології НАМ України, 2018. 287 с.
8. Дрожжина С.В. Мультикультуралізм як концептуальна модель та праксеологія розуміння сучасного українського соціуму: монографія Донецьк: ДонНУЕТ, 2009. 288 с.
9. Ігнатенко Ірина. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 224 с.
10. Лютий Т.В. Культура масова і популярна: теорії та практики. Київ, 2007. 124 с.
11. Мюррей Дуглас. Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам / пер. з англ. Тарас Тимо. Київ: Наш Формат, 2024. 362 с.
12. Поправко О.В. Антропологія: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
13. Середюк Н.Г. Прикладна етика: інституалізація моралі: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2014. 157 с.
14. Сторі Джон. Теорія культури та масова культура: вступний курс / пер. з англ. С. Савченко. Харків: Акта, 2005. 360 с.
15. Українська культура ХХ-ХХІ: соціоантропологічний аспект. Упоряд.: Марина Гримич. Київ: Дуліби, 2015. 236 с.
16. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. Київ: Кондор, 2004. 738 с.
17. Яремчук О.В. Історична психологія: націєтворчий потенціал: монографія. Кам'янець-Подільський: Рута, 2021. 149 с.

-
18. Essays in Social Anthropology. Concept Publishing Company Pvt Ltd, 2009. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2102444>
  19. Anthropology of Cultural Transformation. Taylor and Francis, 2024. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2522932>

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає різниця між поняттями мораль та етика, і як вони співвідносяться з культурою?
2. Як змінювалися уявлення про моральну поведінку в різні історичні епохи?
3. Яким чином культура формує моральні норми і суспільну мораль?
4. Що таке етичність у професійному контексті? Наведіть приклади її порушення.
5. У чому полягає відмінність між релігійною, соціальною та професійною етикою?
6. Як масова культура впливає на формування етичних орієнтирів молоді?
7. Чим відрізняється масова культура від популярної? Які приклади це ілюструють?
8. Що таке культура кенселінгу, і які етичні дилеми вона породжує?
9. Які загрози несе культура кенселінгу свободі слова та плюралізму думок?
10. Як поняття культурного розмаїття пов'язане з ідеєю моральної відповідальності суспільства?
11. У чому полягають плюси й мінуси мультикультуралізму в сучасних державах?
12. Як глобалізація впливає на трансформацію моральних норм у різних культурах?
13. Що таке соціальні явища масового характеру і чи ними можна управляти?
14. Яке значення має явище ескапізму в контексті масової культури?
15. У чому полягає суть концепції соціального рейтингу (на прикладі Китаю)? Чи можлива її реалізація в демократичному суспільстві?
16. Як соціальний кредит може трансформувати моральну поведінку індивіда у публічному просторі?
17. Чи можна виміряти моральність суспільства? Які індикатори можна для цього використати?

ЛЕКЦІЯ 8.

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ. КОНФЛІКОГЕННІСТЬ ТА КОНФЛІКТИ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРАХ

План лекції:

1. Емоційний інтелект: сутність поняття та значення.
2. Конфлікт: поняття, сутність та ознаки. Теорії конфліктів.
3. Аналіз конфлікту: класифікація типів, структурні елементи та рівні конфлікту.
4. Динаміка конфлікту. Процес розвитку конфлікту (стадії).
5. Стратегії поведінки в конфлікті та моделі конфліктів.
6. Вирішення та вихід з конфліктів.

Основні поняття теми: агресія, взаєморозуміння, внутрішній конфлікт, вигорання, гнів, динаміка конфлікту, емоційний інтелект, емпатія, ескалація, ідентичність, інтерперсональні конфлікти, конфлікт, конфліктогенні фактори, конструктивне вирішення, маніпуляція, миротворчість, моделі поведінки в конфлікті, переговори, саморегуляція, соціальний конфлікт, стадії конфлікту, стратегія уникнення, стрес, толерантність.

1. Емоційний інтелект: сутність поняття та значення

Емоційний інтелект (EI) є ключовою складовою сучасної психології та педагогіки, яка визначає здатність людини розпізнавати, розуміти, виражати та регулювати емоції. Ця концепція стає дедалі більш актуальною у зв'язку з викликами глобалізації, міжособистісної взаємодії та професійного розвитку. Ця навичка відіграє важливу роль у соціальному житті, навчанні, професійній діяльності та загальному добробуті людини.

Поняття емоційного інтелекту виникло у 1990-х роках завдяки роботам Пітера Саловея та Джона Майєра. Згодом його популяризував Деніел Гоулман, який наголосив на значущості EI у професійному та особистому житті. На відміну від когнітивного інтелекту, який вимірюється рівнем IQ, EI зосереджується на емоційній компетенції.

Основні складові емоційного інтелекту.

- Самоусвідомлення – здатність розуміти власні емоції, усвідомлювати свої сильні сторони, слабкості та мотиви.
- Саморегуляція – уміння контролювати емоції, уникати імпульсивних реакцій, адаптуватися до змін.
- Мотивація – внутрішній стимул досягати цілей, незважаючи на труднощі.
- Емпатія – здатність розуміти емоції інших людей та реагувати на їхні почуття.

- Соціальні навички – ефективне спілкування, робота в команді, вирішення конфліктів.

Значення емоційного інтелекту.

У професійному середовищі:

- Покращує лідерські якості.
- Сприяє ефективній комунікації в командах.
- Допомагає у вирішенні конфліктів та зменшенні стресу.

У навчальному процесі:

- Розвиває емоційну грамотність у дітей.
- Покращує академічну успішність через позитивне середовище навчання.

- Формує адаптивність і стійкість до труднощів.

У міжособистісних стосунках:

- Сприяє побудові довірливих стосунків.
- Знижує рівень конфліктності.
- Підвищує рівень задоволеності життям.

Розвиток EQ у дитячому віці є важливим, оскільки саме в цей період формуються основи особистості та соціальної взаємодії. Батьки, вихователі та вчителі можуть сприяти розвитку емоційного інтелекту дітей через:

- Навчання розпізнаванню емоцій – допомагати дітям називати свої почуття та розуміти емоції інших.

- Розвиток емпатії – використовувати казки, ігри та обговорення життєвих ситуацій для пояснення переживань інших людей.

- Контроль емоцій – навчати дітей технікам саморегуляції, наприклад, глибокому диханню або паузі перед реакцією.

- Практика соціальних навичок – сприяти спільним іграм, командній роботі та конструктивному вирішенню конфліктів.

Методи розвитку емоційного інтелекту:

- Розвиток самоусвідомлення
- Ведення щоденника емоцій.
- Регулярна рефлексія та аналіз поведінки.
- Практика саморегуляції
- Використання технік медитації та релаксації.
- Розвиток стресостійкості через дихальні вправи.
- Формування емпатії
- Активне слухання.
- Розуміння невербальних сигналів.
- Покращення соціальних навичок
- Участь у командних проєктах.
- Тренування навичок ведення переговорів.

Виклики та перспективи розвитку емоційного інтелекту.

Виклики:

- Складність вимірювання рівня EI.
- Вплив культурних особливостей на прояви емоцій.
- Недостатнє визнання важливості EI у традиційних системах освіти.

Перспективи:

- Інтеграція EI у навчальні програми.
- Використання сучасних технологій для розвитку емоційної грамотності (наприклад, додатки для медитації).
- Підвищення ролі EI у професійному навчанні.

Емоційний інтелект – це не лише про емоції, а й про здатність ефективно взаємодіяти зі світом. Його розвиток у дитячому віці закладає основу для гармонійного соціального життя, успішного навчання та майбутньої професійної діяльності, успішної кар'єри та міцних міжособистісних стосунків. У сучасному світі EI виступає невід'ємною складовою особистісного зростання та професійного успіху.

2. Конфлікт: поняття, сутність та ознаки. Теорії конфліктів

Конфлікти є невід'ємною частиною людського життя та соціальної взаємодії. У педагогіці та психології вивчення конфліктів відіграє важливу роль, оскільки вони впливають на емоційний стан особистості, міжособистісні стосунки, а також навчальний і виховний процес. Розуміння природи конфліктів, їх сутності та способів вирішення допомагає знижувати їхній негативний вплив та сприяти гармонійному розвитку особистості.

Конфлікт (від лат. – «зіткнення») – це форма взаємодії, яка характеризується протиборством сторін через суперечності, інтереси або цінності. Конфлікти можуть виникати на індивідуальному, міжособистісному, груповому чи суспільному рівнях.

Ключовими елементами конфлікту є:

- Суб'єкти – сторони, залучені до протиборства.
- Предмет конфлікту – те, через що виникає суперечність (ресурси, інтереси, погляди).
- Динаміка конфлікту – етапи його розвитку (початок, ескалація, розв'язання).
- Результат конфлікту – наслідки, до яких він призводить (позитивні чи негативні).

Сутність конфлікту.

Сутність конфлікту полягає в протиборстві, яке виникає через незадоволення потреб, інтересів чи очікувань однієї або кількох сторін. Це явище є природним у суспільстві, оскільки:

- Люди мають різні цінності, переконання, цілі.

- Обмеженість ресурсів викликає конкуренцію.
- Складність соціальних систем породжує суперечності.

Конфлікти не завжди мають деструктивний характер. Вони можуть бути стимулом до змін, удосконалення процесів, розробки нових ідей. Важливою умовою є їхнє конструктивне вирішення.

Ознаки конфлікту:

- Наявність суперечностей. Конфлікт завжди виникає на основі реальних або уявних розбіжностей.
- Залучення сторін. У конфлікті завжди є суб'єкти, що протистоять один одному.
- Емоційне напруження. Конфлікт супроводжується емоціями, які можуть варіюватися від роздратування до агресії.
- Динамічність. Конфлікт проходить через етапи розвитку – від зародження до завершення.
- Мета вирішення. Кожна сторона прагне досягти свого результату чи вирішити проблему на свою користь.

Теорії конфліктів.

Вивчення конфліктів здійснюється в межах різних теорій, які пояснюють їхні причини, механізми та наслідки.

Основні теорії конфліктів:

1. Класична теорія конфлікту.

Заснована на роботах К. Маркса, М. Вебера. Конфлікти розглядаються як результат соціальної нерівності та боротьби між класами за ресурси та владу. Ключові положення:

- Конфлікт є природним і неминучим.
- Соціальна нерівність є головним джерелом конфліктів.
- Зміни в суспільстві відбуваються через протистояння інтересів.

2. Психоаналітична теорія

Започаткована З. Фрейдом, зосереджується на внутрішніх суперечностях особистості. Конфлікти розглядаються як результат боротьби між:

Несвідомими бажаннями (Ід) та свідомими нормами (Супер-Его). Потребами та обмеженнями реальності.

Фрейд вважав, що нерозв'язаний внутрішній конфлікт може спричинити психічні розлади.

3. Теорія ігрових стратегій.

Ця теорія вивчає конфлікти як «гру», де сторони приймають рішення для досягнення своїх цілей. Основні поняття:

«Виграш-виграш», «виграш-програш», «програш-програш» як результати.

Роль переговорів та компромісів у вирішенні конфліктів.

4. Гуманістична теорія конфліктів.

Представники – А. Маслоу, К. Роджерс. Основна ідея: конфлікти виникають через незадоволення базових потреб (фізичних, емоційних, соціальних). Розв'язання конфлікту можливе через самореалізацію та емпатію.

5. Когнітивна теорія конфлікту.

Сфокусована на впливі переконань, мислення, сприйняття реальності. Вважається, що конфлікти виникають через когнітивні викривлення або розбіжності в інтерпретації ситуацій.

6. Соціально-психологічна теорія.

Досліджує вплив групових норм, стереотипів, міжособистісних стосунків. Особливу увагу приділяє феномену ідентичності та взаємодії «свій-чужий».

Запропоновані теорії не є вичерпними та відображають лише частину концептуальних підходів.

Етапи конфлікту:

- Латентний етап – наявність прихованих суперечностей.
- Інцидент – поява конфліктної ситуації.
- Ескалація – зростання напруження та активне протиборство.
- Розв'язання – пошук шляхів виходу з конфлікту (компроміс, перемир'я).
- Завершення – підсумок, аналіз наслідків.

Види конфліктів.

Внутрішньоособистісні – боротьба всередині особистості між протилежними бажаннями чи потребами.

Міжособистісні – зіткнення інтересів між окремими людьми.

Групові – конфлікти між соціальними групами чи підгрупами.

Соціальні – протиборство між великими соціальними спільнотами (класи, нації).

Шляхи вирішення конфліктів:

Переговори – обговорення інтересів для досягнення компромісу.

Медіація – залучення третьої нейтральної сторони.

Арбітраж – рішення конфлікту через судові чи інші офіційні органи.

Уникнення – свідоме уникнення конфлікту, якщо він не є критичним.

Примирення – відновлення стосунків через вибачення, прощення.

Конфлікти – це багатовимірне явище, що потребує комплексного підходу для розуміння та вирішення. Педагоги та психологи, озброєні знаннями про сутність, ознаки та теорії конфліктів, здатні ефективніше впливати на їхнє розв'язання, сприяючи створенню позитивної атмосфери в колективі та гармонізації міжособистісних відносин.

3. Аналіз конфлікту: класифікація типів, структурні елементи та рівні конфлікту

Конфлікти є складним соціальним феноменом, що виникає на перетині особистісних, міжособистісних та суспільних відносин. У психології, соціології та педагогіці вивчення конфліктів дозволяє глибше розуміти їхню природу, причини та вплив на різні рівні взаємодії. Аналіз конфлікту включає розгляд його типів, структурних елементів та рівнів, що дозволяє ефективніше управляти процесом їх вирішення.

Класифікація типів конфліктів.

Типологія конфліктів базується на різних критеріях, таких як природа суперечностей, суб'єкти взаємодії, масштабність тощо. Основні типи конфліктів:

1. За суб'єктами конфлікту:

Внутрішньоособистісний конфлікт – протиборство між бажаннями, потребами, цілями однієї особистості. Наприклад, конфлікт між моральними принципами та практичними потребами.

Міжособистісний конфлікт – зіткнення інтересів двох або більше осіб, часто супроводжується емоційною напруженістю.

Груповий конфлікт – протистояння між групами через розбіжності в цілях, цінностях або ресурсах.

Соціальний конфлікт – масштабний конфлікт між соціальними групами (класи, нації, релігійні громади).

2. За природою суперечностей:

Інструментальний конфлікт – виникає через розбіжності у способах досягнення мети.

Ціннісний конфлікт – обумовлений різницею у переконаннях, цінностях чи світогляді.

Інтересний конфлікт – пов'язаний із боротьбою за ресурси чи вплив.

3. За результатами:

Конструктивний конфлікт – сприяє вирішенню проблем, розвитку стосунків чи організації.

Деструктивний конфлікт – призводить до негативних наслідків, руйнування стосунків.

4. За інтенсивністю:

Латентний конфлікт – прихований, неявний.

Відкритий конфлікт – явний, активний.

5. За тривалістю:

Короткотривалий конфлікт – вирішується швидко.

Довготривалий конфлікт – має затяжний характер.

Структурні елементи конфлікту.

Аналіз конфлікту передбачає виявлення його основних структурних елементів. До них належать:

Суб'єкти конфлікту: особи або групи, що беруть участь у конфлікті. Вони можуть бути активними чи пасивними учасниками.

Об'єкт конфлікту: те, через що виникає суперечність (ресурси, статус, інтереси).

Предмет конфлікту: конкретна проблема чи питання, яке спричинило протистояння.

Середовище конфлікту: соціальний, культурний, економічний контекст, у якому розвивається конфлікт.

Емоційна складова:

Відображає емоційний стан учасників (гнів, образа, страх).

Динаміка конфлікту:

Етапи розвитку конфлікту (зародження, ескалація, вирішення).

Рівні конфлікту.

Рівні конфлікту вказують на масштабність та сферу його впливу.

Виділяють наступні рівні:

1. Внутрішньоособистісний рівень.

Відображає внутрішню боротьбу особистості між суперечливими бажаннями чи мотивами.

Наприклад, дилема між професійними та сімейними обов'язками.

2. Міжособистісний рівень.

Стосується конфліктів між двома чи більше особами.

Часто має емоційний характер і пов'язаний із порушенням очікувань чи потреб.

3. Груповий рівень.

Включає конфлікти між малими групами (наприклад, у класі чи колективі).

Може бути результатом суперечностей у цілях чи розподілі ресурсів.

4. Міжгруповий рівень.

Конфлікти між великими соціальними групами, такими як етнічні чи професійні спільноти.

Важливу роль відіграють стереотипи, ідеологічні розбіжності.

5. Соціальний рівень

Масштабні конфлікти, що впливають на суспільство в цілому.

Приклад: революції, громадянські війни.

Етапи аналізу конфлікту.

Аналіз конфлікту передбачає проходження кількох етапів:

- Визначення природи конфлікту – його типу, причин та учасників.

- Оцінка інтенсивності та масштабності – рівень впливу конфлікту.

- Виявлення структурних елементів – суб'єкти, об'єкт, предмет.

- Оцінка динаміки розвитку – на якій стадії перебуває конфлікт.

- Розробка стратегій вирішення – пошук шляхів до конструктивного результату.

Серед основних підходів можна виділити:

- Метод переговорів – обговорення конфліктної ситуації, під час якого обидві сторони шукають взаємовигідне рішення.

- Метод компромісу – взаємні поступки, що дозволяють знайти прийнятне рішення для всіх учасників конфлікту.

- Метод співпраці – спільне вироблення рішення, що задовольняє всіх учасників без необхідності поступок.

- Метод уникнення – використовується у випадках, коли конфлікт не має суттєвого значення або потребує відтермінування його вирішення.

- Метод примусу – нав'язування рішення однією зі сторін, що може бути ефективним у кризових ситуаціях, але не завжди веде до довгострокового результату.

Аналіз конфлікту є важливим інструментом у психології, соціології та педагогіці. Розуміння типів, структурних елементів та рівнів конфлікту дозволяє ефективніше працювати з ним, запобігати негативним наслідкам і створювати умови для гармонійного співіснування в соціумі.

4. Динаміка конфлікту. Процес розвитку конфлікту (стадії)

Динаміка конфлікту – це процес його розвитку, що характеризується послідовними стадіями, від зародження до завершення. У психології, соціології та педагогіці аналіз динаміки конфлікту дозволяє зрозуміти його механізми, прогнозувати наслідки та обирати стратегії для ефективного управління. Розгляд стадій конфлікту допомагає структурувати знання про конфліктні ситуації та формувати практичні навички їх вирішення.

Поняття динаміки конфлікту.

Динаміка конфлікту охоплює всі зміни, які відбуваються у конфлікті від його виникнення до завершення. Вона включає емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти, які змінюються в залежності від стадії розвитку.

Основні стадії розвитку конфлікту.

Розвиток конфлікту зазвичай поділяють на кілька стадій, кожна з яких має свої особливості та динамічні характеристики:

1. Латентна (прихована) стадія.

На цій стадії виникають передумови для конфлікту. Це можуть бути приховані суперечності, нерівність у розподілі ресурсів, невдоволення або різниця в інтересах.

Характеристики: конфлікт ще не виявляється відкрито, суб'єкти можуть не усвідомлювати існування протиріч, напруження поступово зростає.

2. Інцидент (початок конфлікту).

Сутність: конфлікт стає явним. Однією із сторін вчиняється дія, яка сприймається іншою стороною як загроза або виклик.

Характеристики: виявлення прихованих суперечностей, сторони починають усвідомлювати конфлікт, емоційне напруження збільшується.

3. Ескалація конфлікту.

Сутність. Конфлікт переходить у фазу активного протиборства. Сторони намагаються досягти своїх цілей, використовуючи різні методи впливу.

Характеристики: підвищення емоційної напруги, зростання інтенсивності взаємодії, можливе застосування агресивних методів.

4. Кульмінація конфлікту.

Сутність – найвища точка напруження у конфлікті. Сторони досягають піку протиборства, після чого конфлікт починає згасати або переходить до іншої форми.

Характеристики: інтенсивні дії з обох сторін, максимальна емоційна зарядженість, часто виникають непередбачувані наслідки.

5. Розв'язання конфлікту.

Сутність: сторони переходять до пошуку вирішення конфліктної ситуації. Зменшується емоційна напруга, встановлюються домовленості.

Характеристики: виявлення шляхів примирення, можливе досягнення компромісу чи консенсусу, відновлення конструктивної взаємодії.

6. Післяконфліктна стадія.

Сутність – наслідки конфлікту аналізуються, встановлюються нові правила взаємодії.

Характеристики: можливість відновлення чи поглиблення відносин, формування уроків на майбутнє, усунення причин повторення конфлікту.

Фактори, що впливають на динаміку конфлікту.

Суб'єктивні:

- Особистісні риси учасників (емоційна стабільність, комунікативні навички).

- Рівень усвідомлення причин конфлікту.

Об'єктивні:

- Ситуаційні умови (ресурси, соціальний контекст).

- Характер взаємин між сторонами.

Модеративні:

- Участь третьої сторони (медіатора, арбітра).

- Використання стратегій управління конфліктом.

- Методи управління конфліктами на різних стадіях

Динаміка конфлікту – це складний процес, що включає кілька стадій, кожна з яких має свої особливості. Знання динаміки дозволяє

глибше розуміти природу конфлікту, передбачати його розвиток та ефективно впливати на його вирішення. У сфері педагогіки, соціології та психології це сприяє гармонізації взаємин та формуванню позитивного соціального середовища.

5. Стратегії поведінки в конфлікті та моделі конфліктів

Конфлікти є невід'ємною частиною міжособистісних і соціальних взаємодій. Знання стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях і моделей конфліктів дозволяє ефективно управляти ними, зменшувати деструктивний вплив і досягати конструктивних результатів. У контексті психології, соціології та педагогіки це знання є ключовим для гармонійної взаємодії в суспільстві та навчальних колективах.

Стратегії поведінки в конфлікті.

Стратегії поведінки в конфлікті визначають, як людина чи група діє у ситуації протиріч. Найпоширенішою класифікацією є модель Томаса-Кілмена, яка виділяє п'ять основних стратегій залежно від рівня співпраці та наполегливості:

1. Конкуренція (боротьба)

Сутність – наполегливе досягнення власних інтересів без урахування потреб іншої сторони.

Характеристики: висока наполегливість, низький рівень співпраці.

Переваги: швидке прийняття рішень у кризових ситуаціях, ефективність при захисті важливих інтересів.

Недоліки: можливість поглиблення конфлікту, ризик втрати довіри.

2. Уникання

Сутність – ухилення від вирішення конфлікту через ігнорування проблеми або відхід від взаємодії.

Характеристики: низька наполегливість, низький рівень співпраці.

Переваги: зменшення емоційної напруги, можливість виграти час для аналізу ситуації.

Недоліки: невирішеність проблеми, ризик накопичення негативу.

3. Пристосування

Сутність – поступка інтересами на користь іншої сторони для збереження гармонії.

Характеристики: низька наполегливість, високий рівень співпраці.

Переваги: підтримання добрих стосунків, зменшення напруги.

Недоліки: ризик втрати власних інтересів, можливе посилення залежності від іншої сторони.

4. Компроміс

Сутність – часткове задоволення інтересів обох сторін через взаємні поступки.

Характеристики: помірна наполегливість, помірний рівень співпраці.

Переваги: швидке вирішення конфлікту, відновлення конструктивної взаємодії.

Недоліки: можливе незадоволення обох сторін через поступки, ризик повторення конфлікту.

5. Співпраця

Сутність – спільне вирішення проблеми з максимальним урахуванням інтересів усіх сторін.

Характеристики: висока наполегливість, високий рівень співпраці.

Переваги: досягнення довготривалого результату, зміцнення взаємної довіри.

Недоліки: необхідність значних часових і енергетичних витрат.

Моделі конфліктів.

Моделі конфліктів описують їхню природу, причини, динаміку та наслідки. У психології, соціології та педагогіці популярними є наступні моделі:

1. Структурна модель конфлікту.

Конфлікти виникають через порушення балансу між структурними елементами системи (організації, групи).

Елементи: суб'єкти конфлікту, об'єкт конфлікту. Контекст (соціальний, економічний, культурний).

2. Психологічна модель конфлікту.

Сутність: конфлікт розглядається як результат взаємодії особистісних особливостей і потреб.

Фактори: емоційні (гнів, образа), когнітивні (стереотипи, упередження), поведінкові (агресія, уникання).

3. Соціологічна модель конфлікту.

Сутність: конфлікт розглядається як природний елемент соціальних змін і боротьби за ресурси.

Види: класові, культурні, політичні.

4. Інтеракційна модель конфлікту.

Сутність – конфлікт виникає через особливості взаємодії між учасниками, включаючи комунікацію та поведінкові стратегії.

Етапи: перцептивний (сприйняття конфлікту). Поведінковий (дії учасників).

5. Ціннісна модель конфлікту

Сутність: конфлікт зумовлений розбіжністю в цінностях, переконаннях чи ідеології.

Приклади: релігійні конфлікти, етичні дилеми в педагогіці.

Вплив стратегій і моделей на управління конфліктами.

У психології: розуміння внутрішніх і міжособистісних конфліктів дозволяє формувати емоційну стійкість і навички вирішення проблем.

У соціології: аналіз структурних і соціальних причин конфліктів сприяє розробці ефективних стратегій їх подолання.

У педагогіці: використання знань про стратегії поведінки допомагає створювати конструктивне середовище для навчання.

Знання стратегій поведінки в конфлікті та моделей конфліктів є ключовим для їх ефективного вирішення. Використання конструктивних стратегій та аналіз моделей дозволяє уникати деструктивних наслідків, сприяти гармонійним взаєминам і забезпечувати соціальну стабільність.

6. Вирішення та вихід з конфліктів

Конфлікти – це природний аспект соціального та міжособистісного життя. Уміння вирішувати конфлікти й ефективно виходити з них є важливим у багатьох сферах, включаючи психологію, соціологію та педагогіку. Процес вирішення конфлікту передбачає зменшення напруження, усунення протиріч і досягнення конструктивного результату. У даному конспекті розглядаються підходи, методи й етапи виходу з конфліктів.

Поняття вирішення конфлікту.

Вирішення конфлікту – це процес пошуку рішень, що задовольняють сторони, забезпечують відновлення взаємовідносин і запобігають повторному виникненню протиріч. Основними цілями вирішення конфлікту є:

- зниження емоційної напруги.
- досягнення компромісу чи консенсусу.
- збереження або покращення взаємин між сторонами.
- усувають причини конфлікту.

Методи вирішення конфліктів.

Існує кілька основних методів вирішення конфліктів, які залежать від характеру конфлікту, його інтенсивності та специфіки взаємодії сторін.

1. Переговори

Сутність: прямий діалог між сторонами з метою обговорення проблеми та пошуку взаємовигідного рішення.

Етапи переговорів:

- Визначення інтересів сторін.
- Формулювання цілей.
- Вибір альтернатив.
- Досягнення угоди.

Переваги: Швидкість і гнучкість.

Недоліки: Ризик маніпуляцій і домінування однієї зі сторін.

2. Медіація

Сутність: втручання третьої нейтральної сторони для полегшення процесу комунікації та пошуку рішення.

Роль медіатора:

- допомога у формулюванні проблеми.
- зниження емоційної напруги.

- сприяння досягненню згоди.

Переваги: Забезпечення нейтральності й об'єктивності.

Недоліки: Необхідність спеціальних навичок у медіатора.

3. Арбітраж

Сутність: Передача вирішення конфлікту третій стороні (арбітру), чий вердикт обов'язковий для виконання.

Характеристики: формалізованість процесу, чіткість рішень.

Переваги: швидке вирішення складних конфліктів.

Недоліки: можливість невдоволення рішенням.

4. Компроміс.

Сутність: досягнення згоди шляхом взаємних поступок.

Переваги: швидке усунення конфлікту.

Недоліки: часткове незадоволення інтересів.

5. Консенсус

Сутність: пошук рішення, яке повністю задовольняє всі сторони.

Переваги: створення довготривалих позитивних відносин.

Недоліки: необхідність значних часових ресурсів.

Етапи вирішення конфліктів:

Процес вирішення конфлікту проходить через кілька ключових етапів:

1. Аналіз ситуації: визначення причин і характеру конфлікту, аналіз потреб і позицій сторін, оцінка можливих наслідків конфлікту.

2. Встановлення контакту між сторонами: створення умов для конструктивного діалогу, формування атмосфери довіри, використання активного слухання та емпатії.

3. Визначення інтересів і цілей: формулювання основних потреб кожної сторони, визначення точок дотику та можливих компромісів.

4. Пошук альтернативних рішень: генерація ідей, оцінка варіантів за критеріями ефективності та прийнятності.

5. Досягнення угоди: формалізація домовленостей, встановлення чітких правил і строків реалізації рішень.

6. Контроль і оцінка результатів: моніторинг виконання домовленостей, оцінка ефективності рішення, у разі потреби – корекція дій.

Вихід із конфлікту.

Вихід із конфлікту передбачає як його вирішення, так і подальші дії для відновлення або зміцнення взаємин.

1. Післяконфліктна робота:

- виявлення та усунення причин конфлікту.
- формування нових моделей поведінки.
- запобігання повторенню конфлікту.

2. Рефлексія та аналіз:

- оцінка дій кожної сторони.
- вивчення уроків, які можна винести з конфлікту.

3. Реінтеграція стосунків:

- відновлення довіри та співпраці.
- створення позитивної комунікативної атмосфери.

Вирішення конфліктів – це комплексний процес, який вимагає аналізу, комунікації та готовності до співпраці. Знання методів і етапів вирішення конфліктів дозволяє не лише зменшувати їхній деструктивний вплив, але й використовувати їх як можливість для розвитку та зміцнення взаємин.

Пропонована література до теми:

1. Антропология трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / За ред. Гримич Марина. Київ: Дуліби, 2018. 184 с.
2. Берн Ерік. Ігри, у які грають люди. Світовий бестселер із психології стосунків / пер. з англ. К. Меньшикова. Харків: КСД, 2021. 255 с.
3. Воронов І.О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди. Київ: Генеза, 2005. 320 с.
4. Гіренко С.П. Практична конфліктологія: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2010. 184 с.
5. Готтман Джон. Емоційний інтелект у дитини: сучас. посіб. з виховання здорових і емоц. розвинених дітей / пер. з англ. Х. Шиналь. Харків: Віват, 2022. 270 с.
6. Гоулман Даніел. Емоційний інтелект: книга, яка змінює уявлення про те, що означає бути розумним / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків: Віват, 2018. 511 с.
7. Гоулман Даніел. Емоційний інтелект лідера / пер. з англ. Валерія Глінка. Київ: Наш формат, 2019. 287 с.
8. Гоулман Даніел. Емоційний інтелект у бізнесі / пер. з англ. Юлії Шекет. Харків: Віват, 2021. 525 с.
9. Гоулман Даніел. Оптимум. Як емоційний інтелект сприяє стабільній продуктивності / пер. з англ. Наталка Кошманенко. Київ: Наш Формат, 2025. 283 с.
10. Калаур С.М. Соціальна конфліктологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Тернопіль: Астон, 2010. 360 с.
11. Козлова Валерія. Технологія EQ-BOOST. Як використовувати емоційний інтелект у бізнесі та житті. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 171 с.
12. Конфліктологія: підручник / Є. Д. Скулиш та ін. Київ: Артек, 2015. 373 с.
13. Конфліктологія та медіація: навч. посіб. / уклад. В.І. Докаш. Чернівці: ЧНУ: Рута, 2018. 247 с.

-
14. Поправко О.В. Антропология: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
  15. Свидрук І.І. Психологія управління та конфліктологія: підручник. Львів: Вид-во Львів. торг.-екон. ун-ту, 2017. 319 с.
  16. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2020. 210 с.
  17. Титаренко Л.М. Конфліктологія. Профілактика конфліктів в організаціях: навч. посіб. Одеса: Юридична література, 2010. 293 с.
  18. Тихомирова. Є.Б. Конфліктологія та теорія переговорів: підручник для студ. вищих навч. закл. Суми: Університетська книга, 2008. 240 с.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке емоційний інтелект і чому він вважається важливою компетентністю XXI століття?
2. Які компоненти входять до структури емоційного інтелекту?
3. Як розвинутий емоційний інтелект допомагає запобігати міжособистісним конфліктам?
4. У чому полягає сутність поняття конфлікт та які його основні ознаки?
5. Які існують основні теорії виникнення соціальних конфліктів (наприклад, конфліктологічна, психологічна, марксистська)?
6. Які типи конфліктів вирізняють сучасні дослідники (внутрішній, соціальний, міжгруповий, культурний тощо)?
7. Які структурні елементи має будь-який конфлікт?
8. Як класифікуються рівні конфлікту (особистісний, груповий, глобальний)?
9. У чому полягає динаміка розвитку конфлікту – від зародження до завершення?
10. Що таке конфліктогенність та які чинники її спричиняють у соціальних групах?
11. Які існують стратегії поведінки в конфлікті?
12. Як можна розпізнати маніпулятивні елементи у конфліктній взаємодії?
13. Яким чином емпатія та саморегуляція сприяють конструктивному вирішенню конфліктів?
14. Які практики миротворчості застосовуються для виходу з напружених соціальних ситуацій?
15. Як історичні приклади (наприклад, конфлікти між етнічними групами чи релігіями) ілюструють динаміку та наслідки невирішених соціальних конфліктів?
16. У чому різниця між конфліктом і агресивною поведінкою? Чи завжди конфлікт є негативним явищем?
17. Як явища вигорання, стресу й мобінгу пов'язані з емоційною сферою та конфліктами в колективі?

ЛЕКЦІЯ 9. РЕАЛПОЛІТІК ТА ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

План лекції:

1. Сутність поняття «реалполітік».
2. Історичне формування принципів «задоволення» та «реалізму». Макіавеллі. Отто фон Бісмарк. Моргентау. Бжезінський. Кіссінджер та його історична роль.
3. Історія політичного реалізму у міжнародних відносинах. Практика міжнародних відносин та співвідношення «реальної» та «ідеальної» політики.
4. Проблеми «реалполітік» у сучасному світі та в Україні: в аспектах геополітики, суспільних відносин, групових відносин.
5. Реал та ідеал політік в історії зовнішньої і внутрішньої політики України.
6. Ефективність держави.

Основні поняття теми: Бжезінський, геополітика, держава, ефективність держави, зовнішня політика, ідеал політік, історичний дискурс, історія міжнародних відносин, історія політичного реалізму, Кіссінджер, компроміс, Макіавеллі, міжнародні відносини, моральний реалізм, Моргентау, Отто фон Бісмарк, політичний реалізм, політична етика, політичний прагматизм, практична політика, реал, реалізм, реалполітік, реальна політика, Реймон Арон, реформи, стратегічне мислення, цинізм.

1. Сутність поняття «реалполітік»

Термін «реалполітік» (з німецької – Realpolitik – означає «реальна політика») широко використовується для позначення прагматичного підходу до управління державою та міжнародних відносин. Реалполітік базується на пріоритеті реальних інтересів, сили та ефективності над моральними чи ідеологічними принципами. Це поняття глибоко вкорінене в історії політичної думки та має важливе значення для розуміння сучасних політичних процесів.

Термін «реалполітік» увійшов у політичний лексикон у середині XIX століття завдяки німецькому публіцисту та державному діячеві Людвігу фон Рошау.

У своїй праці «Принципи реальної політики» (1853) Рошау описував необхідність врахування реальних умов і чинників у політичних рішеннях.

Основою концепції стала критика ідеалізму та акцент на досягненні національних інтересів будь-якими доступними засобами.

Основні принципи реалполітік:

1. Пріоритет національних інтересів.

Державні рішення приймаються з огляду на вигоду для країни, незалежно від моральних чи етичних стандартів.

Інтереси нації визначаються через економічну, політичну та військову стабільність.

2. Реалізм у міжнародних відносинах.

У світі домінують конкуренція та боротьба за ресурси, вплив і безпеку.

Держави діють як раціональні суб'єкти, що керуються прагненням до виживання та зміцнення.

3. Політика сили.

Використання сили, впливу чи дипломатичних важелів розглядається як природний елемент взаємодії між державами.

Військові альянси, економічний тиск та інші форми впливу використовуються для досягнення цілей.

4. Прагматизм.

Рішення приймаються на основі реальної ситуації, а не ідеологічних принципів.

Політична ефективність важливіша за етичну чистоту.

5. Гнучкість.

Реалполітик допускає зміну стратегії відповідно до обставин.

Ідеологічна сталість поступається місцем адаптивності.

Історичні приклади реалполітик

1. Отто фон Бісмарк.

Канцлер Пруссії та Німецької імперії в XIX столітті.

Політика об'єднання Німеччини через війни з Данією, Австрією та Францією базувалася на стратегічному використанні військової сили та дипломатії.

Його знаменитий вислів: «Політика – це мистецтво можливого», добре ілюструє принципи реалполітик.

2. Холодна війна.

Суперництво між США та СРСР після Другої світової війни.

Обидві сторони керувалися прагматичними інтересами, використовуючи економічний і військовий вплив для зміцнення позицій у світі.

3. Політика Ніксона та Кіссінджера.

Адміністрація президента США Річарда Ніксона впровадила політику «розрядки» (détente) для покращення відносин із СРСР і Китаєм.

Головний архітектор цієї стратегії, Генрі Кіссінджер, активно використовував дипломатію для забезпечення балансу сил.

Переваги реалполітик.

Ефективність: фокус на досягненні реальних результатів, можливість швидкого реагування на зміну обставин.

Гнучкість: адаптація до нових умов і викликів.

Забезпечення стабільності: зменшення хаосу через прагнення до балансу сил.

Недоліки реалполітік.

Аморальність: ігнорування етичних стандартів може викликати негативну реакцію суспільства чи міжнародної спільноти.

Короткостроковість: орієнтація на тактичні вигоди може завадити довгостроковій стабільності.

Конфліктність: акцент на силі та впливі може посилювати міжнародну напругу.

Реалполітік у контексті соціальних та гуманітарних наук.

Реалполітік передбачає раціональність і контроль над емоціями в процесі ухвалення рішень.

Знання людської мотивації допомагає прогнозувати поведінку суб'єктів.

Вивчення структур влади та механізмів впливу в суспільстві дозволяє краще розуміти природу політичних процесів.

Конфлікти інтересів розглядаються як природний елемент соціального розвитку.

Освіта може сприяти формуванню критичного мислення, необхідного для аналізу реальних політичних ситуацій.

Вивчення реалполітік допомагає розвивати навички оцінки та управління конфліктами.

Реалполітік є невід'ємною частиною сучасної політики та міжнародних відносин. Цей підхід, хоча й викликає етичні дискусії, дозволяє ефективно досягати національних інтересів і адаптуватися до мінливих обставин. У психології, соціології та педагогіці поняття реалполітік може бути використане для аналізу поведінки, структури суспільства та формування освітніх стратегій.

2. Історичне формування принципів «задоволення» та «реалізму»: концепції Макіавеллі, Отто фон Бісмарка, Моргентау, Бжезінського, Кіссінджера та його історична роль

Принципи «задоволення» і «реалізму» формувалися протягом століть у процесі розвитку політичної думки. Вони відображають прагматичний підхід до управління державою, що базується на розумінні реальності міжнародних відносин та внутрішньої політики. Ці концепції отримали найбільший розвиток у працях таких видатних мислителів і практиків, як Ніколо Макіавеллі, Отто фон Бісмарк, Ганс Моргентау, Збігнєв Бжезінський, Генрі Кіссінджер. У даному конспекті розглядається історичне формування цих принципів, їхній вплив на світову політику та роль кожного з мислителів у їх популяризації.

Ніколо Макіавеллі: основоположник політичного реалізму.

Макіавеллі (1469 – 1527 рр.) – італійський мислитель епохи Відродження, трактату «Державець».

Його праці характеризуються прагматизмом і акцентом на реальні механізми влади, а не на мораль чи ідеалізм.

Макіавеллі наголошував, що політик має діяти відповідно до обставин і використовувати будь-які засоби для збереження влади.

Фраза «Мета виправдовує засоби» стала символом його підходу.

Макіавеллі радив правителям підтримувати лояльність народу шляхом забезпечення безпеки та мінімального рівня добробуту.

Баланс між страхом і любов'ю до правителя був ключовим елементом його політики.

Його ідеї заклали основи політичного реалізму, ставши джерелом натхнення для багатьох державних діячів.

Отто фон Бісмарк: архітектор реальної політики.

Бісмарк (1815 – 1898 рр.) – канцлер Пруссії та перший канцлер Німецької імперії.

Відомий як «залізний канцлер», він об'єднав Німеччину через серію дипломатичних і військових кампаній.

Бісмарк відкидав ідеологічні ілюзії та діяв відповідно до конкретних геополітичних умов.

Його стратегія базувалася на балансі сил у Європі.

Бісмарк забезпечував соціальний мир у Німеччині шляхом впровадження соціальних реформ, таких як пенсійна система та страхування.

Це дозволило йому послабити вплив соціалістичних рухів.

Його підхід до політики став класичним прикладом реалполітик, що продовжує впливати на міжнародні відносини.

Ганс Моргентау: класична теорія політичного реалізму.

Моргентау (1904 – 1980 рр.) – німецько-американський політолог, автор книги «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу і мир».

Його теорії заклали основи сучасної теорії міжнародних відносин.

Починаючи з другого видання «Політики між народами», автор включив в першу главу цей розділ. Перефразовані принципи Ганса Моргентау:

Політичний реалізм вважає, що суспільство в цілому регулюється об'єктивними законами. Вони мають свої коріння в людській природі.

Основною властивістю є концепція політичного реалізму Ганса Моргентау. Вона визначається з точки зору влади, яка впливає на раціональний порядок у суспільстві. І, таким чином, робить можливим теоретичне розуміння політики.

Реалізм уникає проблем з мотивами та ідеологією в державі.

Політика не користується переосмисленням реальності.

Хороша зовнішня область мінімізує ризики і максимізує вигоди.

Визначає вид інтересів варіюється залежно від державного і культурного контексту, в якому проводиться зовнішня дипломатія, не

варто плутати її з міжнародною теорією. Це не дає інтересу, визначеного як влада, сенс, який зафіксований раз і назавжди.

Шість принципів політичного реалізму Ганса Моргентау визнають, що політичний реалізм усвідомлює моральне значення дій. Найповніше вони розкриті у написаній 1947 р. Г. Моргентау праці «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу». Багато дослідників вважають її «найбільш важливою книгою з теорії міжнародних відносин, що будь-коли була написана». Отже, принципи полягають у наступному:

- Перший принцип – політика підпорядкована об'єктивним законам, підґрунтя яких знаходиться у вічній і незмінній людській природі. Тому можна створити раціональну теорію, яка дозволяє відносно об'єктивно відтворити зміст міжнародної політики.

- Другий принцип – політичний реалізм ґрунтується на «понятті інтересу, вираженого у термінах влади» і вимагає раціональної політики. Така політика правильна, бо вона мінімізує ризики та максимізує переваги. Водночас раціональність політики залежить також від її моральних і практичних цілей.

- Третій принцип – політичний реалізм переконаний у тому, що змінити існуючий світ можна лише за допомогою вмілого використання об'єктивних законів, а не шляхом підпорядкування політичної реальності якомусь абстрактному ідеалу, що відмовляється визнати такі закони.

- Четвертий принцип – визнання морального значення політичної дії, але при цьому моральні вимоги повинні розглядатися не як абстрактні та універсальні норми, а в конкретних обставинах місця і часу. Тому вища мораль у міжнародній політиці - це поміркованість і обережність.

- П'ятий принцип – відмова ототожнювати моральні прагнення будь-якої нації з універсальними моральними нормами. Одна справа – знати, що нації підпорядковуються моральному закону в своїй політиці, а зовсім інша – претендувати на знання того, що добре і що погано в міжнародних відносинах.

- Шостий принцип – політичний реалізм виходить із визнання плюралістичної концепції природи людини. Реальну людину треба розглядати в комплексі, але при цьому враховувати при аналізі відносну самостійність окремих сторін її буття (економічної, моральної, релігійної).

Отже, з точки зору Г. Моргентау, міжнародні відносини спираються на об'єктивні закони суспільного розвитку і є ареною гострого протиборства держав. В основі всієї їхньої міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та зменшення влади інших двома основними шляхами – воєнної стратегії та політичної гри та добиватися балансу влади (сили), яка є єдиним реальним способом забезпечити і зберегти мир. Стан миру – це і є стан

рівноваги сил між державами. При цьому треба враховувати норми міжнародного права і моралі, але ні в якому випадку не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм. Він також створює напруженість між командуванням та вимогами успішних вчинків. Універсальні моральні принципи політичного реалізму повинні фільтруватися через конкретні обставини часу і місця через те, що вони не можуть бути застосовані до дій держав у їх абстрактно універсальній формулюванні.

Політичний реалізм відмовляється ототожнювати моральні устремління конкретної нації з законами, що керують всесвіту. Він підтримує автономію дипломатичною сфери. Державний діяч запитує: «Як ця дипломатія впливає на владу і інтереси нації?».

Політичний реалізм заснований на плюралістичній концепції людської природи. Він повинен показати, де інтереси нації відрізняються від моралістичних і законних поглядів.

Моргентау наголошував, що міжнародні відносини визначаються боротьбою за владу.

Держави керуються не моральними принципами, а раціональними інтересами.

Для уникнення конфліктів Моргентау підкреслював важливість компромісу та дипломатії. Досягнення взаємного задоволення інтересів є ключовим для стабільності. Праці Ганса Моргентау стали фундаментом для розуміння сучасної геополітики.

В дусі політичного реалізму розглядав міжнародні відносини у своїх основних працях «Мир і війна» (1967 р.) та «Клаузевіц: філософія війни» (1983 р.) відомий французький соціолог та політолог **Реймон Арон** (1905 – 1983 рр.).

На думку Р. Арона, в епоху індустріальної цивілізації та ядерної зброї завойовницькі війни стають невідповідними й ризикованими. Але це не означає докорінної зміни основної особливості міжнародних відносин, яка полягає у законності та узаконеності використання сили їх учасниками. Тому, вважав Р. Арон, мир неможливий, але й війна невіргодна. Нормальним для міжнародних відносин є конфлікт, а не його відсутність. Тому головне, що вимагає пояснення – це не стан миру, а стан війни.

Збігнєв Бжезінський: стратег глобальної політики.

Бжезінський (1928 – 2017 рр.) – американський політолог і радник з національної безпеки США.

Відомий своїм впливом на холодну війну та стратегічне мислення.

Бжезінський розглядав геополітику як гру великих держав за контроль над ключовими регіонами.

Його концепція «Великої шахівниці» пояснює логіку домінування на світовій арені.

«В результаті краху суперника Сполучені Штати опинилися в унікальному становищі. Вони стали першою і єдиною дійсно світовою

державою". Виходячи з уявлень класичної геополітики, американський автор запропонував читачам свої міркування на тему: як США повинні діяти, щоб зберегти американську гегемонію на можливо більш тривалий період. Він стверджує: «Коротше кажучи, мета політики США повинна без будь-яких виправдань складатися з двох частин: необхідності закріпити власне панівне становище, принаймні, на період існування одного покоління, але переважно на ще більший період часу, і необхідності створити геополітичну структуру, яка буде здатна пом'якшити неминучі потрясіння, і напруженість, викликані соціально-політичними змінами, в той же час формуючи геополітичну серцевину взаємної відповідальності за управління світом без війни».

Для забезпечення стабільності він акцентував на необхідності підтримки балансу сил і запобігання радикальним змінам.

Його ідеї продовжують впливати на американську зовнішню політику.

Генрі Кіссінджер: майстер дипломатії.

Кіссінджер (1923 – 2023 рр.) – американський дипломат, радник із національної безпеки та державний секретар США.

Відомий своєю роллю в «розрядці» холодної війни, відкритті відносин із Китаєм, визнання КНР і закінченні війни у В'єтнамі.

Кіссінджер використовував баланс сил як інструмент для досягнення миру.

Його підхід базувався на врахуванні реальних обставин і можливостей.

Він підкреслював важливість компромісів і взаємного виграшу в міжнародних угодах.

Його дипломатія змінила хід міжнародних відносин, створивши нові правила гри для великих держав.

Принципи «реалізму» і «задоволення» є ключовими для розуміння політичної практики різних епох. Від Макіавеллі до Кіссінджера ці ідеї еволюціонували, але їхня сутність залишилася незмінною: політика базується на реальних інтересах, а успішне управління потребує балансу між силою, дипломатією та гнучкістю. Кожен із мислителів, розглянутих у цьому конспекті, зробив унікальний внесок у розвиток цих принципів, формуючи сучасне уявлення про політичну реальність.

3. Історія політичного реалізму у міжнародних відносинах. Практика міжнародних відносин та співвідношення «реальної» та «ідеальної» політики

Політичний реалізм є одним із найстаріших та найвпливовіших напрямів у теорії міжнародних відносин. Він ґрунтується на припущенні, що міжнародна система анархічна за своєю природою, а держави як основні її суб'єкти діють відповідно до своїх інтересів, пріоритетними з яких є національна безпека, сила та виживання. Ідеальна політика,

навпаки, апелює до моральних, етичних та універсальних цінностей. У цьому конспекті розглядаються історичний розвиток політичного реалізму, його ключові концепції, практична реалізація у міжнародних відносинах та співвідношення між «реальною» і «ідеальною» політикою.

Так, Фукідід, давньогрецький історик, який у своїй праці «Історія Пелопоннеської війни» описав конфлікт між Афінами та Спартою. Його концепція «права сильного» підкреслює, що держави діють виходячи з власних інтересів і можливостей.

Сунь-цзи у своїй праці «Мистецтво війни» аналізував стратегії та тактики, що базуються на реальних умовах і ресурсах.

У Середньовіччі політичний реалізм був менш вираженим через домінування релігійного світогляду, який підкреслював моральність і божественну волю.

Відродження і Ніколо Макіавеллі. У праці «Державець» (1513) Макіавеллі відкинув релігійні та моральні обмеження, наголошуючи на важливості ефективного управління. Основна теза: політик повинен бути гнучким, раціональним і використовувати будь-які засоби для досягнення мети.

За Нового часу значущою стала праця Томаса Гоббса «Левіафан» (1651) де він описав природу держави як анархічну, де «людина людині – вовк». Держави, подібно до людей, прагнуть забезпечити свою безпеку та виживання, що призводить до конфліктів.

Політика «реалізму» стала базовою парадигмою у формуванні міжнародної системи й після Тридцятирічної війни. Вестфальський мир заклав принцип державного суверенітету.

США та СРСР була побудована на принципах балансу сил, що відображає класичні положення реалізму. Стратегія «стримування» (containment) та концепція «взаємного знищення» демонструють домінування прагматичних інтересів над ідеологією. Карибська криза (1962) – урок реалістичної дипломатії між США та СРСР, що ґрунтувалася на взаємних інтересах у запобіганні ядерній війні.

Дипломатія розрядки – прагматичний підхід до відносин між США та СРСР у 1970-х роках, спрямований на зниження глобальної напруги через угоди про контроль над озброєннями.

Співвідношення «реальної» та «ідеальної» політики.

Ідеальна політика.

Базується на моральних принципах, таких як права людини, демократія, мир і міжнародне право.

Представниками є ідеалісти, наприклад, Вудро Вільсон із його концепцією Ліги Націй.

Реальна політика.

Фокусується на силі, інтересах і виживанні держави.

Прикладом є холодна війна, де ідеологічні гасла були другорядними порівняно з геополітичними інтересами.

Конфлікт між підходами

Ідеальна політика часто критикується за наївність і неврахування реальних умов.

Реальна політика, у свою чергу, може ігнорувати моральні аспекти, що призводить до міжнародної напруги.

Синтез підходів.

У сучасному світі існує потреба у поєднанні цих підходів для забезпечення стабільності та справедливості.

Приклад: Паризька кліматична угода, яка поєднує ідеальні цілі зі стратегічними інтересами держав.

Історія політичного реалізму демонструє, що міжнародна політика значною мірою визначається прагматизмом і боротьбою за інтереси. Однак у XXI столітті зростає роль ідеальних принципів, які сприяють глобальній співпраці та сталому розвитку. Баланс між «реальною» та «ідеальною» політикою залишається ключовим викликом для сучасних держав. Приклади практичного застосування реалізму у міжнародних відносинах свідчать про те, що успішна політика потребує врахування як раціональних, так і етичних аспектів.

4. Проблеми «реалполітік» у сучасному світі та в Україні: аспекти геополітики, суспільних і групових відносин

«Реалполітік» («Realpolitik») – це концепція політики, яка ґрунтується на реалістичному, прагматичному підході до міжнародних і внутрішніх відносин, зосередженому на національних інтересах, силі й геополітичних розрахунках. Хоча такий підхід забезпечує ефективність у короткостроковій перспективі, він також викликає серйозні виклики, особливо в умовах глобалізації, зростання міжнародної взаємозалежності та активізації громадянського суспільства. У цьому конспекті розглядаються проблеми реалізації «реалполітік» у сучасному світі та в Україні крізь призму геополітичних, суспільних і групових відносин.

1. Геополітичні аспекти.

1.1. Зростання геополітичної напруги

Глобальна конкуренція великих держав:

США, Китай і Росія активно використовують «реалполітік» для зміцнення своїх позицій у світі. Наприклад, суперництво між США та Китаєм у Південно-Китайському морі демонструє прагнення обох держав до контролю над стратегічно важливими регіонами.

Російська політика щодо України після 2014 року є прикладом агресивного використання «реалполітік» для досягнення геополітичних цілей.

Регіональні конфлікти:

Близький Схід: Сирійська війна, де зовнішні гравці (США, Росія, Іран, Туреччина) реалізують свої інтереси.

Африка: Змагання за ресурси й вплив між колишніми колоніальними державами та новими гравцями, такими як Китай.

1.2. Виклики міжнародному праву.

Політика сили часто суперечить нормам міжнародного права. Приклад: анексія Криму Росією, яка порушує принцип територіальної цілісності.

Система ООН виявляє слабкість у протидії агресивним діям великих держав.

1.3. Парадокс глобалізації.

Глобалізація сприяє економічній взаємозалежності, але водночас стимулює конкуренцію за ресурси й ринки.

Реалізація «реалполітік» у цьому контексті може підірвати довіру між державами та створювати передумови для нових конфліктів.

2. Суспільні аспекти.

2.1. Зниження довіри до державних інституцій.

Популізм і авторитаризм:

Уряди, що використовують «реалполітік», часто ігнорують потреби громадян заради короткострокових політичних вигод.

Наприклад, у деяких країнах Європи та Латинської Америки популістські лідери пропонують прості рішення складних проблем, маніпулюючи громадською думкою.

Корупція та непрозорість:

Практичний підхід до політики часто супроводжується зловживаннями владою та корупцією, що послаблює демократичні інститути.

2.2. Соціальна нерівність.

Економічна поляризація:

Політика, орієнтована на інтереси еліт, поглиблює розрив між багатими й бідними. Це сприяє соціальній напрузі та протестам, наприклад, у Франції (рух «жовтих жилетів»).

Маргіналізація вразливих груп – реалізація «реалполітік» може ігнорувати інтереси меншин і соціально вразливих груп, поглиблюючи суспільні конфлікти.

2.3. Роль громадянського суспільства.

Зростає роль громадянських ініціатив, які вимагають від урядів враховувати інтереси суспільства й дотримуватися етичних норм.

Приклад: екологічні рухи, такі як молодіжний рух «Fridays for Future», що виступають проти короткозорих політичних рішень.

3. Групові аспекти.

3.1. Політика ідентичності.

Етнічні та релігійні конфлікти: уряди можуть використовувати ідентичність як інструмент для мобілізації підтримки або придушення опозиції. Приклад – конфлікти на Балканах, які виникли через політизацію етнічної ідентичності.

Радикалізація та екстремізм: політика, яка ігнорує соціальні та культурні потреби, може сприяти зростанню радикальних рухів.

3.2. Групові інтереси в політиці.

Лобювання корпоративних і групових інтересів часто стає пріоритетом для політиків, що суперечить загальносуспільним інтересам. Приклад – вплив великих енергетичних компаній на політику змін клімату.

3.3. Конфлікти між групами.

Реалізація «реалполітик» на локальному рівні часто призводить до зіткнень між групами за ресурси, владу чи культурне домінування.

4. Проблеми «реалполітик» в Україні.

4.1. Вплив зовнішніх гравців

Україна є ареною геополітичного цивілізаційного протистояння, що ускладнює реалізацію національних інтересів. Війна на сході України та анексія Криму демонструють обмеження реалістичного підходу в умовах асиметричного конфлікту.

4.2. Внутрішня політика.

Корупція, слабкість інституцій і політична фрагментація заважають ефективній реалізації державної політики.

Використання популізму як інструменту мобілізації підтримки створює додаткові виклики для стабільності.

4.3. Роль громадянського суспільства.

Громадянські ініціативи, такі як Революція Гідності, демонструють прагнення суспільства до етичної та прозорої політики. Проте відсутність діалогу між владою і суспільством залишається проблемою.

Висновки. «Реалполітик» є важливим інструментом для забезпечення національних інтересів, але його застосування часто супроводжується серйозними соціальними, політичними та геополітичними викликами. У сучасному світі ефективність такого підходу залежить від здатності інтегрувати етичні принципи, враховувати інтереси громадянського суспільства та дотримуватися міжнародного права. Для України важливо знайти баланс між реалізмом і моральністю, щоб забезпечити стабільність і сталий розвиток у складних умовах внутрішніх і зовнішніх викликів.

5. «Реал» та «ідеал» політик в історії зовнішньої і внутрішньої політики України у сучасному світі та в Україні: аспекти геополітики, суспільних і групових відносин

У політичному дискурсі концепції «реал» і «ідеал» політик представляють два різні підходи до управління та прийняття рішень. «Реалполітик» зосереджується на прагматизмі, національних інтересах і використанні сили, тоді як «ідеалполітик» акцентує увагу на моральних принципах, етиці та довгострокових цілях. У контексті України ці підходи

набувають особливого значення через її геополітичне розташування, історичну багатогранність та складну внутрішньополітичну ситуацію. Цей конспект аналізує прояви «реал» та «ідеал» політик у зовнішній і внутрішній політиці України через призму геополітики, суспільних і групових відносин.

1. «Реал» і «ідеал» політик у геополітичному контексті.

1.1. Геополітичне розташування України.

Міст між Заходом і Сходом: Україна є стратегічною точкою на стику інтересів Росії та Заходу (ЄС, НАТО, США).

Вибір між інтеграцією з ЄС і зближенням із Росією став одним із ключових геополітичних викликів для країни.

Реалполітик у геополітиці. Після анексії Криму у 2014 році та війни на Донбасі Україна прагне використовувати підтримку Заходу як елемент захисту своїх національних інтересів. Проте, попри декларації про інтеграцію з ЄС, українські уряди часто стикаються з реаліями, що обмежують цей процес: залежність від російських енергоресурсів, економічні зв'язки з Росією тощо.

1.2. «Ідеал» політик у зовнішній політиці.

Цінності європейської демократії:

Орієнтація на європейські цінності, зокрема права людини, свободу слова, верховенство права, стала базовою ідеєю ідеалполітик у зовнішній політиці України. Приклад: Революція Гідності 2014 року, що стала виявом суспільного прагнення до європейської інтеграції.

Виклики:

Ідеалістичні прагнення стикаються з внутрішніми і зовнішніми перешкодами, такими як корупція, слабкість державних інституцій і протидія з боку авторитарних режимів.

2. «Реал» і «ідеал» у внутрішній політиці.

2.1. Політика реформ.

Реалістичний підхід:

Прагматизм у реформуванні економіки й державного управління. Наприклад, впровадження ринкових механізмів у енергетичній для зменшення залежностей. Проте реалізація реформ часто стикається з опором олігархів і корумпованих чиновників.

Ідеалістичний підхід – прагнення до побудови демократичного суспільства через боротьбу з корупцією, підвищення прозорості управління. Приклад: створення НАБУ та Вищого антикорупційного суду як кроки до реалізації принципів верховенства права.

2.2. Соціальна політика.

Реалполітик у соціальній сфері:

Орієнтація на короткострокові результати: субсидії, підвищення зарплат і пенсій для забезпечення лояльності електорату. Це часто призводить до економічних проблем, таких як інфляція й бюджетний дефіцит.

Ідеалполітик у соціальній сфері:

Орієнтація на довгострокові реформи, зокрема реформи освіти, охорони здоров'я. Приклад: реформа децентралізації, яка створює умови для розвитку місцевого самоврядування.

3. Суспільні аспекти: боротьба між «реалом» і «ідеалом».

3.1. Довіра до держави.

Реалполітик часто асоціюється з популізмом і маніпуляцією суспільною думкою для досягнення політичних цілей. Наприклад, використання політиками патріотичних гасел без реального втілення задекларованих ідей.

Ідеалполітик – громадські ініціативи, такі як рухи за прозорість і відкритість влади, є проявом суспільного запиту на ідеалістичний підхід.

Приклад: кампанії, спрямовані на прозорість державних закупівель (Prozorro).

3.2. Поляризація суспільства.

Поділ суспільства за геополітичними, мовними й культурними ознаками, що стає предметом маніпуляції з боку політиків. Ідеалполітик прагне подолати ці поділи через створення єдиної національної ідентичності, заснованої на громадянських цінностях.

4. Групові аспекти.

4.1. Роль олігархів.

Реалполітик: вплив олігархів на внутрішню й зовнішню політику залишається значним. Вони просувають власні інтереси, часто всупереч суспільним.

Ідеалполітик: громадянське суспільство виступає проти монополізації влади та ресурсів олігархами, домагаючись прозорих правил гри.

4.2. Вплив міжнародних організацій.

Реалполітик: Україна співпрацює з міжнародними інституціями для отримання фінансової й політичної підтримки (МВФ, ЄС, НАТО).

Ідеалполітик: міжнародна допомога спрямована на впровадження демократичних стандартів, зміцнення правової держави.

Висновки. Баланс між «реалом» і «ідеалом» політик залишається ключовим викликом для України. У зовнішній політиці це проявляється в поєднанні прагматизму й прагнення до європейських цінностей. У внутрішній політиці боротьба між короткостроковими інтересами й довгостроковими реформами визначає майбутнє країни. У сучасному світі успіх України залежить від здатності інтегрувати ці два підходи, створюючи стійку систему управління, яка базується на національних інтересах і демократичних цінностях.

6. Ефективність держави

Ефективність держави – це здатність політичної системи забезпечувати стабільне, економічно життєздатне та соціально справедливе функціонування суспільства. Вона залежить від багатьох

чинників, включаючи інституційну структуру, здатність реагувати на виклики, рівень довіри громадян до влади та ефективність прийняття й реалізації рішень. У сучасному світі ефективність держави має ключове значення для її конкурентоспроможності, стабільності й розвитку. У цьому конспекті розглянемо основні аспекти ефективності держави через призму політології, соціології та економіки.

Ефективність держави визначається як здатність політичної системи забезпечувати стабільне управління, дотримання законності, соціальну справедливість і економічний розвиток.

Основними компонентами є:

- Економічна продуктивність.
- Соціальна згуртованість.
- Інституційна стійкість.

Критерії ефективності

Економічні критерії:

- Зростання ВВП.
- Рівень зайнятості.
- Інфляція та макроекономічна стабільність.

Соціальні критерії:

- Рівень життя населення.
- Доступність освіти та охорони здоров'я.
- Рівень нерівності.

Політичні критерії:

- Стабільність політичної системи.
- Рівень корупції.
- Дотримання верховенства права.

Методології оцінювання ефективності

- Індeksi ефективності держави:
- Індекс державної спроможності (State Capacity Index).
- Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index).
- Індекс людського розвитку (Human Development Index).

Ефективність держави у політологічному контексті.

Політична стабільність. Стабільність політичних інституцій є ключовим чинником ефективності. Приклад: демократії з розвиненими механізмами стримувань і противаг демонструють вищу ефективність у забезпеченні суспільних благ. Рівень демократії, який у демократичних державах ефективність залежить від:

- Прозорості ухвалення рішень.
- Учасності громадян у процесі управління.
- Верховенство права.
- Дотримання законності та справедливості є базисом для стабільного розвитку.

• Недоліки в цій сфері часто призводять до зниження довіри громадян і інвестиційної привабливості.

Соціальні аспекти ефективності держави.

Соціальна згуртованість. Ефективність держави багато в чому залежить від рівня довіри між громадянами та інституціями. Приклад: держави зі слабкою соціальною згуртованістю (напр., етнічні конфлікти) зазвичай мають нижчі показники ефективності.

Рівень соціальних послуг. Доступ до якісних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, є одним із найважливіших критеріїв ефективності держави. Низький рівень цих послуг часто свідчить про проблеми з управлінням ресурсами.

Гендерна рівність. Гендерний аспект також впливає на загальну ефективність, оскільки включення жінок у суспільне життя сприяє розвитку.

Економічна ефективність держави.

Економічне управління.

- **Фіскальна політика:** ефективність держави залежить від збалансованого бюджету та раціонального використання ресурсів. Надмірні борги або непрозорі витрати знижують ефективність.

- **Монетарна політика:** стабільність валюти є важливим фактором для внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

- **Інвестиційний клімат.** Держави з високим рівнем корупції та низькою прозорістю втрачають довіру інвесторів, що негативно впливає на їхню ефективність.

- **Інновації та розвиток.** Ефективність держави визначається також її здатністю підтримувати наукові дослідження й технологічний розвиток.

Виклики ефективності держави у сучасному світі.

Глобалізація. Залежність від міжнародних ринків створює додаткові ризики, які потребують гнучкого управління. Приклад: економічні кризи через глобальні фінансові потрясіння.

Кліматичні зміни. Здатність реагувати на кліматичні виклики є критерієм ефективності держави. Уряди, що інвестують у зелені технології, мають вищий потенціал сталого розвитку.

Інформаційна революція. Цифровізація впливає на ефективність державного управління через автоматизацію процесів і підвищення прозорості. Водночас кіберзагрози стають новим викликом. Посилення верховенства права, зменшення корупції та інвестиції у цифровізацію є ключовими шляхами для підвищення ефективності.

Отже, **ефективність держави** – це багатовимірна категорія, яка охоплює політичні, соціальні й економічні аспекти. У сучасному світі ефективна держава повинна бути гнучкою, інноваційною та орієнтованою на сталий розвиток. Україна має значний потенціал для підвищення своєї ефективності, але це потребує системних реформ, стабільного управління та підтримки громадянського суспільства.

Пропонована література до теми:

1. Андрущенко С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: монографія. Київ: Логос, 2005. 286 с.
2. Антропология трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / За ред. Гримич Марина. Київ: Дуліби, 2018. 184 с.
3. Берроуз Грір. Сергій Буров, Олена Семьоркіна, Валентина Потапова, Марія Гелетій, Ольга Коваленко, Гіо Кобахідзе. Демократія: від теорії до практики. Підручник. Київ: ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.
4. Беу Джон. Справжній Realpolitik: Історія. Вашингтон, округ Колумбія: Бібліотека Конгресу, 2014.
5. Беу, Джон (2015). Realpolitik: Історія. Нью-Йорк: Oxford University Press, 2015. С. 4–5.
6. Бжезінський, Збігнєв. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів, Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236.
7. Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. 2020. 676 с.
8. Вегеш М. Геополітика в постатях і термінах: підручник Ужгород: «Гельветика», 2020. 786 с.
9. Вербицька П.В. Лисейко Я.Б., Хома І.Я., Банах В.М., Кузьмин Р.Я. Історія України: суспільство, культура, державність: навч. Посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
10. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навч. посіб. 8-ме вид. К.: Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
11. Кіссінджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / з англ. пер. Надія Коваль. Київ: Наш Формат, 2017. 319 с.
12. Макіавеллі Нікколо. Державотворець / пер. з італ. В. Балог. Київ: Арій, 2020. 407 с.
13. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2020. 210 с.
14. Самчук З. Повернення епохи Realpolitik: принцип задоволення проти принципу реалізму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. № 2. С. 61 – 89.
15. Фрідріх Великий (Король Пруссії; 1712 –1786). Анти-Макіавеллі - Настанови про воєнне мистецтво своїм генералам. Київ: Арій, 2023. 287 с.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає сутність поняття «реалполітік»?
2. Які головні відмінності між реалістичним ідеалом та політичним прагматизмом?
3. Який внесок Ніколо Макіавеллі у формування політичного реалізму?
4. Як ідеї Бісмарка відображають логіку реалполітік у процесах об'єднання Німеччини?
5. У чому полягає суть геополітичного мислення Ганса Моргентау?
6. Які ідеї Бжезінського стосовно геополітики вплинули на зовнішню політику США?
7. Як Генрі Кіссінджер поєднував політичний реалізм з практикою дипломатії?
8. Якими були історичні обставини формування «політики сили» у Європі XIX – XX століть?
9. У чому полягає відмінність між ідеальною політикою (ідеал політік) та реальною політикою?
10. Які переваги та небезпеки несе реалполітік у сучасних міжнародних конфліктах?
11. Які елементи реалполітік спостерігаються у зовнішній політиці України після 1991 року?
12. Як співвідносяться поняття компроміс і ефективність держави в контексті реалполітік?
13. Чи можливе існування морального реалізму в умовах сучасного геополітичного порядку?
14. Яку роль відіграють історичні дискурси у виправданні політичного прагматизму?
15. Як концепція реформ в Україні може вписуватись у парадигму реалполітік?
16. Чому деякі дослідники називають реалполітік формою «ціннісного цинізму»?
17. У чому полягає актуальність і межі реалполітік у XXI столітті – зокрема в умовах війни, глобальних криз і трансформації міжнародних інституцій?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абетка політична. Громадянське суспільство і політика : навчальний посібник / за ред. О. В. Радченка. Київ : 2016. 48 с.
2. Алексєєв В. М. Взаємовідносини держави та суспільства : навчальний посібник. Дніпро : ГРАНІ, 2019. 172 с.
3. Бабін Б. В., Ковбан А. В. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів. Одеса : Фенікс, 2014. 320 с.
4. Демократія: від теорії до практики : підручник / Б. Грір та ін. Київ : ТОВ «Гнозіс», 2018. 284 с.
5. Борисова О. В. Соціальна антропологія : підручник для закладів вищої освіти. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2021. 416 с.
6. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ : Атлант ЮЕмСі, 2007. 211 с.
7. Вегеш М. Геополітика в постатях і термінах : підручник Ужгород : Гельветика, 2020. 786 с.
8. Історія України: суспільство, культура, державність : навч. посіб. / П. В. Вербицька та ін. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. 268 с.
9. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. 8-ме вид. Київ : Центр навчальної літератури, 2019, 348с.
10. Гомза І. А. Суспільно-політичні рухи : навчальний посібник. Київ : НаУКМА, 2018. 176 с.
11. Сергєєва Л. М., Кондратьєва В. П., Хромей М. Я. Лідерство : навч. посібн. Івано-Франківськ : «ЛілеяНВ». 2015. 296 с.
12. Кравець А. Ю. Політична антропологія. Дніпропетровськ, 2012. 178 с.
13. Зінкевич Р. Д. Історія державності та культури України : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2020. 240 с.
14. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур : монографія. Ужгород : ЗІППО, 2016. 252 с.
15. Поправко О. В. Антропологія : навчальний посібник. Мелітополь : Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
16. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с.
17. Шевченко О. О. Взаємодія суспільства та влади : конспект лекцій. Київ, 2018. 47 с.

Додаткова

- 1 Прикладна етика : навч. посіб. / Т. Г. Аболіна та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 391 с.
- 2 Андрущенко С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі : монографія. Київ : Логос, 2005. 286 с.

-
- 3 Антропологія трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та міжкультурної взаємодії / за ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2018. 184 с.
  - 4 Бахметьев А. Є. Особливості проведення виборчих компаній при різних виборчих системах. *Політичне життя*. 2021. № 4. С.4 – 9.
  - 5 Беу Дж. *Справжній Realpolitik: Історія*. Вашингтон, округ Колумбія: Бібліотека Конгресу, 2014.
  - 6 Беу Дж. *Realpolitik: Історія*. Нью-Йорк : Oxford University Press, 2015. С. 4–5.
  - 7 Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів, Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
  - 8 Вегеш М. М., Петрінко В. С. *Геополітична енциклопедія : навчальний посібник*. 2020. 676 с.
  - 9 Воронов І. О. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства. Київ : Генеза, 2007. 400 с.
  - 10 Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.
  - 11 Грищенко І. М. Лідерство як феномен управління групою. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 10/2015. С. 116 – 119.
  - 12 Гомза І. А. Суспільно-політичні рухи : навчальний посібник. Київ : НаУКМА, 2018. 175 с.
  - 13 Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія. Харків : Право, 2013. 536 с.
  - 14 Золін А. Політична субкультура як частина загальної культури суспільства. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zolin_politychna.pdf
  - 15 Іванченко Л. Молодіжні субкультури в сучасному світі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20 (1). С. 201–210.
  - 16 Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ : Дуліби, 2013. 224 с.
  - 17 Каденко Д. О. Імплементация зарубіжного досвіду взаємодії держави і громадянського суспільства в законодавство України. *Таврійський науковий вісник*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Вип. 1. С. 44-48.
  - 18 Леві-Строс К. Структурна антропологія. Пер. з французької З. Борисюк. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
  - 19 Лукашев С. В., Зілінська А. С. Єрьомка Д. В. Взаємодія громадянського суспільства й держави: теоретичний аспект. *Наукові перспективи*. 2022. № 1(19). С. 174-186.
  - 20 Народна культура українців: Життєвий цикл людини : у 5 т. / за ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2010. Том 2. Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. 568 с.

21 Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / за ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2012. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. 480 с.

22 Панкевич О. З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії : монографія. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 183 с.

23 Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 2. Субкультури. Повсякдення. Етнографія науки / упоряд.: М. Гримич, О. Соболева ; за ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2017. 336 с.

24 Самчук З. Повернення епохи Realpolitik: принцип задоволення проти принципу реалізму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. № 2. С. 61 – 89.

25 Статівка Н. В., Бублій М. П. Взаємодія влади, бізнесу та суспільства у соціальному інвестуванні. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 3(17). С. 232 – 241.

26 Сузнель де А. Символіка людського тіла : пер. з фр. Київ : Знання-Прес, 2003. 566 с.

27 Українська культура ХХ-ХХІ: соціоантропологічний аспект / упоряд.: М. Гримич. Київ : Дуліби, 2015. 236 с. URL: <https://www.duliby.com.ua/naukovo-populyarna/etnologiya/item/189-ukrainskakulturakhkhkhisotsioantropologichnyiaspekt>

28 Фомін А. В. Заходи системи соціального забезпечення УРСР з врегулювання соціального становища амністованих інвалідів (початок 1950-х рр.). *Емінак*. 2021. № 2(34). С. 159 – 166.

29 Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід. Київ : Юридична думка, 2012. 592 с.

30 Шведа Ю. Вибори від А до Я: Настільна книга менеджера виборчої кампанії. Львів, 2015. 384 с.

31 Юрій М. Ф. Політична антропологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2008. 408 с.

32 Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2004. 738 с.

33 Ярош Я. Б. Трансформація політичних партій в Україні. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*. 2018. Вип. 9. С. 59-62.

34 Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. Луцьк, 2018. № 2 (4). С. 145–155.

35 Reimagining Civil Society Collaborations in Development. Taylor and Francis, 2023. URL: [https://read.kortext.com/search/books\(book:2140048\)?q=development%20of%20civil%20society](https://read.kortext.com/search/books(book:2140048)?q=development%20of%20civil%20society)

36 Civil Society Responses to Changing Civic Spaces. Springer Nature, 2023. URL: <https://read.kortext.com/library/books/2363218?q=development%20of%20civil%20society&tab=search>

37 Resourceful Civil Society. Springer Nature, 2022. URL: <https://read.kortext.com/library/books/1966840?q=development%20of%20civil%20society&tab=search>

38 Business & The Sustainable Development Goals. Kortext Open Resources Collection, 2018. URL: [https://read.kortext.com/search/collections\(book:997711\)?q=development%20of%20civil%20society](https://read.kortext.com/search/collections(book:997711)?q=development%20of%20civil%20society)

39 Essays in Social Anthropology. Concept Publishing Company Pvt Ltd, 2009. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2102444>

40 Anthropology of Cultural Transformation. Taylor and Francis, 2024. URL: <https://read.kortext.com/inventory/search/2522932>

41 Zaporozhchenko Yu., Kolesnykov K., Tatarenko H., Fomin A., Zuieva O. Features of understanding social relations in modern law: theoretical, administrative, civil legal regulation. *CUESTIONES POLÍTICAS*. 2023. Vol. 41 N° 76. C. 347-355.

42 Zaporozhchenko Yu., Tatarenko H., Fomin A., Mezeria O., Antonenko M. Historical and legal characteristics of main scientific concepts of origin of the State. *CUESTIONES POLÍTICAS*. 2023. Vol. 41 N° 79. C. 244-252.

43 Zaporozhchenko Y., Tatarenko H., Fomin A., Mezeria O., Antonenko M. Features of the historical and legal characteristics of the basic scientific concepts of the emergence of the State. *Revista Do Curso De Direito Do UNIFOR*. 2025. Vol. 16(1), № e252042. DOI: <https://doi.org/10.24862/rcdu.v16i1.2042>

Навчально-методичне видання

Фомін Андрій Володимирович

**ОСОБА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
У СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ:**

конспекти лекцій

Самостійне електронне мережеве видання

Публікується в авторській редакції